

АЛИШЕР НАВОЙЙ
ҒАЗАЛЛАРИДА
ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

Мусанниф: *А. Аъзамов,*
физика-математика фанлари доктори

(Тўлдирилган иккинчи нашири)

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-магбаа ижодий уйи
Тошкент–2015

УЎК 821.512.133-7

КБК 83.3(5Ў)

А51

Махсус муҳаррир: академик **А.Рустамов**

Масъул муҳаррир: доцент В.Раҳмонов

Алишер Навоий ғазалларида ҳазил-мутойиба / тузувчи А.Аъзамов.
–Тошкент : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015 -160 б.

Ушбу китобга Алишер Навоийнинг “Ҳазойин_ул-маъоний” девонларига кирган ғазаллардаги ҳазил-мутойиба руҳидаги байтлар жамланган. Зарур ўринларда байтлар қийин сўзлар лугати ҳамда изоҳлар билан таъминланган. Аруз вазнининг мукаммаллиги ва жозибасини намойиш этиш ҳамда байтларни ифодали ўқишни қулайлаштириш мақсадида махсус белгилар воситасида рукн ва хижола ажратилган.

Китоб бугунги авлодни буюк шонининг табаррук меросидан баҳраманд этиндай хайрли мақсадга хизмат қилади, деб умид билдирамиз.

УЎК 821.512.133-7
КБК 83.3(5Ў)

© А.Аъзамов
© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2015

ISBN 978-9943-03-655-0

МУҚАДДИМА

Алишер Навоийнинг бадиий ва илмий мероси нақадар бой ва раиғ-баранг бўлса, буюк тарихий шахс сифатидаги тимсоли ҳам шу қадар кўп қирралидир. Шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган Ойбекнинг “Навоий” романида, Иззат Султон ва Уйғуннинг “Алишер Навоий” драмасида, “Алишер Навоий” бадиий фильмида, Абдулҳақ Абдуллаев қаламига мансуб портретда бу улуғ зот кўпроқ йирик давлат арбоби, умрини жамият ва замоннинг мураккаб, чалкаш муаммоларини ҳал этишга сарфлаган мутафаккир, ижтимоий адолат учун фаол курашчи сифатида тасвирланган.

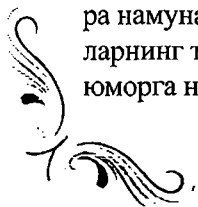
Шўро мафқураси Ўзбекистонда Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини тарғиб қилишга-ку мутлақо йўл қўймаган, аммо бу мавзунини ўрганишни ҳам чеклаб ташлаган эди. Шу сабабли шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларига бағишланган тадқиқотларда бирёқламалик устувор бўлган. Ҳолбуки, энди Навоийнинг ана шу қарашларини ислом илоҳиёти ва тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиш мумкин эмаслиги аён.

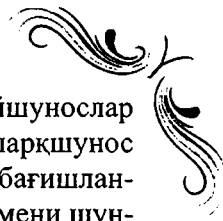
Тўғри, XX аср давомида Санкт-Петербурглик шарқшунос олимлар бу йўналишда нисбатан эркинроқ тадқиқот олиб бориш имкониятига эга бўлишган. Жумладан, Е.Э.Бертельс Навоий ҳаёти ва ижодини нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси сифатида тадқиқ этган. XX асрнинг охирида ўзбек олимлари Навоийнинг диний, тасаввуфий ва фалсафий қарашларини эркин ўрганишга киришдилар. Бунинг натижасида мамлакатимиз кенг афкор оммасининг бу борадаги тушунча ва тасавури тўлдирилди, асл ҳақиқатга яқинлаштирилди.

Шу билан бирга “Навоий” деганда кўпчиликнинг кўз олдига биринчи навбатда, ҳамон “буюк шоир” деган тимсол келади. Навоий ижодига бағишланган рисола ва мақолаларнинг аксарияти айнан унинг бадиий мероси ва маҳорати масалаларига бағишланган. Навоий шахсиятининг бошқа қирраларини очиб берувчи тадқиқотлар ҳам йил сайин ортиб бораётганига қарамай ана шу тимсол ҳамон етакчи ўрин тутмоқда. Балки бу табиийдир. Бироқ бугунги кунда мутлақ кўпчилик, айниқса ёшлар бу улуғ сиймо тўғрисида унинг ғазаллари билан айгиладиган мумтоз кўшиқлар орқали, шу сабабли анчайин ҳазин кайфиятли шоир деган тасаввурга эга, десак янглиш бўлмаса керак. Ҳолбуки, бундай тасаввур жуда ҳам юзакидир.

Хусусан, агар биз буюк аждодимиз сиймосидаги мана шундай қирралар билан чеклансак, унинг “портрети”даги муҳим чизгилардан бири – ҳазил-мутойибага жуда мойил бўлгани назардан четда қолган бўлади. Навоийнинг ўзига хос юмор соҳиби бўлгани тўғрисида Хондамирнинг “Макориму_л-ахлоқ”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоиъ-у_л-вақоиъ” асарлари ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналарига айланиб кетган бир қанча ҳикоя ва латифалар гувоҳлик беради (қ. “Эл деса Навоийни”, Тошкент, “Чўлпон” 1991). Навоийни ўз кўзи билан кўрган рассом Маҳмуд Музаҳҳибнинг мўйқаламига мансуб портретда ҳам шоир табиатидаги ана шу жиҳат муҳрлангани диққатга сазовор – унда Навоий ҳозиржавоблик билан кимнидир ёки кимларнидир сўз ўйинида мот қилган ё бўлмасам бирор байт билан қойил қолдирган-у бундан ўзи ҳам завқланиб турган ҳолатда тасвирланган.

Қолаверса, ҳамма замон ва маконда сўз санъати лафзий юмор билан ёнма-ён юрган. Навоий ижодида ҳам сатира ва юмор муҳим бадиий восита сифатида кенг қўлланган. Адабиётшунослигимизда даҳо шоир ижодидаги сатира, айниқса, синчиклаб тадқиқ қилинганини таъкидлаш лозим. Бунда соф илмий қизиқишдан ташқари шўро мафкура-сининг таъсири, таъбир жоиз бўлса “буюртмаси”нинг роли ҳам катта бўлган, чунки у тузум ўзининг тарихий жараёнга синфийлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб, сатирадан “феодал ўтмиш”ни қоралашда қурол сифатида фойдаланган. Шунинг учун совет даврида нашр қилиниб, Навоий ижодига бағишланган йирик тадқиқотларнинг деярли ҳаммасида ҳукмрон табақалар, диний арбоблар танқид қилинган сатира намуналарига ҳаддан зиёд ўрин берилган. Ҳолбуки, ана шу намуналарнинг талай қисми аслида ҳазил табиатли бўлиб, сатира эмас, балки юморга нисбат берилиши тўғрироқ бўлади.

Албатта, Навоий лирикасидаги юмор ҳам навоийшунослар эътиборидан четда қолган эмас. Масалан, машҳур шарқшунос В.Э.Бертельс “Лисону_т-тайр” дostonининг таҳлилига бағишланган мақоласида “Навоий дostonини қанча кўп ўқисам, у мени шунча кўп мафтун этарди – у ўзининг инсонийлиги, мулойим, илиқ тишик туркийча юмори билан мафтун этарди” деб ёзган.

Навоий ғазалиётидаги юмор мавзуси, шунингдек, Садриддин Айний, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Натан Маллаев, Воҳид Воҳидов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева, Одилжон Носиров, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққулов, Нусратулла Жумаҳўжаев ва бошқа тадқиқотчилар асарларида у ёки бу даражада тадқиқ қилинган. А.Абдуғафуровнинг Навоий сатирасига бағишланган икки жилдли тадқиқотида эса махсус бир боб юморга бағишланган. Унда асосий эътибор Навоийнинг дostonлари ҳамда насрий асарларидаги юморга қаратилган, “Ҳазойину_л-маъоний” девонларидан эса

Кўнгул олурда ажаб дилрабо эмиштуксен,
Не дилрабоки, балойи худо эмиштуксен.

Жон азалда меҳр ила бир маҳлиқоға учради,
Ул кўз олдурғон била мундоқ балоға учради.

Кўрмак они чун ҳадим йўқ: мени жонон тонимас,
Йўқ ажаб гар они ҳам бу зори ҳайрон тонимас.

Бир кичик ёшлиғ нигоре топмишам нозуккина,
Секретурда тавсанин майдон аро чобуккина.

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”.

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакта, жоно, жон эрур,
Бу жиҳаттин бир-бириси бирла жонажон эрур,

байтлари билан бошланадиган ғазаллар ҳамда бошқа ғазаллардан олинган бир мунча байтлар юмор нуқтаи назаридан таҳлил этилган.

А.Абдурашидов монографиясида юморнинг, умуман, адабиётда тутган ўрни хусусида ҳам батафсил фикр юритилган. Шундан келиб чиқиб, бу ерда Навоий асарларида юмор мавзусининг умумий масалаларига тўхталмаймиз. Ушбу китобдан биринчи мақсад ўқувчи эътиборига “Хазойину_л-маъоний” ғазалларидаги ҳазил-мутойиба байтларни ҳавола этиш бўлса, **асосий мақсад шу баҳонада Навоий ижодини бугунги авлод ўртасида тарғиб қилишдир.**

Ҳап ғазаллардаги ҳазил-мутойиба байтлар устида борар экан, даставвал, ғазал жанрининг бир муҳим хусусияти устида тўхталиб ўтиш жоиз. Юқорида эслатилганидек, шеър санъатининг бу тури бошдан-охир мутойибали бўлиши мумкин. Хусусан, “Хазойину_л-маъоний” девонларининг ҳар бирида бир нечтадан ана шундай ғазал ўрин олган. Лекин кўпинча ғазалнинг бир ёки бир неча байтигина юморга хос бўлади. Бу ҳолат навоийшуносларга яхши маълум. Ушбу китоб эса кенг ўқувчилар оммасига мўлжаллангани боис, бу ходисани изоҳлаш ортиқча бўлмас.

Маълумки, ғазал байтлардан ташкил топади, яъни унинг бандлари (строфалари) икки мисрालи бўлиб, **аа, ба, ва...** тартибида қофияланади. Мумтоз адабиётимизда 4-5 байтли ғазаллар ҳам учраса-да, Навоийнинг аксар ғазаллари 7-9 байтлидир, 11-13 байтли намуналар ҳам оз эмас.

Ғазалнинг ҳар икки мисраси қофияланган биринчи байти **матла** деб, шоир тахаллусини ўз ичига олган охириги байт **мақта** деб аталади¹ (Тахаллус охириги байтда бўлиши шарт эмас, ундан олдинги байтлардан бирида келиши ёки умуман ишлатилмаслиги ҳам мумкин).

Демак, ғазал битганда шоирга камида 6-7, кўпинча эса 7 тадан ҳам зиёд қофиядош сўзни жалб қилишга тўғри келади. Энди тасаввур қилиб кўринг: мисол учун, “-до” қофияли нечта сўз топиш мумкин? Садо, нидо, адо, фидо, жудо², Агар ғазал битувчи фақат шу сўзлар билан чекланса, биринчидан, қофия сийқа бўлиб қола-

¹ Бу сўзлар аслида матлаъ, мақтаъ кўринишида ёзилган. Жорий имлога мувофиқ, сўз охиридаги “ъ” ҳарфи ташлаб кетилади. Аммо матлаъ, шамъ, толий, мавзуъ каби сўзлар ғазалда “ъ” ҳарфи билан ёзилиши тўғри.

² “Хазойину_л-маъоний”нинг биринчи ғазали қофияси.

ди, иккинчидан, байтлар сони ғазал меъёрига етмайди. Худди шу сабабга кўра аксар ғазалнавис ишқибозлар “-до” каби қийин, ноқулай қофиялардан қочиб, “-о”, “-он”, “-она”, “-ор”, “-оқ”, “-ат” каби қофияларни жуда кўп қўллашади.

Хўп, қофиядош сўзлар ҳам етарли, дейлик. Ғазал битиш учун шунинг ўзи кифоя эмаслиги равшан. Зеро, қофия шеърда бош роль ўйнамайди. Шундайликка шундай-ку, аммо барибир ғазал байтдан байтга қофия орқали тизилиб бориши керак. Мана шу сабабга кўра мумтоз адабиётда бошдан охиргача изчил бир мавзуда битилган – воқеабанд ғазаллар жуда кам учрайди. Аксар ҳолларда ғазал байтлари мустақил мавзу, мустақил мазмунга эга бўлади. Шу нуқтаи назардан қараганда қофия уларни бир ғазалга жамлаш омилидир¹. Е.Э.Бертельс ташбиҳи билан айтсак, байтлар марварид доналари бўлса, қофия – улар тизилган ип, ғазал эса дур шодасига ўхшайди.

Мисол тариқасида Навоийнинг мазмунан мураккаб ғазалларидан бирига муружаат этайлик:

Ашқдин жисмим биносин кўймади обод ишқ,
Оҳдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Ҳажр аро ғурбат яна беморлиғ бирла жунун
Қилди жоним қисмати бу навъ юз бедод ишқ.

Шуъласидин тушти ўт оламга ул юз ҳажрида,
Ҳар қачон кўнглумни қилди ўртамак бунёд ишқ.

Ҳажру дарду сабрсизлиғ келдилар қотил бари,
Лек бу фан ичра бордур барчаға устод ишқ.

Юз фасонам бор ани кўрган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

Қатлини ишқ аҳли топмас жон бериб, то айлади
Ғамза тийғи бирла маҳвашлар кўзин жаллод ишқ.

Сендин ўрганган киби Лайлию Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун билан Фарҳод ишқ.

Васл таҳсили учун, эй шайх, тақво қилма амр
Ким, бу фан ойинин айлабтур манга иршод ишқ.

¹ Агар радиф мустақил сўз бўлса, у ҳам шу каби вазифа ўтайди.

Эй Навоий, офият куйида сен бўл шоду хуш
Ким, мени дарду балоға айламиш муътод ишқ.

Тўққиз байтдан учтаси алоҳида ўринга эга: биринчи байт – матла, охирги байт – мақта, ундан олдинги байт – анъанага кўра иртижо (яратган, чарх, фалак, дайр, пири дайр, пири муғ, муғбача, сокий, носих, яъни насихатгўй, дўст ёки ғайр, шайх, шоҳ ёки гадо ва ҳоказоларга мурожаат). Қолган олти байт ўрнини эса бемалол алмаштириш мумкин – бундан ғазал мазмунига путур етмайди. Ғарбдан ўзлаштирилган поэзия анъаналарида тарбияланган ўқувчи учун бундай ҳолат ғалати туюлади, албатта. Лекин бу ҳодисанинг ўз мантиқий асоси мавжуд. Гап шундаки, юқоридаги каби ўта мураккаб ғазални битиш осон иш эмас. Бунинг ойдинлаштириш мақсадида куйидаги ҳолатларга эътибор қилайлик.

Ғазалга “ишқ” сўзи радиф қилиб олинган. Бу сўз Шарқ адабиёти ва фалсафасида марказий ўринлардан бирини эгаллаши яхши маълум. У, айниқса, Алишер Навоийнинг ижодий мероси сингари фалсафий адабиёт учун бош ғояни ташкил этади. Бир сўз билан айтганда “ишқ” сўзи жуда катта мазмун ортмоқлаган тушунчадир.

9 байтли ғазалда “ишқ” сўзи радиф сифатида 10 марта такрорланади. Демак, янги ғазал яратишни ният қилган шоир ишқ билан боғлиқ 10 та янги фикр айтиши лозим. Бу-ку у қадар мураккаб юмуш эмасдир. Аммо ғазалда “ишқ” сўзи бош келишида эканлигига эътибор қилайлик. Шунга кўра у ҳар сафар гапнинг эгаси вазифасида келади. Демак, ғазалда “Ишқ бу –...” мазмунида ўнта янги фикр айтилиши керак. Бу вазифани энди ғазал у ёқда турсин, ҳатто насрда уйдлаш ҳам осон иш эмас. Навоий эса бу билан ҳам чекланмаган – ғоят мураккаб ва ноёб “-од” қофиясини қўллаган!

Бундай қофияли сўзлар мумтоз адабиёт луғатида анча-мунча бор – уларнинг кўпчилиги форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзлардир. Уларнинг сони эса кўп эмас. Бунинг устига у сўзлар “ишқ” радифи билан боғланиши керак.

Албатта, доим исталган қофия, исталган радифли бир ёки икки байт битса бўлади. Аслида ғазал шу тарзда туғилади – шоирнинг муайян руҳий ҳолатида ғазалнинг матласи вужудга келади. Бу жараён одатда “илҳом фа-ришгаси шоирнинг қулоғига шивирлайди”, деб изоҳланади:

Ашқдин жисмим биносин кўймади обод ишқ,
Оҳдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Бу – шоҳбайтдир. Ҳар икки мисра орасида ажиб параллеллик мавжуд: ашк–оҳ; жисм–вужуд; бино–туфроқ; обод–барбод, ашк сели – оҳ бўрони, қўймади–берди, жисм бир бино эканлиги–вужуд аслида тупроқ (хок) эканлиги.

Ғазал шоир қалбини забт этган категория – ишқ тўғрисидаги гушунча ва у билан боғлиқ туйғуларни ифода этувчи байт билан бошланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан ёзилажак ғазалдаги ҳар бир байт ишқ тўғрисидаги тайин бир формула (навийшунос ва таржимон С.Иванов ибораси билан афоризм – ҳикмат) хусусиятига эга бўлишини тақозо этади.

Натижада анъанавий ғазалда байтларнинг ўзаро нисбатан мустақиллиги камчилик эмас, фазилатга айланади – бир шеърый асарда бир мавзудаги турли фикрларни, хилма-хил кечинмаларни ифодалаш имконияти туғилади.

Бошқа томондан, айнан мана шу хусусият бир ғазални йиллар давомида тўлдириб боришга ҳам имкон беради. Муҳими, ҳар бир байт вазн ва қофия билан таъминланган шунчаки сўзлар тизмаси эмас, балки мустақил асар даражасидаги сўз санъатининг намунаси бўлишига асос бўлади.

Ғазалнинг мана шу хусусияти туфайли ашқ, оҳ, қўймади обод, берди барбод сўзлари билан ифодаланган оғир матла билан бошланган ғазалда қутилмаганда юмордан холи бўлмаган байтга дуч келамиз:

Юз фасонам бор ани курган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

“Войким” ундалмаси байтнинг мутойиба эканлигидан далолат бериб турибди. Чиндан ҳам байтда тасвирланган ҳолат кишида табассум уйғотади: “Дийдорига етишганда айтаман деб, юзтача арзни дилимга тугаман, аммо бу ишқ дегани не балоки, кўзим ёрнинг юзига тушар-тушмас, ҳаммасини ёдимдан чиқартириб юборади”.

Хуллас, “Хазойинул-маъоний” девонларида бошдан-охир ҳазил мутойиба ғазаллардан ташқари, бир неча байти юмор руҳига эга бўлган кўплаб ғазаллар ўрин олган.

Ушбу китобда ана шундай байтларни жамлашга ҳаракат қилинди. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, юмор анчайин нисбий туйғудир – бир кишини ҳо-ҳолатиб қулдирган байт бошқа бир одамда табассум уйғотмаслиги мумкин. Шунингдек, бу ерда Навойнинг у ёки

бу даражада ҳазил-мутойиба билан йўғрилган ҳамма байтлари жамланган, дейиш ҳам ўринли бўлмайди.

Юқорида таъкидланганидек, асосий мақсад бошқа.

“Ҳазойину_л-маъоний”да мутойибали байтлар бир неча фоизни ташкил этади, холос. Аксинча, тасаввуф руҳидаги ёки ижтимоий-фалсафий мавзулардаги байтлар анча кўп. Аслида, Навоий ғазалиётининг етакчи мавзуси шу – маърифий ғазал ва байтлардир. Бироқ, эътироф этиш керак, бу турдаги шеърларнинг тили ғоят мураккаб (Бу масалада юпанч – улар нафақат бугунги ўқувчи учун, балки Навоий замондошлари учун ҳам енгил бўлмаган). Бу ҳодисанинг сабаби равшан – мазкур мавзулардаги байтларда илмий истилоҳлар, арабча калималар, Қуръони карим ва ҳадиси шарифлардан иқтибослар, тасаввуф адабиётида расм бўлган мажозий маънодаги сўзлар ва тимсоллар кенг ва эркин ишлатилган (бу юқоридаги ғазалдан ҳам кўриниб турибди). Улардан фаркли равишда Навоийнинг ҳазил-мутойиба байтларининг тили анча содда бўлиб, аксар ҳолларда бугунги ўқувчи учун ҳам бемалол тушунарлидир.

Шундай экан, мақсадимиз – замондошларимизга яна бир марта мурожаат этиш: “Навоий девонларини ўқинг. Назарда тутингки, девонни ғазалма-ғазал ўқиш асло шарт эмас, чунки ғазалга яхлит шеър сифатида қараш доим ҳам тўғри бўлавермайди. Навоий шеърларини байтма-байт ўқишдан бошлаган маъкул”. Кафолат берамизки, ўрта ҳисобда ҳар ғазалдан бир-икки байт бугунги адабиёт мухлиси учун биринчи ўқишдаёқ бемалол тушунарлидир. Бу эса оз эмас. Мухими, мутолаани бошлаш ва бир неча байтдан бўлса-да завқ ола билиш. Шундан кейин ғазаллар жозибаси, тилсимли бир сеҳри билан ўқувчини ўзининг беқиёс санъати ва тубсиз оламига тортиб кетади.

2001–2008 й.

Китобнинг бу иккинчи нашрида таҳририй тузатишлар қилинди, муҳими “Ҳазойину_л-маъоний” девонларидан ўрин олган қасида, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаъзод ва таржиъбандлардан мутойибали мисралардан тузилган қўшимча илова қилинди.

2014–2015 й.

« ҒАРОЙИБУ С-СИҒАР »
ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Келган эр-миш ¹ ул Масих ўлганларин тиргузгали,
Мен тирик, ваҳ, яхшироқ бу ¹ ум-р-дин ўлмак манга¹.

Масих – Ийсо пайғамбар (а.с.). Ривоятларга кўра, у Аллоҳ иродаси билан дам солиб ўликни тирилтирган. Навоий байтда севгилиснинг нафасини Масихнинг дамига ўхшатади ва “гўзал латофати билан кимни аввал ўлдирган бўлса, ўз нафаси билан тирилтириш учун келибди, кошкийди, тирик бўлмаганимда мен ҳам унинг нафасидан баҳраманд бўлар эдим”, дея мутойиба қилади.

Бода ҳажридин оқармиш ¹ кўзларим, эй ¹ пири дайр,
Айлагил май ¹ шишасидин ¹ синдуруб ойнак манга.

Кўзи хиралашганга кўзойнак буюрадилар. “Кўзойнагингни нима қиламан, майингни қизгансанг, ҳеч йўқ шишасининг синиғидан бер, кўзимга ойнак қилай, токи оз бўлса-да, хуморим ёзилсин”.

На хуш бўлғай ¹ иковлан масчт бўлсак васчл боғинда,
Қўлум бўлса ¹ анинг бўйнидаю оғзим ¹ қулоғинда.

Бу ғазал бошдан-оёқ ҳазил-мутойиба руҳида ёзилган. Агар у қайси замонда яшаган бўлишидан қатъи назар бошқа бирор шоир томонидан ёзилганида, юмор эмас, анчайин бепарда назм намунаси бўлар эди. Лекин Навоийнинг замондошлари ғазални ўқиғанда, роса

¹ Аруз вазнини кўрсатиш учун қўлланган белгилар тўғрисида китоб охиридаги иловага қаралсин.

мириқиб кулишган бўлса керак: “Қаранг-а, ҳазрат Навоий шундай ғазал битибдилар-а!” Буюк шоирнинг ҳаёт тарзи ва эътиқоди билан таниш бугунги ғазалхон ҳам навоиёна юмор намунасидан завқ олмаслиги мумкин эмас:

Даме васл ич'ра волиҳлиғ¹ била рухсо'ри-м_эг-нинда,
Яна бир дам¹ ниёзу аж'з_и-ла бошим¹ аёғинда.

Вола – мафтун; **ниёз** – ёлбориш; **ажз** – ожизлик, чорасизлик.

Тутуб гоҳи¹ занахдонин¹ мукаррар ай'ласам бот-бот¹,
Кўруб гуллар¹ очилған бо'дадин рухсо'ри боғинда.

Занахдон – жағнинг ости, бақбақа; **мукаррар** – такрор.

Шимиб ютсам¹ гаҳе ҳайвон¹ суйидек, зав'қ-дин кўргач,
Тарашшух бо'дадин гул яф'роғи янғ-лиғ¹ дудоғинда.

Ҳайвон суйи – оби ҳаёт, Хизир суви ҳам дейилади; **тарашшух** – сизган, сизиб томган.

Гаҳе кўз сур'таримда, юқ'са ҳар ён шо'д-лиғ ашким²
Гу-л_уз-ра қат'ра шабнамлар¹ киби сиймин¹ сақоғинда.

Сиймин – кумушдай; **сақоқ** – жағнинг ёни, кирраси.

Гаҳе бехуд'луғумдин сесканиб тутсам¹ адаб расми,
Белига чир'машурда шав'қ-нинг ифро'ти чоғинда.

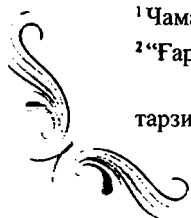
Бехудлиғ – ўздан кетиш, бу ерда: ҳаддан ошиш.

Не келса тонғ-ла келсун, бир¹ ту-н_ус-рук ёт'са ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хир'манин тортиб¹ кучоғинда.

¹ Чамаси, ҳаттот бу мисрада бошқа бир сўзни “мукаррар” деб ёзиб кетган.

² “Ғаройибу_с-сиғар” девони нашрларида бу мисра

Гаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким,
тарзида берилган.

Усрук – маст, кайф; **гул хирмани** – гул шодаси, бир даста гул.

Қачон даврон ! манга бир буй'ла ишратни ! раво кўргай
Ки, ўргатмиш ! мени ўртар'га ҳижрон дар'ду доғинда.

Навоий, сен ! киму ишрат майи?! Билмас'мусенким, ит
Агар қон ич'са ҳам боши ! керақдур ўз ! ялоғинда.

Сўнгги икки байт аввалги байтлардаги бор юморни сидириб ташламокда. Ана сизга Навоий табассуми!

Ғаразим – бир ! неча кун шо'ҳиду майдур.! Йў-қ_эса,
Эй Навоий, ! бу фано дай'рида не бо'р манга?

Ғараз – ният, умид; **шоҳид** – бу ерда: гўзал дилбар; **фано дай-ри** – бевафо дунё; фонийлик водийси; мажозан: майхона.

Мумтоз адабиёт намуналарининг ҳозирги нашрларида истеъ-молдан чиққан ва қийин сўзлар луғати ҳам, лозим топилган изоҳлар ҳам, таомилга кўра, ё китоб охирида, ёки тегишли саҳифа остида берилади. Бу ерда луғат билан изоҳлар бевосита байтнинг ортидан келтирилади. Бунда гап фақат қулайликда эмас. Қийин сўз қандай изоҳланмасин, барибир унинг байтдаги маъносига озми-кўпми пу-тур етади. Навоий шеърларидаги сўзларнинг аксари эса кўпмаъно-лик (кўпфункционалик) хусусиятига эгаки, уларнинг ҳаммасини санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Шунингдек, тайин бир сўз гапда қайси сўзлар билан бирга келаётганига (контекстга) қараб, кутилмаган маъно касб этиши мумкин. Масалан, луғатларда ғараз сўзи ният, мақсад, қасд деб таржима қилинади, аммо ҳар уч сўз қўшилиб ҳам бу сўзнинг юқоридаги байтга мос маъносини тўлиқ ифодаламайди.

Бундан ташқари, кўп ҳолларда сўзнинг қисқа изоҳини келти-ришнинг ўзи кифоя қилмайди. Мисол учун, “Масих – Ийсо пайғам-бар” деган изоҳнинг ўзи юқоридаги биринчи байтнинг мазмунини ойдинлаштириш учун кифоя эмас.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, ҳар қандай шарҳ, ҳар қандай талқин – субъектив ҳодиса, шарҳловчининг ёндашувига боғлиқдир. Демак, Навоий шеърларини мутолаа қилганда ўқувчи маълум маънода тадқиқотчи даражасига кўтарилиши, изоҳларга танқидий ёндашиб, ға-зал мазмунига чуқурроқ кириб боришга интилиши мақсадга мувофиқ.

Шу боис бу китобда луғат ҳам, изоҳлар ҳам байт билан бирга берилади. Бу ўринда муаллиф йўл қўйилган ноқисликлар учун китобхондан маъзур тутишни сўрайди.

Чиқти ақлу¹ фаҳм_и_ла сабр_у кўнгул тан¹ мул_к_дин,
Чиқмайин ҳар¹ лаҳза заҳмат¹ бергучи жон_дур манга¹.

Сўз санъатига эътибор беринг: **тан, ақл, фаҳм, сабр, кўнгил, жон.**

Ҳар неча де_димки кун-кун_дин узай сен_дин кўнгул,
Ваҳки, кун-кун_дин батаррак¹ мубтало бўл_дум санга.

Кун-кундин – бу сўзда *такрир* санъати бор. Байтда бу санъатнинг яна ҳам кучлироқ намунаси – *такрирли сўзнинг такрорини* кўрамиз. Бундан ташқари биринчи мисрада бу сўз “бугун бўлмаса эртага” маъносида, иккинчи мисрада эса “кундан кунга” маъносида қўлланганки, бу энди *тажнис* – омоним сўзлар қўллаш санъатининг нозик намунасидир.

Эй кўнгул, тар_ки насиҳат¹ айладим, о_вора бўл,
Юз бало ет_маски, мен ҳам¹ бир бало бўл_дум санга.

– “Мен доноларнинг насиҳатларига кулоқ солмадим. Эй кўнгул, сенга юз бало етмагандай мен ҳам бир бало бўлдим”.

Бу байтда ҳам *такрирга асосланган тажнис* санъатини кузатамиз: “юз бало” иборасида “бало” сўзи офат, ташвиш маъносида, “бир бало” иборасида эса “дард, бошоғриғи” маъносида келмоқда. Бу иборалардаги 100 ва 1 сонлари ҳам сўз санъати ташкил этади (*ихтиро*). Масалан, **юз** сўзи ўрнига **кўп** деб ўқилса, маъно сақланади, аммо зикр этилган санъат йўқолиб, байт ғариблашади.

Қаҳри_нг_ўл_са,¹ барча ишим_дин малолат_дур санга,
Лутфу_нг_ўл_са,¹ юз менинг_дек_дин фароғат_дур санга.

¹ Байтга юмор хослиги изоҳ талаб эмас. Агар шарҳ келтирилса, байтдан олинган завқ умуман олганда сусаяди. Шунинг учун кўпинча байтнинг ўзини келтириш билан чекланилиб, навоиёна мутуйибадан мустақил завқланиш ўқувчига ҳавола этилади.

Байт қарама-қарши маъноли сўзлар санъати (*тазод*)нинг мукам-
мал намунасидир: **қаҳринг – лутфинг, малолат – фароғат, мен – ўз-
галар.**

Лутфу-нг_о-зи ! жон олур, қаҳринг кўпи ҳам ! ўлтурур –
Бул-ъа-жаб ҳо'ледурур, о'ё, на ҳолат'дур санга?

Ғазал қофиясининг мукамаллигига эътибор беринг: **малолат-
дур–фароғатдур–на ҳолатдур...– ...ча офатдур.** Навоий бу билан
чекланмаган. Байт ичида қофиядош сўзлар келиши ҳам санъат бўлиб,
у *мусаъжжасъ* деб аталади: **жон олур–ҳам ўлтурур–ҳоледурур.**

Пан-д_э-шитмай ! севди-нг_о-ни, ! эй кўнгул, чек' дарду ранж,
Оздурур ҳар ! лаҳза гар юз ! мунча офат'дур санга.

Оздурур – 1) оз, камдир; 2) оздиради, чўлу биёбонда адашти-
ради.

Навоий ўз кўнглига мурожаат этади, у билан баҳсга киришади,
гина, маломат қилади. Бундай мисралар шоир қалбидаги дарддан
нишона бўлиши истисно эмас. Юқоридаги каби байтда кўнгилга
таъна енгил мутойиба руҳи билан суғорилган. Биз бундай ҳолатга
яна кўп марта шоҳид бўламиз.

Эй қуёш, меҳ'р_аҳ-лини куй'дурма бу во'дийдаким,
Гар-м-равлар ! оҳидин мун'ча ҳарорат'дур санга.

Бу ерда энди қуёшга таъна қилинмоқда: “Ҳароратингни-ку
ошиқу дардмандларнинг охидан оласан (яъни зарядланасан), эвази-
га ҳеч йўқ меҳр аҳлини куйдирма!”

Байтда **қуёш – куйдирмоқ – гарм (иссик) – ҳарорат** сўзлари мар-
варид шодасидай тизилиб, *таносуб* санъатини ҳосил қилмоқда.

Ўзгалар ҳус'нин тамошо ! айласам, чиқ'сун кўзум,
Ўзга бир кўз ! ҳамки ҳуснунг'ни тамошо ! айласа.

Бу ҳам Навоийнинг машҳур байтларидан бири. Эътибор бе-
ринг: ҳар икки мисрада **ўзга, ҳусн, тамошо, кўз** сўзлари такрорла-
ниб, санаса бир қўлнинг бармоқлари етмайдиган микдорда шеърй
санъатлар ҳосил қилган.

Шунингдек, иккинчи мисра икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “агар ўзга бир кўз хуснингни тамошо айласа, чиқсин кўзим” – бу талқинда асосан рашк ифода этилган бўлади; 2) “агар ўзга бир кўз хуснингни тамошо айласа, у кўз чикиб кўр бўлсин”, – энди бу шунчаки рашк эмас, балки шоирнинг “дуойи бад” шаклидаги мутуйибаси.

Мана бу байтда эса соф рашк туйғуси юмор билан ифодаланган:

Рашк-дин жо'нимға ҳар нар'гис кўзи бир | шуъладур,
Бо-ғ_а-ро но'ғаҳ хиро м_ул | сарви раъно | айласа.

Хиром – таманно билан юриш, сайр қилиш; **сарви раъно** – қомати сарву юзи атиргулдай гўзал.

Эй Навоий, | эр эсанг дунё арусин | қил талоқ,
Бир йўли бўлма забун бу | золи макко'р_оп-лида.

Арус – келинчак, қаллиқ; **забун** – таслим, мағлуб; **золи маккор** – алдоқчи кампир, ялмоғиз.

“Дунёнинг хою ҳаваслари ўзини келинчаклардай ёш ва чиройли қилиб кўрсатади. Эй Навоий, бу маккорага тагин алданиб қолма: аслида у ёш ҳам эмас, чиройли ҳам эмас, балки ниқоб тутиб олган бир алвасти”.

Ола-м_аҳ-ли'дин агар йўқтур жигаргун | соғаре,
Ко-ш-ки юз | минг қадаҳ ху'ни жигар ҳам | бўлмаса.

Жигаргун – жигарранг (қизил); **хуни жигар** – жигар кони; **соғар** – қадаҳ, бу ерда: қадаҳ тўла май (*истиора*).

Байтнинг мазмуни аслида аччиқ. Лекин худди шунинг учун ундаги сўз ўйинида навоиёна мутуйиба мавжуд.

Ўлтурурлар | ҳамдаминг бўл'сам, улармен | бўлмасам,
Бўлмаган, жо'но, сенинг бир'лан бало бўл'ган бало.

Ҳам рамад теккан кўзунга | чашми бедо'рим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабинга | жони афго'рим фидо.

Рамад – касалланиш оқибатида кўзнинг ёшланиши; **чашми бедор** – уйқусиз кўз; **жони афгор** – афгор бўлган, хасталанган жон.

Ул кўзу бу | лабга умрум | боғу гулзо'риндағи
Наргису гул | барги, йўқким, | боғу гулзо'рим фидо.

Биринчи байтда севгилининг образи юмор билан тасвирланган бўлса, иккинчи байтда у яна бир сўз санъатида намоён бўлмоқда: касал кўзга наргисни, учукли лабга (атиргул ёки лоланинг) гулбаргини фидо қилмоқчи бўлган шоир “бу гапим тагин севгилимнинг дилини оғритмасин” дея сўзига тузатиш киритади: “Йўқ-йўқ, унисига бутун боғу, бунисига ҳамма гулзорим фидо”.

Шундай қилиб, бу байт *ружусъ* – ўз айтганини ўзи рад қилиб, фикрни кучайтириш санъатининг нафис намунаси.

Жон агар ши'рин лабингга | ўлғали дар'хўр э'мас,
Айла-й_ал-фо'зинг учун, эй | тал-х гуфто'рим, фидо.

Ўлғали – бўлгани; **дархўр** – муносиб, арзирли; **алфоз** – лафзлар, сўзлар.

«“Лабим учун атиги жонингни фидо қиласан, холосми?” деб норизо бўлсанг, майли, эй нордон сўзлигим, жоним шу сўзларинг учун фидо бўла қолсин».

Эй Навоий, | неча оз-озгина май мад'расада,
Дай-р_а-ро кир'ки, ичар шай'х тўла, шоб тўла.

Иккинчи мисрада ийҳом ва тазод санъатларининг мураккаб шакли: 1) **шайх** – кекса; **шоб** – ёш; 2) **шайх** – тақводор, пир; **шоб** – шодлик, кайфу сафо.

“Эй, Навоий, мадрасада яширинча оз-оздан ичиб ўтирасанми? Бор майхонага – ёшу қари билан лик тўла. Шайхларинг ҳам тўлдириб-тўлдириб ичмоқда. – Йўғ-э? – Ишонмаганнинг ўзига қийин!”

Сўз санъатининг бу қадар мураккаб, чуқур намуналарини насрий баёнда бериш имконсиз.

Онча даврон | бирла кўрдум | аҳли даврон'дин жафо,
Ким кўзумга | тўтиёдек | бўлди жонон'дин жафо.

Онча – шу қадар; **аҳли даврон** – замондошлар; **тўтиё** – кўзни равшанлаштирадиган дори.

Чу айлар жил'вайи хус'н_ул | парий ушшо'қ_а_ро, нетгай
Юзин ёшур'маса бўлган | замон мен тел'ба ҳам пайдо.

Жилвайи хусн – хуснини кўз-кўзлаш; **ушшоқ** – ошиқлар, мух-
лислар.

Кўюнг, йиғлай'ки кўнглумнинг | ғубори паст_роқ бўлсун
Ки, ман_ъи гард_э_тар ногаҳ | ҳавода бўл'са нам пайдо.

Манья гард этмоқ – чанг-ғуборни босмоқ.

Ул шў_х_ки | майдон аро | кўрганга со'лур тийғ,
Кўрмасга со'лур етса Навоий сари | амдо.

Амдо – атайин, жўрттага.

Дема: “Ҳижро'нимда чекмай'сен фиғону | нола кўп», –
Жис_м айлар'му фиғон, бўл'гач нафас жон'дин жудо?

«Жондан жудо бўлган жисм қандай қилиб фиғон қилсин? Тағин
“Нолаю фиғон қилмаяпсан-ку, демак, мени яхши кўрмайсан”, дега-
нингга ўлайми?»

Ранжу заъфим | бўлмиш андоқ'ким сўрар кел'ган улус
Ҳолим айлар'лар савол, ам'мо эшитмас'лар жавоб.

Ранж – қийналиш, азоб чекиш; **заъф** – заифлик; **улус** – эл, одамлар.

Гар Навоий'нинг куюк бағ'рида қондур, | не ажаб,
Хо_м_сў_з_ў'лур ёлин уз'ра тушуб куй'ган кабоб.

Хомсўз – чала пишган, бир томони қонли, бир томони куюк.
Бу байт олинган ғазалнинг матлаъи:

Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломи'дур саманди, гарди андоқким саҳоб¹.

¹“Шу қадар шўх ва чаққонки, машқ майдонида от чоптирар экан, саманининг
туёғидан сачраган учкунлар – чақмоқни, чанги эса булутни эслатади”. Ҳазрат от-
нинг тақаси тошга урилиб учкун сачрагишини кузатган, албатта.

Ғазал нишонга ўқ отиш мусобақаси мавзусида бўлиб, аслида, бошдан-охир юмор билан суғорилган.

Ўша даврда бундай мусобақани ўтказиш учун баланд хода ўрнатилган ва унинг учига қовоқ осиб кўйилган. Мерганлар камондан ўқ отиб, ана шу қовоқни уришлари лозим бўлган. Бундай мусобақаларда йигитлар қаторида қизлар ҳам иштирок этган бўлса керак:

Ўқи рашки'дин эрур кўк'сум аро кўн'глум қуши
Ул кабутар'ким, қабақ и'чинда қилғай ' изтироб.

Юмор айниқса мана бу байтда оригинал образда ифодаланган:

Ногаҳон от'қайму, деб бир ' ўқ қабақ шак'ли била
Боши усти'га келур май'донда ҳар кун ' о·ф·тоб.

Қадаҳни ич'тию юз ло'ба билан тут'ти манга
Ки, анинг ич'кани-ўқ қил'ди мени мас'ти хароб.

Лоба – ёлбориш, ўтинч, илтимос; **ичгани-ўқ** – ичганининг ўзиёқ.

Юз сўзумдин ' бирига бер'мас жаво·б_ул ' нў·ш·лаб,
Оғзини йўқ'тур десам, во'қиёки, ҳе·ч_эр'мас ажаб.

Нўшлаб, нўши лаб, нўшин лаб – ширин лаб. Навоий даврида моделлар “бели бор ё йўқ”, “оғзи бор ё йўқ” каби мезонлар билан ўлчанган бўлса керак.

Нуқтаи хо'линг недин ши'рин лабинг ус'тидадур?
Нуқта чун остин бўлур ҳар ' қайдаким ё'зилса “лаб”.

“Лаб” сўзидаги «б» ҳарфининг араб алифбосида ёзилиши: ب

Вас·л не янг'лиғ муяссар ' бўлғусидур,' чун эрур
Дилбарим – но'зук мизожу ' мен – бағоят ' беадаб.

Ваҳки, кўнглум'ни шико·ф_эт'ти кулумсуб ' оғзи,
Ғунчаларни ' нети·б_оч·ти ' бу табассум,' ё Раб?!

Шикоф – ёриқ, чок, йиртилиш.

Ўшатишлар занжирига эътибор беринг: **очи́ла бошлаган ғунча – кулумсираган оғиз – кўнгулнинг чок бўлиши.**

Нёча ул ой | меҳридин шайдо кўнгулни | овутай,
Телбага ёлғон ҳикоят | бирла бергандек **фириб**?

Фириб – алдаш, чалғитиш.

«Қачонгача шайдо кўнгулни “сабр қил, кут, меҳрини кўргазиб қолар”, дея алдайман?» Бу байтда ҳам муаллифнинг ўз кўнгли билан “мулоқоти” сезилади. Иккинчи мисрадаги образ эса Навоий ҳаётни нақадар яхши билганига яна бир шаҳодат.

Ошиқу шайдолиғимни | манъ_э_тар зоҳид, кўрунг
Ким, ҳунар ҳам | бор эмиш нодон киши олдида айб.

Деб эмиш: “Бир | кун келиб кўнгли яросин | буткарай”.
Келса буткил, | эй кўнгул, бу | сўзга худ бўлмас бутуб.

“Эй кўнгул, бу ваъдадан эриб, тагин тузалиб ўтирма, келганидан кейингина тузал”.

Дарду ғам қолиб, Навоий | жони чиқти | оқибат,
Ҳажр_э_линдин | хонумонин | борди ул мискин солиб.

Эл – қўл.

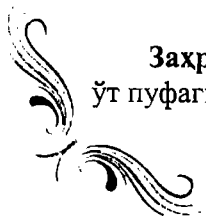
Жон жойида қолиб, дарду ғам чиқса яхши бўларди...

Югурур ҳар | киприкимга | ортилиб бир | қатра ёш,
Шўх ёшлар | декки ўйнарлар чубук маркаб қилиб.

Чубук – чўп, чивик, калтак; **маркаб** – от, миниш учун улов.

Ушбу ҳижрон | кечасин туш | кўрсам эрди ногаҳон,
Ўлгай эрдим | ваҳм_дин, албатта, заҳрам | ёрилиб.

Захра – ўт, сафро халтаси. Айтишларича, киши қаттиқ кўркса, ўт пуфаги ёрилар экан. “Ўтакаси ёрилди” ибораси ҳам шундан.

Еру кўкда ¹ истабон пай¹до эмас Хиз¹ру Масих,
Қочтилар гў¹ё дудоғинг ¹ оби ҳайво¹нин кўруб.

Оби ҳайвон – оби ҳаёт (ким ичса, қиёматгача ўлмайдиган афсонавий булок суви).

Хизр – оби ҳаёт ичиш насиб этган пайғамбар, **Ийсо Масих** – ўликни тирилтириш қобилияти ато этилган пайғамбар, ислом дини таълимотига кўра тирик ҳолида арши аълога олиб чиқиб кетилган.

“Севгили дудоғининг хосияти шу қадарки, унинг олдида оби ҳаёт ҳам, Ийсонинг нафаси ҳам ҳеч нарса эмас. Хизр ҳам, Ийсо ҳам ўлмаган, аммо уларни ҳеч ким кўра олмайди, чунки ҳар иккиси ҳам хижолатдан қочиб осмонга чиқиб кетган”.

Эътибор қилинг: кўпинча Навоийнинг атиги кичик бир иборасини ҳам қисқа шарҳлаш имкони йўқ.

Кўнгулки ит¹ти қилиб тий¹ра хонумо¹чимни,
Қовай агар ¹ яна келса, ¹ юзйни қо¹ра қилиб.

Итти – кетди, қочди, кўздан ғойиб бўлди; **тийра** – қоронғу; **қовмок** – қувмок, ҳайдамок, **Юзини қора қилиш** – уялтириш, шарманда қилиш.

Санъатга эътибор беринг: тийра, яъни **қоронғу** сўзи таркибида “қора” сўзи, мазмунида эса “қора” рамзи мавжуд.

Кўнгулни ё¹ра қилиб ул¹ки тикти кўк¹сумни,
Ёқамни тик¹мак эрур кўк¹рагимни по¹ра қилиб.

Ажаб: маҳбуба ошиқ кўйлагининг чокини тикиб берса, кўнгулимни яра қилдинг, деб шикоят қилади, ёқангизни тикиб берай деса, кўкрагимни пора қиласан, деб нолийди. Нима қилсин бечора?

Кулса лаъ¹ли, ¹ ваҳки, қолмас ¹ менда бир ўп¹кунча ҳуш,
Ҳаш¹в_э_рур, кўн¹глумки, айтур¹сөн, лаби хан¹донин ўп.

Лаъл, ақиқ – қизғиш, тўқ сарик, зарғалдоқ рангли қимматбаҳо тош, одатда лабга нисбат берилади; **ҳашв** – ортиқча, ноўрин айтилган сўз; **хандон** – кулувчи, масрур.

“Эй кўнгул, ёрингни жилмайган пайтида ўпиб қол”, дейсан. Бунинг иложи қани – унинг хурсандлигини кўриб қувонганимдан, ўпишга ҳолим қолгани йўқ”.

Ёна солди | ҳажр ҳам тан, | ҳам кўнгул, ҳам | жонга ўт,
Солди ўт ҳижрон манга, ё | Рабки, сол ҳижронга ўт.

Эй Навоий, | тан қолиб, жо'нимни олиб | борди ёр.
Солди ул бор'онга ўт, ҳижрон вале – қол'онга ўт.

Ёна – яна; **вале** (**валек**, **ва-л**) – ва лекин.

Ўт агар ит'са жаҳондин, | охи'м ўлса, | ғам эмас,
Еткурай бир | дамда юз ав'валғи ўт миқ'дори ўт.

«Агар дунёда олов қолмаса, энди нима қиламиз, деб ғам еманглар. То менинг “оҳ”им бор экан, бир нафасда ҳаммага ўт етказиб бераман».

Водийи ҳижронда ағё'риға ё'р ўл'дум, не тонг
Гар бўлур ғу'ли биёбо'ний била де'вона дўст.

“Ҳижрон водийсида сарсон юрар эканман, ғанимларга шерик бўлиб қолсам. Худди девоналар биёбонда девлар билан дўстлашгани каби”.

Ривоятларга кўра, биёбонларда девлар йўловчиларга уларни йўлдан адаштириш учун одам киёфасида йўлиқар экан. **Ғули биёбоний** деганда ана шулар тушунилади.

Дин ҳавас ай'ласа'м ўл'тур | манги'з, эй муғ'бачалар
Ким, бурун тав'ба ушатқан | куни бўлмиш'мен маст.

Навоийнинг шаклан риндона ғазалларининг кўпчилигига юмор руҳи хос. Жумладан, юкоридаги байт ҳам шу жинсга мансуб. Фақат унинг мазмунида баҳсли бир нуқта мавжуд. Байтда “Эй гўзаллар, мен дин арконларига қатъий амал қилишни ҳавас қилган бўлсам, ўлдирмангиз. Аввал тавба қилган эдим, уни мастлик сабабли бузганман”. Лекин бундай талқин анъанавий риндона байтларга мос

келмайди. Хусусан, у мазкур байт олинган ғазалнинг куйидаги мисраларига ҳам зид:

Мени усрук | кўрубон жо'мим ушатма, | эй шайх,
Ким, бу янглиғ | мени мас·т_эт'га·н_эрур жо'ми аласт.

Яъни, “Эй шайх, мени кайфда кўриб, май идишимни синдирма, чунки менинг мастлигим сабабчиси у эмас, менинг ўзим, ўз жисмим”. Шу нуқтаи назардан аввалги байтнинг куйидагича талқини жоизроқ бўлса керак: «Дин ҳавас айласам, “Навоий тавба қилар экан-да” дея безовта бўлманглар, киши мастлигида нималар демайди». Чамаси, юқоридаги байт матни янглиш кўчирилган.

Кў·нгуллар но'ласи зулфунг | камандин но'гаҳон кўргач,
Эрур андоқки, кушлар қич'қиришқайлар | йилон кўргач.

Ҳазрат бундай манзарани қачонлардир кўрган, албатта. Уни байтдаги каби хусни таълил санъатида қўллаш – ассоциатив тафаккурнинг юксак даражада намоён бўлиши.

Кў·нгуллар нақдини торо'ж_э·тарга ёп'моғинг бурқа
Анингдеқдур'ки, юз боғлар | қароқчи ко'р·вон кўргач.

Бу манзара-чи? **Бурқа** – юзга тутиладиган парда, ниқоб, вуаль.

Қошин кўргач | ҳасаддин ис'тарам эл кў'зи боғланғай,
Нечукким, кўз | тутарлар эл |я·нги ой о'ш·ко·р_ўл·ғач.

Ҳозир расм бўлганидек, **ян ги** деб ўқилса, вазн бузилади.

Рўза ойин | кўрма·й_ил·гинг'дин қадаҳни | солмағил,
Ле·к ол бай'рам ҳилоли | ҳам кўрунган | тун қадаҳ.

Рамазон оғи кўрингач, эртасидан рўза тутилади. Байрам ҳилоли кўринган оқшом эса рамазон ойининг охирги куни бўлиб, эртасига Ийд рамазон байрам қилинади. “Байрам арафаси куни тонг отишини кутиб ўтирма, рўзанинг охирги кунинда оғзингни очдингми, дарҳол кўлингга қадаҳ ол-у байрамни бошла”.

Ғариб келмади ширин¹ лабингға аччиг сўз,
Эмас ғариб чучук мева бўлса хаслта талх.

Синоним ва антонимлар қўлланишига эътибор беринг:

ширин ↔ аччик
↓ ↓
чучук ↔ талх

То·нг_э·масдур,¹ бўлса ҳар сар'ви парийрух'со·р шўх,
Ле·к_э·рур сар'ви парийру'юм менинг бис'ё·р шўх.

Тонг эмас – ажабланарли эмас, таажжубга ўрин йўк.

Ғар менинг шў'хи ситамко'рим парийзо'д_ўлмаса,
Мумки·н_э·рмас¹ одамий бўл'моғли·ғ_ул миқ'до·р шух.

Авалги байтда севгили парийга ўхшатиш эди, бу бандда у умуман одам зотига мансуб бўлмаса керак, дея ҳукм қилинмоқда.

Ғар десангким¹ жонға етмай¹ ҳар замон бир¹ жав·р·дин,
Эй Навоий,¹ пан·д_э·шит: "Ё'р_истама бис'ё·р шўх".

Жавр – жабр, ситам; **бисёр** – кўп, хаддан зиёд.

Ҳам *тажнис*, ҳам *издивож* санъати: ёр. – бисёр. Бундан ташқари **бисёр** сўзи ғазалнинг матласида кўп, хаддан зиёд маъносини билдираётган бўлса, мақтасида “бошқа” деган маънода ҳам келмоқда.

Оғзидин аччиг сўз_айтиб¹ зоҳи·р_этса¹ заҳри чашм,
Ай·б_э·мастур¹ писта шўру¹ то·нг_э·мас бо' до·м талх.

Заҳри чашм – аччик билан, зардали қараш.

Оғиз – писта, кўз-қовоқ – бодом. Ҳар иккиси ҳам аслида ширин ноз-неъмат, лекин баъзан... (*ташбих* – ўхшатиш киноя санъатларининг синтези).

Қоварлар ит'лари ул күй ' а ро фиго'нимдин,
 Не итки, кўп ' улуса, эл ' аро бўлур ' мардуд.

Нозик нуктага эътибор қилайлик: шоир нафақат ўзини итга қиёсламоқда, айни пайтда эл (одамлар)ни уни қувган итларга ўхшатмоқда. Мухими, иккинчи ташбих бир қарашда сезилмайдиган, пардали йўсинда айтилмоқда (*киноянинг кинояси*).

Сайд_ўл_ди кўнгул ' кўзлари_нга, ' ваҳ, кутулурму
 Бир қушки, анинг ' қасдида бўл'ғай ики сайёд?

Бу байтда юмор – ташбихда, албатта.

Сайд ва сайёд сўзлари бир йўла икки санъатни ўзида мужассам этмоқда – *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзларни кўллаш) ва *радд-ул-ажз мин ас-садр* (биринчи мисра бошидаги сўз иккинчи мисра охирида такрорланиши).

Оразинг муш'тоқидур бу ' кўзки, бўлмиш ' дар_д_манд,
 Гарчи бордур ' дар_д_лиғ кўз'га ёруқлиқ'дин газанд.

Ораз – юз, чехра; **газанд** – зарар, зиён-заҳмат.

Бу ерда ҳам навоиёна ташбих: “ёрнинг юзи куёшдай ёруғлик таратиб, қараган кўзни оғритса ҳам, барибир кўз қарагиси келаверади”.

О_р_э_тар паш'минадин аб'лаҳ тилаб зар'риштани
 Ким, эшак ҳал'вони андоқ'ким сомон кўр'мас лазиз.

Пашмина – жун мато (сўфийларнинг жун матодан тикилган дағал кийими); **зарришта** – тилла ипли мато (бойликни кўз-кўз қилувчи қимматбаҳо кийим). Бу байтда юмор чакана эмас, аммо сатира кучлироқ.

Парим бўлса, ' учиб қочсам ' улустин то ' қанотим бор,
 Қанотим куй'са учмоқ'дин, ' югурсам то ' ҳаётим бор.

Ул балиғ тут'қанда солиб ' шас_т, онинг ' рашкидин
 Судин ойрил'ған балиғ янг'лиғ кўнгул то'покидур.

Шаст – қармоқ; **топок** – типирчилаш, безовталик.

Бу байтда кўнгул баликқа ўхшатилаш экан, “кўнгил овламоқ” иборасига ишора бор: “Қани эди балиқ ўрнига менинг кўнглимни овласа”, дея ҳам рашк, ҳам ҳавас туйғуси изҳор қилинади.

Хоҳ тасаввуф руҳидаги, хоҳ ижтимоий-фалсафий мавзудаги, хоҳ ошиқона ёки риндона байт бўлсин, Навоий оригинал образ яратиш учун умри давомида кўрган, кузатган ҳар бир эпизоддан маҳорат билан фойдаланган. Жумладан, мутойиба байт битиш борасида ҳам – юқоридаги байт олинган ғазалда қармоқда балиқ овлаш билан боғлиқ образлар жалб этилган.

Оғзим ачитқан дам-бадам | ул лаъли шаккарханд_э_рур,
Ваҳ-ваҳ, ту_з_эрмиш улки, мен | қилдим гумонким қан_д_э_рур.

Ачитмоқ – қалампирдай оғизни ачитмоқ; **шаккарханд**, **шаккарханд** – чиройли кулувчи, ширин табассумли.

Чамаси, ошиқ маъшуқасини ўпмоқчи бўлгану, яхшигина таъзирини еган.

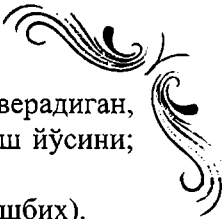
Дунё аруси зулфини | тутқан не о! гаҳ фақр_дин?
Ган_ж_ис_тамас | улким, йилон | тутмоқ била | хурсан_д_э_рур.

Байтдаги юмор очиқ-ойдин. Мазмун эса мутойибадан йироқ: бу дунё хою ҳаваслари – келинчак; ана шу ҳавасларга берилган киши – қиз боланинг сочини ўйнашга берилган одамга ўхшайди, бундай ҳаёт тарзига эга киши фақр (маънавий баркамоллик йўлидаги муҳим босқич) тўғрисида тушунчадан йироқ бўлиб, илон тугувчига ўхшайди – ҳазина билан қизиқмай, илон тутганидан хурсанд бўлиб юраверади (Ер остига яширинган хазинани илон қўриқлайди, деган ривоятга ишора). Байт зулф (яъни йўғон қилиб ўрилган узун соч) нинг шаклан илонга ўхшаши асосига қурилган.

Лаъли шавқи_дин кўнгул хурсан_д_э_рур ху_но_б_и_чиб,
Телбага рангин су берсанг, | май дебон хуш_ну_д_э_рур.

Васли_н_ис_таб | кўп эналдим, | қовди кўйи_дин мени,
Бўлса мубрим | шева, албатта гадо мар_ду_д_э_рур.

Эналмоқ – ялинмоқ, ёлбормоқ; мубрим – кистайверадиған, шилқим; шева – бу ерда: а) одат, феъл-атвор; 2) гапириш йўсини; мардуд эрур – рад этилади.

Шоир ўзини бир телбага, бир гадога ўхшатмоқда (ташбих).

Лаълидин ко'м_ол_мағунча | билмадим шй'ринлиғин,
Барги гул зам'бу:р коми | ичра киргач | бо:л_э_рур.

Лаъл – бу ерда: лаб, дудоқ (*истиора*); **ком** – 1) мурод ҳосил бўлиши, манфаат, 2) оғиз, бўғиз; **замбу** – асалари.

Бу ерда ҳам *ташбих* билан *ҳусни таълил* ниҳоятда гўзал чиққан, “ком” калимаси ҳосил қилган сўз ўйини эса (биринчи ўринда *ийҳом*, кейингиси – *тажнис*) байтни шоҳбайтга айлантирмоқда.

“Тиргузуб, – деб'сен, – Навоий | жонига мин'нат қўяй”,
Гар сен ўлтур'санги ул жон | бирла миннат' до:р_э_рур.

«Ўлар ҳолга келган Навоийни тирилтириб – жонига оро кириб, бир миннатдор қилиб қўяй”, дебсан. Э, воҳ, ўз қўлинг билан ўлдирсанг, жоним сендан миннатдор бўлади». Бу байтда «жон бирла» иборасини «жон деб» маъносида ҳам тушуниш мумкинки, бундан байт яна бошқа бир жило билан товланади.

Деб эмиш: “Но'мамға қилмай'дур Навоий | жон нисор”,
Анда жон бўл'са қачон бу | нав'ъ иш он'дин келур?¹

Жон нисор қилмоқ – бу ерда: жонини фидо қилмоқ.

“То Навоийнинг танида жон бор экан, қачон уни сенга нисор қилмаган?”

Агар Маси'ҳ дуоси | ўлугни тир'гузу:р_э_ди,
Не нут_қ_эрурки, сўкунчинг | била ўлуг | тирилибдур?²

¹ Мумтоз адабиётда «ъ» ҳарфи мустақил ундошдир (айн ёки ҳамза). Хусусан, у бу мисрадаги каби ўта чўзиқ ҳижо охирида бир ўзи қисқа ҳижо ҳосил қилиши мумкин. Бундай ҳолларда «ъ» ундош тарзида талаффуз қилиниши керак (Бундай ундош, масалан, *мутолаа* сўзида икки “а” унлиси орасида қатнашди: *му-то-ла-ъ-а*).

² **Масиҳ** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ бўлиб, аслида у **Масийҳ** тарзида талаффуз этилиши лозим.

Дуо – сўкунч (сўкиш, сўкиниш) жуфтлиги – *таъзод*, **ўлуғни тирғузур – ўлуғ тирилибдур** жуфтлиги – *тақрир* санъати.

Навоийгача бўлган даврда “туркий тил аруз вазнида шеър ёзиш учуй ўнғай эмас” деган гап юрган. Бунинг тагида “туркий тилда умуман шеър ёзиб бўлмади” деган фикр ётмаган, чунки Навоийнинг Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Сайфи Саройи каби салафлари томонидан мукаммал шеърлар битилган. Мазкур иддао моҳиятан “бу тилдаги кўп сўзлар шеърга тушмайди” деган даъвони ифода этган. Навоий бундай фикрлар мутлақо асоссиз эканлигини ҳам назми, ҳам “Муҳокамату-л-луғатайн” рисоласи орқали тўлиқ исботлаган. Жумладан, келтирилган байтда буюк шоир **сўкинчдай** “дағал” сўзни арузга солиб, гўзал образ яратган.

Лаълидин масТ_ў_лубон бор’ди хуморим | марази,
Турфа майдур | буки, ҳам ус’руку ҳам соғ_э_тадур.

Лаъл – лаб, дудоғ (*истиора*); **хумор марази** – хумор бошоғриғи; **усрук** – кайф, маст.

Иккинчи миерадаги лирик қаҳрамон таажжубида “тажохули ориф” – билатуриб, ўзини билмасликка солиш, ажабланиш санъати бор.

Бу байтда **май** сўзи “висол майи” маъносида келаётгани шубҳасиз. Шу билан Навоий бу сўзнинг мумтоз адабиётда учрайдиган кўплаб талқинларидан бирини изоҳлаб кетмоқда.

Сўрду_м,_оғ_зи | таъми тал_х_эр | миш, ажаб йўк | ўлмагим
Менки, бу янғ’лиғ ачиг таъм | оби ҳайво’нимдадур¹.

Оби ҳайвон (оби ҳаёт) ичган одам умуман қиёматгача ўлмаслиги керак. Инсон учуй бундан ортиқ лаззат бўлиши мумкинми? Байтда эса...

Сўрмоқ – 1) ўпмоқ: «Ўпсам, аччиғи чикди. Оби ҳаётимки талх экан, ўлмасдан бошқа нима қиламан?» 2) сўрамоқ: «Оғзининг таъ-

¹ Аруз талабига кура байт

Сўрду_м,_оғ_зи | таъми тал_х_эр | миш, ажаб йўк | ўлмагим

Менки, бу янғ’лиғ ачиг таъм_оби ҳайво’нимдадур.

тарзида ҳижолаарга бўлиниши лозим эди. Бироз чекиниш бўлса-да, ўқиш учун қулайроқ йўл танланди.

мини сўрасам (бўса умиди билан), “талх” дея жавоб қилди. Оби ҳа-
ётимки аччиқ экан, ўлганим яхши эмасми?»

То хаёлинг | гаҳ кўнгул, гаҳ | кўз_а_ро меҳ'мон эрур,
Кўз била кўнгулум ароси'да ҳасаддин | қон эрур.

Тий_ғ_ила душ'во_р айлаб'сен Навоий | қатлини,
Чехрадин бур'қаъни олғил'ким, бaсе о'сон эрур.

«Навоийни тиг билан қатл қилиш сенга қийинлик қилса, уни
ҳалок қилишнинг жуда осон йўли бор-ку: ёпинган пардангни кўта-
риб, юзингни оч, шунинг ўзи кифоя».

Шо_д_лиғдин | гулшани вас | лингда йиғлаб | чекса_м_оҳ,
Ёпма юзким, | гулга бўлмас | ел-ёғиндин | ғам баҳор.

Десам ҳус_н_аҳ'лини кўрманг'ки, золимдур'лару қотил,
Кў_нгул айтур: “Кўрай, шояд'ки мундо_қ_эр'ма_с_эр_кинлар”.

Ўзбек тилигагина хос ибора: эрмас эркинлар.

Ул қуёш юзига боққан | сойи ортар | кўз ёшим,
Меҳ_р тоби'ди_н агарчи | ҳар неким, ўл'дур, қурур.

Меҳр – бу ерда: қуёш; **ўлдур** – ҳўлдир, намдир. Акс далилга
асосланган ҳусни таълил санъати: “Нимаки ҳўл бўлса, қуёшнинг
тобидан қурийди, унинг қуёшдай юзига боқсам, кўз ёшим қуриш
ўрнига, баттар нам бўлади”.

Ғуборин | тилаб йиғ'лама ҳар | да_м_эи кўз
Ки, ашкинг'ди_н_ўқ ер | юзи нам | бўлуптур.

Мумтоз адабиётда, жумладан, Навоий ижодида ҳам ёр билан
боғлиқ (оёғининг, кўчасининг, изининг, отининг ва ҳ.к.) чангини
кўзга тўтиёдек суртиш – кўп учрайдиган ибора. Бу байтда шоир
истеҳзо билан “ёрнинг ғуборини тилаб овора бўлма, кўз ёшингдан
унинг кўчаси тугул, ер юзида чанг қолмади”, дея муболаға қилади.

Эй Навоий, ' иш-қ ман 'ин ' элга иршо'д ай ладинг,
Ол ло ҳ-Оллоҳ, ' бӯ не макру ' ҳийлаю дас'тон бўлур?!'

Манъ – таъқиқлаш; **иршод айлаш** – насиҳат қилиш, таълим бериш, йўл кўрсатиш; **“Оллоҳ-Оллоҳ”** – қаттиқ ҳайратланишни ифодаловчи ундалма; **дастон** – 1) достон; 2) ҳийла, фириб сўзларининг синоними.

Байтдаги юмор – шоирнинг ўз “иши” (насиҳати)нинг бемаънилигидан ўзи завқ олиб кулишида.

Бармоғи ҳай'рат билаким ' лаъли хандон ' ичрадур,
Ул алиф янг'лиғдурурким, ' филмасал жон ' ичрадур.

Филмасал – мисли, худди.

' (алиф) ҳарфи “жон” сўзининг ўртасида келади: جان
Бу байтда юмор йўқ деса ҳам бўлади (маҳбуба бармоғини тишласа тишлабди-да). Юмор шу ғазалнинг кейинги байтида:

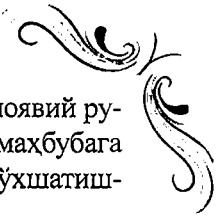
Хони ҳусни ' завқини бил'макка ёхуд ' бармоғи
Лаъли хандон ' ичра эрмас'ким, намақдон ' ичрадур.

Хон – хонтахта, дастурхон; **хони ҳусн** – ошиқ кўришга мушарраф бўлган маъшуқа жамоли; **намақдон** – туздон.

Ҳайратдан тишланган бармоқ “жон” сўзидаги алифга ўхшатишдан эди. Аммо шоир бу билан қоникмайди-да, бошқа оригинал образга мурожаат этади: маҳбубанинг юзи кўнгилни меҳмон қиладиган дастурхон бўлса, оғиз ундаги туздон, тишланган бармоқ туз қолганми ё йўқми – билиш учун туздонга тикиб кўрилаётган бармоқдай.

Бу ерда бир йўла 4-5 сўз санъати синтез қилинган. Аввалги байтдаги ҳарфий санъат таъкидланган эди. Ҳар икки байтда бир нечтадан ташбиҳ – ўхшатишларни кўрамыз. Биринчи байтда айtilган “бармоғи лаъли хандон ичрадур” деган фикрдан қайтилиб, “намақдон ичрадур” деган бошқа ўхшатиш келтирилмоқдаки, бу ружуъ (қайтиш) санъатидир. Одатда ружуъ санъатида кейинги фикр олдин айтилганини кучайтириши керак. Бу ерда эса Навоий аксин-

' Нашрларда: “...ҳийлаву дастон бўлур”. Вазнга таъсир этмагани учун, ҳозирги нутққа мос шаклга солинди.

ча, “лаъли хандон эмас, намакдон” демоқдаки, натижада киноявий ружуъ ҳосил бўлган. Сиртдан қараганда киноя шеър объекти – маҳбубага қаратилгандек. Аслида, Навоий “лаъли хандон” каби сийқа ўхшатишлардан нарига ўтолмаган шоирлар устидан киноя қилмоқда.

Бир байтга шунча маъно, шунча санъатни сиғдириш, ҳеч шубҳасиз, юксак истеъдод намойишидир.

Навоий шеърларида ғазал жанрига хос унсурлар – қофия ва вазн, бадий сўз санъати, оригинал образлар, шеърга сингдирилган туйғу ва кечинмалар ҳамда буюк шахс руҳий оламининг мавжлашиши – барчаси аъло даражада. Булардан қофия ва вазн мукамаллиги – аниқ ўлчанадиган шаклий унсурлар бўлиб, уларни мумтоз шеърят “тарозисида тортиб” кўриш мумкин (масалан, компьютерда дастурлаш йўли билан). Бадий сўз санъати эса доим ҳам осон пайқаладиган шеър унсури эмас.

Адабиёт тарихида шеърнинг бу унсури пайқаб, ундан завқ олишдан таълим берадиган “илми бадий” (бадийлик фани) мавжуд бўлган ва бу соҳага оид кўплаб рисоалар битилган. Лекин шунга қарамай, шеърда қандай сўз ўйинлари ва санъатлар қўлланганини санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Қолаверса, А.Рустамов “Навоийнинг бадий маҳорати” рисоласида таъкидлаганларидек, “назм султони”нинг шеърларида ҳали “илми бадий” мутахассислари ном бериб, таснифга киритмаган, ҳатто умуман қайд этмаган сўз санъатлари ҳам талай.

Биз ҳам бу китобда терилган мисоллардаги сўз санъатини байт-ма-байт шарҳлашга ожизлигимизни эътироф этамиз. Шунинг учун кўп ўринларда бу завқбахш юмуш китобхоннинг ўзига ҳавола қилиниб, айрим ўринларда изоҳлар келтирилади.

Эйки, майдин | холий эрмас, | деб мени таъ'н_ай_ладинг,
Боре кўргуз | ониким, бу | дай·р_аро маъ'сум эрур.

Яна бир риндона байт: «(Эй, мутаассиб), мени май ичишдан сақланмайсан, деб таъна қиласан. Май ичмаган бирорга одам бор бўлса, қани, кўрсат-чи!» Таънага жавоб юмористик руҳда, албатта. Чунки Навоий замонида ҳам, ҳозир ҳам оғзига бир томчи май олмаган (маъсум) одамлар топилади. Бундан шундай хулоса чиқади: Навоий бу байтда “май” деганда мажозий ичимлик, масалан, муҳаббат майини назарда тутмоқда: “бу дунёда ишқ-муҳаббат майидан бир томчи бўлса ҳам татимаган одам зотини топиб бер-чи”.

Куйидаги бир жуфт байт “кемада сузаётган ёр” мавзусида. Шоирнинг таржимаи ҳолидан у кема сузадиган денгизда бўлгани қайд этилмаган. Лекин Ҳирот-Самарқанд йўлида Навоий Жайхун (Амударё)ни камида икки марта кесиб ўтгани аниқ. Ўша даврда бу дарё ниҳоятда серсув бўлган ва Термиз атрофида ҳам, Қоракўл яқинида ҳам кенг ёйилиб оққан. Навоий Амударёдан кема (паром)да сузиб ўтган, албатта.

Биринчи байтда шоир кема баҳонасида айрилиқ манзарасини чизади:

Саб-р кўнглум!да, кўнгул ул! ойда, ул ой! кемада,
Ваҳки, бўриб,! телмуруб кўз,! мунграйиб жо'ним қолур.

Навбатдаги байтда эса лирик қаҳрамон “ёр тушган кема-ку суза бошлади, энди дамимни чиқармай турай, токи нафасим ели кемани узоққа суриб кетмасин” дея мутойиба қилади:

Дам тутулган!дин ўлар эл!дек етибмен! ўлгали,
Сурмасун деб! кемасин бас!ким нафаслар! асралур.

Ай-б этманг! бош кўтармай!дур дебон хум!хонадин,
Қилмайинму! сажда топсам бу сифат меҳро-б-лар?!

Телба кўнглум,! ваҳки, ҳар со!ат биров со!ри борур,
Ман-ъ қилдим! эрса, бағрим! оғригудек! ёлборур.

Кўйду-м_эр-са,! келтурур мунг!луғ бошимға! юз бало,
Кўймасам жон!ға зарар ет!гуде-к_ў-зи!дин борур.

Кўймасам бу,! кўйсам ул. Ваҳ,! бўлса юз жо'ним фидо
Ул кишига!ким, ҳазин жо'нимни ондин! қутқорур.

Бу уч байтда шоирнинг ўз кўнгли билан мунозараси баён қилинган. Уларда мутойиба кучли, лекин мутойиба остида ҳазин дард яширингани ҳам сезилиб туради.

Оғзи била! писта ў! чашур пучу!луғидин,
Билмонки ў!шул оғзи! очуқ қайда! бутуптур?

Ўчашмоқ – ўчакишмоқ, бу ерда: тортишмоқ; **пучулуғ** – 1) пучлик; 2) пучлик (ичи бўшлик).

Булбул киби ¹ хушгўй ¹ Навоийни ¹ қилиб хор,
Ул гулни кў ¹рунғ – жони¹би бадгўй ¹ тутуптур.

«Ўзини гулга ўхшатадиган гўзални қаранг: эътиборини булбулдай куйловчи Навоий қолиб, қарғадай хунук овозлига қаратмиш». Юзи гўзал дегани доим ҳам диди гўзал дегани эмас-да.

О·х·ў·тидин ¹ шиква гар ай¹лар Навоий – ¹ ай·б·э·мас,
Телбаларнинг ¹ ҳар неким, оғзига келса, ¹ айтилур.

Шиква – шикоят.

Ар·з қил тадр¹риж илаким, ¹ шо·д·лиғдин ¹ улмайин,
Эй Навоий, ¹ келса ногаҳ ¹ дилситонимдин хабар.

Иртиҷо санъатининг ажиб намунаси – ажал тиканига танбиҳ:

Санчилған ¹ ажал хори, ¹ иш·қ·уч·ра¹са билғайсен
Ким, жонға ¹ бало нишин ¹ ҳаж·р·ўз·га¹чарак санчар.

Ажал хори – ажалнинг ташрифи тикан санчилишига қиёсланмоқда.

Лабинг баҳо¹наси эл қо¹нини тўкар ¹ ҳар дам,
Манга чу ет¹ти иш, албат¹та, бир баҳо¹на қилур.

Гар Навоий ¹ сий·м·барлар ¹ васфи·н·ай·лаб ¹ кўрса ранж,
Йўқ ажаб – не¹в¹чунки хо·м·эт¹қан тамаъ ран¹жур эрур.

Сиймбар – бадани кумушдай (сутга чайиб олингандай) оқ, ниҳоятда гўзал; **васф** – таъриф, мактов; **ранж** – 1) қийинлик, қийинчилик, машаққат; 2) касаллик, ҳолсизлик; **тамаъ** – таом, тано-вул; **ранжур** – касал, беҳол, қийналган.

«Навоий гўзалларни мақтаган эди, хом нарса еган одам касалга чалингани каби машаққат тортди – ранжишига сабаб бўлди». Байт-да нима учун шоир ранж тортгани ошкор айтилаётгани йўқ, бунинг

сабаби – иккинчи мисрадаги **хомтамаъ** сўзида яширинган – «Ёрини мақташдан шоирнинг муроди эътибор топиш эди, бу билан у хомтамалик қилди ва оқибатда хом емиш егандай ранжур бўлди». Ийҳом санъатининг нодир намунаси – хомтамаъ сўзи “хом эткан тамаъ” тарзида ёзилган.

Ҳижрону ви'солин кўпу оз дема,¹ Навоий,
Юз шук-р де¹ким, кўпи ¹бориб, ози ¹қолиптур.

Тазод санъатининг мураккаб шакли:

хижрон	↔	кўп
↓		↓
висол	↔	оз

Иккинчи мисра “дарднинг кўпи кетиб, ози қолди” иборасини эсга солади (*ирсоли масал*).

Сириш-к ай¹лади хокий ¹танимни ан¹доғким,
Қадам кўяй ¹деса уйку ¹кўзумга, то¹йиладур.

Сиришк – кўз ёши; **хокий** – лой.

Уйқунинг қадам кўяман деб тойиши жонлантириш санъатининг оригинал намунасидир. Одатда жонсиз нарса (предмет)лар жонлантирилади, бу байтда эса – уйку! Байтда “уйку йўқ” деган фикр навоиёна тарзда ифодаланмоқда.

Ўлмагимдин ¹зулфунга гўё паришон¹лиғ етиб,
Мотам аҳли¹дек куйи со¹либ бошин қай¹ғурадур.

Яна бир гўзал байт: зулф (соч)нинг паришонлиги (тўзғигани), мотам аҳлидай “бошини куйи” солиши, яъни пастга тушиб туриши – ошкор ўхшатиш, сочнинг қоралиги (“қора” кийингани), йиғлаётган одамдай силкиниши – пардаланган ўхшатишлар.

Кў-нгул қонин ¹кў-п_уп хунхо¹ра кўз ичти, ¹эмас гўё
Юзунг гулгу¹надин гулгун¹ки-м, _ул қондин ¹сироятдур.

Хунхора – қон ичувчи; **гулгуна** – қизил упу; **гулгун** – қип-қип, гулдай қизил; **сироят** – таъсирланмоқ, ичига сингиш.

«Эй упу-элик билан пардозланган гўзал, билки, ёноқларнинг қизиллиги гулгуна туфайли эмас, балки кўзларинг нозу қирашмалар билан қонимни ичгани сабаблидир. Оқ гулни қизил сув билан суғорса, қизил гуллагани каби».

Тиргузур ҳар 1 хастани бир 1 но-з_и-ла ул 1 дилнавоз,
Чун етар мен 1 хастаға нав1бат – қилур юз 1 нав-ъ ноз,

мағлали ғазал ҳам тўлалигича юмор билан суғорилган:

Зоҳидо, ҳар 1 дам демаким: 1 “Маъҳабингда 1 бор қусур”,
Қайси масжид1да қилиб эр1дим сенинг бир1ла намоз?!

Бир кеча о1ҳимдин ул бад1меҳ:р кўнгли 1 юмшағай,
Нечаким пў1ло-д_э-рур қат1тиқ, топар ўт1дин гудоз.

Гудоз топмоқ – эримок, юмшамок.

Ё Ра-б,_о-хир 1 нетгамен ул 1 шўҳи бадхў 1 бирлаким.
Зул-м_э-тар – қил1сам тазаллум,1 но-з_э-тар – қил1сам ниёз.

Тазаллум – зулмдан шикоят; **ниёз** – ўтинч, илтимос, ёлбориш.

Биринчи мисрадаги **шўҳи бадхў**, иккинчи мисрадаги **зулм- тазал-лум-ноз-нийоз** товушлар такрори тавзий санъатини, ноз ва ниёз сўзларининг жарангдорлиги – *издивож* санъатини ташкил этади.

Равза ашжори ўтундур,1 гуллари – жо1нимға ўт,
Мумкин ўлса 1 анда бўлмо1ғим даме дил1до-р-сиз.

Равза – жаннат боғи; боғ, чаман, парк; **ашжор** – дарахтлар (**шажар**нинг кўплиги). Бу байтда, балки, умуман юмор йўқдир –ахир шоир равза дарахтларини ўтинга қиёсламоқда...

Даш-т ҳайво1ни қочарлар 1 суҳбатимдин 1 рам қилиб,
Ақли йўқ но1сиҳ1 гумон ай1лар мени ин1сон ҳануз.

1 Айрим нашрларда: носих – насихат қилувчи.

Рам қилмоқ – хуркмоқ; **носих** – бу ерда: бефаросат, кўр-кўрона тақлид қилувчи.

Чун Навоий ' вас-л топди, ' эмди бирдур, ' эй табиб,
Шарбатинг гар ' заҳ-р ёхуд ' оби ҳайвон ' бирла эз.

Бўлмаса ул ' бут қоши меҳ'робим ичра ' жилвасоз,
Қиблаға, ко'фирме-н, ар бош ' индуруб қил'сам намоз.

Байт мазмуни мураккаб. Ундаги ошиқнинг манзурасини инсон зотига мансуб деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди, чунки Навоийнинг диний эътиқодига зид бўлиб қолади. Байтни тасаввуф руҳида талқин этиш ҳам мушкул – унда “бутнинг қоши” тўғрисида сўз борапти. Бу мушкулотдан чиқиш учун тасаввуф таълимотида муҳим ўрин тутувчи Шайх Санъон қиссасини эслаш жоиз.

Макка шаҳрининг энг пешво ва такводор шайхларидан бўлмиш Санъон тушида насроний қизга ошиқ бўлиб қолади, унинг ишқида барча мартабалардан кечиб, Рум (Константинополь)га боради, ғайридин маъшуқасига арзи ҳолини изҳор қилади, унинг васлига етиш учун барча талабларини адо этади – вино ичиб маст бўлади, белига зуннор боғлайди, чўчка боқади ва ҳоказо. Бу каби дунёвий ишқ алал-оқибат шайхнинг ўзлигидан кечишига олиб келадики, бунинг эвазига унга ҳақиқий ишқ ато этилади: бутун вужуди билан тавба мақомига етади, барча гуноҳлари кечирилади. Шайхнинг садоқатидан мутаассир бўлган маъшуқаси ҳам иймон келтиради ва ҳар иккиси фоний дунёни бирга тарк этиб, боқий муҳаббатга эришади (Валлоҳу аълам).

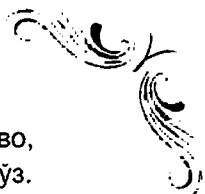
Байт – Навоийнинг мутойибаси. Ҳазрат мийиғида қулганча бундай байтлар билан замондошларининг ҳам, кейинги ўқувчиларининг ҳам “бошини қотирмоқда”.

Байтда, шунингдек, фалсафий киноя руҳи мавжудлиги – диний мутаассиблик устидан истехзо қилинаётгани ҳам яққол.

Чу келди хас'талиғим сўр'ғали қадахнўшим,
Кетур пиё'лаки, ўлсам ' ҳа-м айламон ' парҳез.

Қадахнўш – қадах ичувчи; **айламон** – айламайман, қилмайман.

Кўрмайн деб ¹ кўрди кўз, ¹ кўргач кўнгул ¹ қилди ҳаво,
Бўлди зо-р_эткан мени рас ¹ во кўнгул, қал ¹ ло-б кўз.

Тивзиъ санъати: **кўрмайн—кўрди—кўз—кўргач—кўнгул.**

“Тинчгина куним ўтаётган эди. Қарамайман деб ваъда берган кўнгул ўз сўзини бузди, кўз кўргандан кейин кўнгул талпина бошлади. Мени зор этган кўнгул расво бўлди, кўз эса ёлғончига чиқди”.

Шеър мазмунини бу каби баён қилиш *табдил* дейилади. Байтнинг аслини унинг табдили билан қиёслашдан шундай хулоса келиб чиқади: Навоий қаломини табдил қилиш – дастурхонга қовун ўрнига унинг пўчоғини тортишдай гап. Табдил ҳам шубҳасиз керак, лекин у билан танишгандан сўнг, албатта, шеърнинг ўзини қайта ўқини шарти билан.

Лаби юз ваъдани андоқ ¹ манга ёлғон ¹ қилди
Ки, де-й_олмас ¹ киши юз йилда би-р_андоқ ¹ чин сўз.

Олло-ҳ_Ол-лоҳ,¹ турфаду**р** бу¹ким ики жон¹бах ш лаб,
Икки ён маълуму эрмас ¹ ўртада маълум оғиз¹.

Эй Навоий,¹ махла-с_ис-тар ¹ бўлса-нг_эл тил,¹ оғзидин,
Наз-м-дин ҳам ¹ тилни тийғил,¹ нас-р-дин ҳам ¹ юм оғиз.

Бу ғазалнинг сўнгги қофиясида ҳам юмор бор: **мафҳум оғиз – маълум оғиз – маълум оғиз – мавҳум оғиз – ... мазмум оғиз** (ҳамма қофиядош сўзлар арабча ва бирдан) – **юм оғиз**.

Навоий ўлди, гар парво¹на куйди, булбу-л_ун чеқди,
Булар яхши¹дурурлар, иш¹қ_а-ро ул ҳам ¹ ёмон эрмас.

Яъни, парвонанинг шамъ ишқида, булбулнинг гул ишқида куйиши яхши, лекин уларни Навоийнинг ҳақиқий ишқ ўтида куйиши билан тенглаштириб бўлармиди?

Дема: “Афғонингда булбул ¹ нола-сидек ¹ йўқ нишот”, -
Бу ҳам андуҳ¹зо эмас, гар ¹ ул нишотаф¹зо эмас.

¹ Инверсия: икки ён (яъни лаблар) маълум, аммо ўртада оғиз бор-йўқлиги номмаълум.

«Эй гўзал, “булбул сайрашини тинглаганда хуш кайфият уйғотади, сенинг нолангда эса бундай хусусият йўқ”, дея таъна қилма. Хўп, менинг фиғоним сенга шодлик бағишламасин, аммо булбулингнинг ноласида ҳам менинг наволаримдагидай ўйлантириш хоссаси йўқ, буни нега ҳисобга олмайсан?!»

Бу байт беихтиёр фикрни бугунги даврга буради: кишилар, айниқса ёшлар мунгли дея мумтоз куй ва қўшиқлардан юз ўгириб, енгил-елпи оҳангларни афзал кўра бошлади. Навоий байтига кўра эса, андухзо (ҳасратли) мусиқа нишотафзо (шодлантирувчи) ритмлардан афзалдир. Ҳақиқатан, кейингиси қулоққа, инстинктга мўлжалланган бўлса, аввалгиси қалбга, руҳга йўналтирилган.

Гулни сарв уз'ра хаёл эт'тим кўнгул бў'стонида,
Рос-т айтай: ! “Сарви гулрў'юм киби зе'бо эмас”.

Мен-га гулрух ! соқию бул'булға гул тут'ти қадах,
Мас-т_э-рур ул ! ҳам Навоий'дек, вале рас'во эмас.

Расво – мумтоз шеърятда: такаббурликдан, худпарастликдан кечган, қутулган.

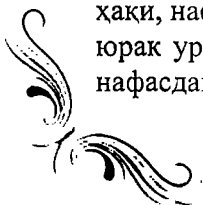
Лаъли нўши'дин га-р_ўлсам ! ҳам эмастур ! ай-б-ким,
Ҳаз-м_э-та ол'мас ғизо мен ! нотавон қил'дим ҳавас.

Лаъли нўшидин – бў'сасидан; **ғизо** – таом, емак-ичмак; **нотавон** – бечора, ожиз.

Жаннат аҳли'га эрур ҳар ! лаҳза кўюнг ! о-р-зу,
Дўза-х_аҳ-ли ! уйлаким жан'натни қил'ғай'лар ҳавас.

Заъ-ф-дин бе'худ кўруб, оғ'зимга ул юз ! кўзгусин
Кўйс-анг_ул дам ! урмағаймен, ! билла-х_ар ўл'сам, нафас.

“Заифлик оқибатида ўзимдан кетганимни кўриб, оғзимга кўзгу тутғудай бўлсанг, ёнимда кўпроқ турсин деб, жоним чикса ҳам, Худо ҳақи, нафас олмайман” (Хушсиз одамнинг тирик ё тирикмаслигини юрак уришидан билиб бўлмаса, унинг оғзига кўзгу тутишган – у нафасдаги намликдан хиралашишига қараб, хулоса қилинган).

Иш-қ-дин чун ! мунки-р ўл-миш ! кўнглум, ўлтур'мак не суд?
Ҳаж-р-дин то ! они қўрқут'массен – икро'р_ай-ламас.

Бу ерда ҳам Навоий кўнглини учинчи шахсда тилга олади:
«Шикдан тонган кўнглумга “тўғрисини айтмасанг, ўлдираман” деб
нўнса қилиб овора бўлма, то ҳижрон билан қўрқитмагунигча, ба-
риқонр ишқини бўйнига олмайди».

Гаҳ ўлуб, гоҳе тирилсам, ! то-нг_э-мас, ваҳ, ! ғамзаси
Қоти-л_эр-мас'турму ё нўши лаби жон'му эмас?!

Тонг эмас – ажаб эмас.

Аш-к баҳрин'да агар жис'мим ғарй-қ_эр'мас, не тонг,
Йўқ анга ул ! ваз-н-ким, чўм'ғай те-нгизга ! тушса хас.

“Ашкимдан кўл вужудга келган бўлса ҳам, жисмим унда ғарқ
бўлмаётганига ажабланма. Ахир, чўкиши учун нарса оғир бўлиши
керак, чўпдай вазнсиз нарса сувда чўкмайди-ку” (Ҳам муболаға,
ҳам ўхшатиш, ҳам ҳусни таълил санъати).

Деярли барча байти юморга қурилган яна бир ғазал:

Чо-к_э-тиб кўнглумни очил'сун демак им'кон эмас,
Фунчани ам'дон очиб, гул ! айламак о'сон эмас.

Амдон очмоқ – йириб очмоқ, ўзи очилишини қутмасдан атай-
лаб очмоқ.

Дема зоҳид'ким, недин ҳай'ронсен ул рух'со-р-ға?
Ола-м_ич-ра ! бир киши топ'ким анга ҳай'рон эмас.

“Эй зоҳид, дунёда унинг гўзаллигидан ҳайратга тушмаган ин-
сон зоти йўқ”. Бор – ўша зоҳиднинг ўзи.

Қатра сулар'дур кў-нгул ў'тиға таскин ! бергали
Ким, у-л_ой ёғ'дурди қоши ! қавсидин пай'кон эмас.

“У ойжамол менга боқар экан, қоши ёйидан ўқлар (яъни ғамзалар) отса майли, улар кўнглим ўтини алангалатмайди, балки ёмғир томчиларидек ўтни пасайтиради – таскин беради”. Мураккаб, аммо навоиёна оригинал образ.

Ҳаж·р дашти!да қуюндек!мен, вале ул ! мен киби
Хо·к сору ! бо·д·паймо ! доғи саргар!дон эмас.

Хоксор – тупроқдай; **бодпаймо** – бу ерда: сувга зор; **доғи** – тагин.

Биринчи мисрада лирик қаҳрамон ўзини қуюнга ўхшатяпти. Бу мумтоз адабиётда кўп қўлланган ташбиҳ. Шунинг учун Навоий у билан чекланмай ташбиҳни *ружувъ* (айтилган фикрдан қайтиб, бошқа, одатда кучлироқ фикр айтиш) ва *тафрит* (ўкситиш, камайтириш санъати) билан қўшиб, яна бир оригинал образ яратмоқда.

Гарчи ҳуснунг ! кўзгудин кир!ди темур кўр!ғон аро,
Меҳ·р·дек о!йнагун, аф!ло·к·дек пин!ҳон эмас.

Меҳр – бу ерда: куёш; **ойинагун** – ойнадай тиник, ярқирок; **афлок** – фалаклар, етти қаваг осмон.

Гул вафосиз!лиғлар!ни шар·ҳ э·тар минг ! до·с·тон,
Эл гумон қил!ған киби бул!булда минг дас!тон эмас.

Эй Навоий,! ул парийдин ! одамийлиғ ! кўрмасанг,
Ай·б_э·мас – ул ! ҳу·р·дур ё!худ малак, ин!сон эмас.

Гар Навоий ! ҳолиға ул ! шў·х боқмас ! раҳ·м_и·ла,
Го·ҳ ибрат ! бирла ҳам ул ! ён назар сол!моғи бас.

Оқ уйидин ! ҳе·ч жониб ! ул парий кил!мас ҳаво,
Не ажойиб ! қушқа, кўрким,! не муносиб!дур қафас.

Жониб – тараф (кўплиги жавониб); **ҳаво қилмоқ** – бу ерда: йўлга чиқмоқ.

Оқ уй (сарой, мухташам чодир)ни қафас дея, киноя қилинмоқда.

“Тақ Навоий ! буйниға, – де!сам, – таноби ! зулф”, дер:
“Куй ити буйниға ким таққандурур мушкин марас?”

Куй – кўча, маҳалла, қишлоқ (куй ити – кўча ити, бу ерда: дайди ит); **таноби зулф** – соч толаси; **мушкин** – мушк хидли, хушбуй; **марас** – буйинбоғ (галстук эмас).

Сириш-к_олли!да мужгон шо!хи санчиб боғ!лайн дермен,
Йулин бу сел!нингким, эл!га андин кўп ! зиён бўлмиш.

Навоий байтларида сўзлар маъно жиҳатидан тигиз бўлиб, бир жумлага икки-уч, ундан ҳам зиёд образ сиғишиб кетади. Чунончи,

сиришк (кўзёш)	– мужгон (киприк)	– кўзни юмиш	– акс ҳолда ёш сели- дан элга зарар
↓	↓	↓	↓
сел	– шох-шабба	– селни шох- шабба билан тўсиш	– акс ҳолда селдан элга зарар

Чикти ёрим ! кеча йўл аз!мин қилиб ул ! бағри тош,
Бас, ажойиб!дур: қоронғу ! кеча чиқмоғ!лиғ куёш.

Гар қуёшқа ! эл назар қил!са, кўзига ! ёш тўлар,
Ул қуёш бор!ғач назардин,! кўзларимга ! тулди ёш.

“Бўсае қил!мас муруват –! асру қаттиқ!дур лабинг”,
Десам, оғзи ! ичра айтур: ! “Лаъ!л ҳам бир ! нав!ъи тош”.

Лирик қахрамон “лабинг жуда қаттиқ” деганда, маҳбуба ду-доғини эмас, бир бор “ҳа” дейишга ярамайди деб унинг ўзини, феълини қаттиқ демокда эди, у эса ўзини билмаганга солиб, гапни бошқа томонга бурмоқда.

По!р!соваш ! дилситоним ! бўл!ған_эр!миш ! бодануш,
То бошим бўл!ғай, аёгинг ! бўл!ғуси, эй ! майфуруш.

Порсоваш – ўзини тақводор деб келган; **дилситон** – дил овловчи, дилбар; **боданўш** – бодага лабини теккизган, май татиган; **аёғ**, **аёқ** – пиёла, коса.

1) “То бошим бор экан, у сен май куйиб берадиган косанг бўлсин”. Бу ерда бош чаноғининг коса шаклига ишора мавжуд. Қадим замонларда хатто бош чаноғидан май ичиладиган идиш ясалгани тўғрисида ривоятлар етиб келган.

2) “Эй майфуруш, қандай бахтлисан – бода нўш этмоқчи бўлган дилситонимга май тутиш саодатига мушаррафсан. Мен сенинг оёғингни ўпишга ҳам тайёрман”.

Ичганин кўрган замон-ўк | мас-т бўлгунгдур, деманг
Ким, эшитган | лаҳза мендин | зойи-л_ўл-миш | ақлу хуш?

Замон-ўк – заҳотиёк; **ақлу хуш зойил бўлиши** – хуш учиши, ақлдан озиш, ўзни йўқотиш.

Мана бу байтларда шоирнинг маҳбубаси билан диалоги бетакор юмор билан ифода этилган:

Не ҳаёт эрди, ўлар ҳолимдаким, кўргач мени,
Но-з_и-ла деди: “Ҳануз ул | нотавоним | бор эмиш.

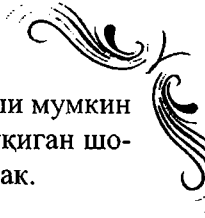
Демаким: “Бир | яхши сўз бирла Навоий | жонини
Олса-м,_ул бўлғайму рози?”-| Яхши сўзга | не кенгаш?!

Борғаниндин | жон талашмоқ | эрди мен маҳзунга иш,
Келдингу жо’нимни олдинг – |ул боришқа | бу келиш.

Бу байтда **бормоқ–келмак**, **жон талашмоқ–жон олмоқ** феъллари хосил қилган *тазод* санъати бадииятнинг юксак намунасига айланмоқда – байтда ўзаро зид икки ҳолат ифодаланиб, “борди-келди” (*ирсоли масал*: “бор товоғим – кел товоғим”) ибораси билан “адолат бўлиши керак эмасми?” деган баҳо берилмоқда (*хусни таълил*).

Шай-х дасторин, чу май важҳй йў-қ_эр-ди, | сирмадим,
Майға мархун | қилғали ул | яхши, май сузмакка – фаш.

Дастор – салла; **важҳ** – важ, бу ерда: – тўлаш учун пул; **сирмадим** – бу ерда: **билинтирмай** – олиб қочдим, ўмардим; **мархун қилмоқ** – гаровга қўймоқ; **май сузмак** – филтрламоқ; **фаш** – салланинг учи.

Навойй кимларга ва қанчалик ҳазил-мутойиба қилиши мумкин бўлгани бу байтдан шундоққина кўриниб турибди. Уни ўқиган шоирнинг шайх дўстлари роса мириқиб кулишган бўлса керак.

Ҳа-ж-рдин жон¹ етти оғзим¹га, олиб жон¹ нақдини
Куйки, куп оғзини оғзим¹га қўяй, эй¹ майфуруш.

Куп – май сақланадиган хум (**кубок** сўзининг асоси бўлган асли арабча **куб** сўзининг форсча талаффузи.)

Лабларин туз¹луқ такаллум¹ бирла, фаҳ-м_эт¹тим, сўруб –
Лаб-л_дин хо¹ни жамоли¹нинг намакдо¹ни эмиш.

Бу байтни юқорида зикр этилган “ичрадур” радифли ғазал байтлари билан қиёслаб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Биз бу ерда ундаги айрим санъатларга эътибор қаратамиз:

лаб–лаъл, юз–хон, оғиз–намакдон – ўхшатиш (*ташбиҳ*);

туз–намак – синоним сўзлар;

хони–намакдони – мисра ичида қофиядош сўзлар (*издивож*);

сўрмоқ сўзи *икки маъноли*: 1) сўрамоқ, 2) ўпмоқ, шимирмоқ;

тузлуқ сўзи эса *кўп маъноли*: 1) шўр (тузи бор), 2) тўғри, тўғридан-тўғри, 3) текис, текислик (дала-туз иборасидаги каби); 4) косметик модда (*тажнис ва ийҳом*);

лабларин, тузлуқ, такаллум, бирла, лаъл, жамол – “л” ҳарфининг такрорланиши (*тавзий*).

Ўлтурур ил¹гида гар тиг¹ ўлса онинг,¹ гар ҳарир¹,
Ҳе-ч билмон¹ким, Навойй,¹ не балоға¹ учрамиш?! .

Тиг (тийғ) – кесувчи асбоб, қурол; **ҳарир** – юпқа мато, рўмол; **билмон** – билолмайман.

Айрим нашрларда, бу ерда келтирилганидек, шоир тахаллусидан сўнг вергул қўйилган. Бунда лирик қаҳрамон Навоййга мурожат қилаётган бўлиб, ким балога учрагани очик қолади. «Тўла асар-

¹Бу мисра аслида

Ўлтурур ил¹гида гар тийғ_ўл-са онинг,¹ гар ҳарир,
тарзида рукнларга бўлиниши лозим.

лар тўплами»дагидек вергул қўйилмаса, лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи бўлиб, байт мазмуни ва ундаги юмор ойдинлашади.

Зохи-д_ўл-дум | деб, Навоий, | иш-қ-ни тар-қ_эт-маким,
Бўлмаса ул | шў-р – тузсиз | лукмадур зуҳди фақат.

“Агар қалбда ишқ бўлмаса, зуҳд (зоҳидлик) бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз лукмага ўхшайди”. Юмор – зуҳднинг ўзи бемаза таомга ўхшатилишида. Лукманинг бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз бўлиши эса юморни кучайтирмақда (*ташбих*нинг бетакрор намунаси).

Дема лафзинким, “тили эв'рулмагондин'дур синук”
Ким, топар тор | оғзидин чиқ'қунча кўп о'зо-р лафз.

Бу байт – бирор сабаб билан (масалан, туғмаи ёки тилини тиш-лаб олганиданми) дудуқланган маҳбуба таърифида!

Карам тарғи'би айлар маж'лис аҳлига | фиғон айлаб,
Рибо важҳи'ни элдин ол'маса, айлар | карам воиз.

Бу байт мазмуна ҳамма замонлар учун ҳам долзарблигини сақлайдиган ўткир сатира: “Воиз ваъз қилар экан, аудиторияга қарата “саховатли бўлинглар, садақа-эхсон қилиб турунглар” деб насихат қилади. Аммо қарз берса, рибосиз бермайди. Майли, ўзи саховат кўрсатмасин, ҳеч йўқ рибо талаб қилмай қарз берса, шунинг ўзи ундан катта саховат бўлар эди” (Рибо – фоиз қўйиб қарз бериш – ислом динида энг оғир гуноҳлардан бири).

Юмор – воиз ваъзини шунчаки эмас, балки фиғон билан (жон куйдириб) қилишида. Бу билан шоир киноя қилади: воиз “саховатли бўлинглар” деб жон куйдирар экан, аслида ўзини назарда туттади.

Лаълидин тир'гузмак этсам | о-р-зу, ай'б_эт-мангиз
Ким, киши ўл'турма-қ_эт-май'дур Масйҳо'дин тамаъ.

Тиргузмак – тирилмок, бу ерда: дармонга кирмок.
Байтдаги юмор ва бадий санъатни куйидаги нисбатда ифода-лаш мумкин:

тиргузмак ↔ орзу ↔ бўса
 ↓ ↓ ↓
 ўлтурмаслик ↔ тамаъ ↔ Масих нафаси

Учуғ эрмаски чун бўлди,¹ Сухайли о'разинг толиъ,
 Ақиқинг ранг¹ олурда бўлди холинг со'яси моний.

“Лабингдаги учуқ аслида чехранг осмонида Сухайл (Сириус) юлдузининг уфқдан кўтарилишига ўхшайди, лабларинг нимага бугун қип-қизил эмас, десам, қора холингнинг сояси (акс уриши) сабабли шундай кўринаётган экан”. Юмор: Сухайл қаердаю учуқ қаерда.

Ҳалоқим қасди воқий бўлмади ул ғамзадин, лекин
 Лабингдин элни тиргузмак¹ мени ўлтурди филвоқий.

Навойнинг рашк мавзусидаги барча байтларида юмор элементи мавжуд: “Мени ғамзанг эмас, бошқаларга ширин сўзлашинг адоий тамом қилди”.

Сочи асиримен, ўпмай¹ хануз холин, ваҳ
 Ки, донаға¹ оғиз урмай¹ насибим ўлди тузоғ.

Болалар донга ип ўтказиб куш илинтирадилар. Байтда ошиқнинг қўнгли кушга, севгилининг холи донга, сочи эса тузоқнинг ипига ўхшатилмоқда. Ошиқнинг “дон”ни ўлиб улгурмаёқ “тузоқ”қа илиниши кулгули, албатта.

Ҳар парийзодеки ўз мажнуниға қилмиш вафо,
 Билки, андиндурки, эрмас¹ насли одам,¹ эй рафиқ.

Моҳ-вашпар¹ шоми зулфи¹ не учун ошуфтадур,
 Тутмамиш бўлса вафо аҳлиға мотам,¹ эй рафиқ?!

Эй кўнгул, солма ўзунгни¹ дард_ила, мардона бўл,
 Бизни, шоядким, бу янглиғ¹ имтиҳон эткай фироқ.

Кўнгул билан мулоқотда янги нуқта – “биз”, яъни “сен билан мен” дея мурожаат.

Даб эдук: ишқ_андухйдин | ҳар да м_афгон | қилмали,
Ваҳки, бу даъ вода бизни | шар м_со р_этди фироқ.

Қилмали – қилмайлик, қилмаймиз.

Демā: “Ул дил’рабоға не | учун кўнглунг’ни олдурдунг?”
Ўз_эр_ки бир’ла нē мумкин | киши ўз кўнгли_н_олдурмоқ?

Маҳжабинлар’дин сияҳдил’лик не тонг – ой’ким анинг
Ботинин кўр’санг қародур, | гар кўринур | зоҳи_р_оқ.

Маҳжабин – пешонаси ойдаи, ойсифат; **сияҳдил** – дили қора, бағри тош; **ботин** – 1) ички томон, 2) асл, нарсанинг асли, 3) кўнгил; **зоҳир** – 1) ташқи томон, 2) нарсанинг сирти, 3) юз, қиёфа.

Ажойиб байт. Ўн марта ўқилса, ўн хил маънода товланадиган мисралар.

Навоий замонида телескоп йўқ эди ва Ойнинг боғини аслида қора эканлигини кузатиш мумкин бўлмаган. Ой сиртининг дастлабки тасвирлари фақат XX асрнинг 60-йилларида суратга туширилган. Навоий, албатта, Ой ўзидан нур таратмаслиги, ёруғлиги куёш нурларининг акс этиши туфайли эканлигини яхши билган. Лекин “Ойнинг ботини аслида қора” дейиш учун шунинг ўзи кифоя эмас. Чамаси, Навоий Ой тутилишини бир неча марта кузатган, жумладан, Ой тўла тутилган пайтда кул рангида бўлишини кўрган.

Асра й_ол_мон | ўзни – ашким | тутти дашту | тоғ_ни,
Нечаким Фар’ҳоду Мажнун | дедилар: “Бас | йиғламоқ”.

Фарход билан Мажнун Навоийга “Бўлди-е” дея танбих берганига ишонмасиз? Ишонинг.

Токи мумкин’дур, кезиб бир | меҳрибон ёр_ис_тагил,
Бағри тошлар’ни севарга | қилма журъат, | эй рафиқ.

Бу байтда юмор “токи мумкиндур” иборасида – бу билан шоир ислида “имкони йўк” демокчи (киноя санъати).

Гар Навоий!дек бошинга¹ тушса бир қо'тил ғами,
Анда доғи¹ кўргасен не¹ бўлса қисмат,¹ эй рафиқ.

Навоий ўзини учинчи шахсда тилга олмоқда ва “эй, рафиқ” дея ўзига ўзи танбих бермоқда.

Не навъ бор!ди экин уй! га кеча ул¹ чобук
Ки, тун қорон!ғу эди, рах!ши тун-д,¹ ў-зи¹ усрук?

Не навъ – бу ерда: қандай қилиб; **чобук** – шўх, чаққон; **рахш** – от; **тунд** – асов, қайсар; **усрук** – маст, ширакайф; **саманд** – саман от (кейинги бандда).

Бу байтдаги “ул чобук” ким бўлишидан қатъи назар тасвирга мутойиба хос. У чобук маҳбуба бўлса...

Навоий бу билан чекланмай давом этади:

Нечукки ел!ди-н¹ ў-лур ҳар¹ тараф ниҳол!га майл,
Саман-д¹ у-за¹ эгилур эр!ди ул қади¹ нозук¹.

Тиргузурда¹ нафасинг юз!ни қочурмоқ¹ не эди,
Май-п қилмас¹ ху-д¹ ў-луг ким!сади-н¹ олмоқ!қа мучак.

«Ўлдиришга устасан, тирилтиришга келганда юзингни олиб қочасан. Наҳот тагин мени ўпиб олмасин, дея кўрқсанг? Ахир, жонсиз ошиқ “юзини яқинлаштирганидан фойдаланиб, бир ўпиб олай”, дея майл қилмайди-ку!»

Гўзал байтни “гўшт қиймалагичдан ўтказганимиз” учун узр сўраймиз.

¹Бу ғазал мураккаб, аммо Навоийнинг сеvimли вазнларидан бири мужтасси мусаммани маҳбун қолипида ёзилган: **мафoъилун фаъилотун мафoъилун фаъилун/фаълун/фаълон**. “Ушшoк” қўшиғи машхур “Қарo кўзум, келу мардумлиг эмди фан қилғил ” матлали ғазал айни шу вазнда. Бахрнинг муҳим хусусияти – сўнги рукн **фаъилун** (маҳзүф), **фаълун** (мақтуъ) ёки **фаълон** (мусаббағ) бўлиб келиши мумкин.

Юрагим ит'лари·нг_ан_доқ' едилар тиш'лашибон
Ким, яна йўқ'ту·р_а_лар ол'лиға бормоқ'қа юрак.

Маъшуканинг ити (ҳатто кўйи – кўчасининг итлари) мумтоз адабиётда кенг қўлланган поэтик образлардан. Бугунги кунда уни “соқчи”, “учрашувга халақит берувчилар”, ҳатто ғийбатчилар дея талқин қилиш ғазал мазмунини замонавийлаштиради ва ундан олинган завқни кучайтиради.

Эй, кўнгулда' шахди лаълинг' ҳасратидин юз тешук,
Ҳар тешукдур' шах·д занбури уйи янглиғ чучук.

Бу байтда **шаҳд** (биринчи мисрада – ширин, иккинчи мисрада – асал), **занбур** – ари, **тешук** сўзлари *таносуб* – бир соҳага оид сўзларни қўллаш санъатини ҳосил қилади.

Ғар тери бир'ла сўнгакмен,' туъма ҳам кил'мас итинг
Ким, тери асру қатиқ бўл'миш, сўнгак – асру чурук.

Туъма – егулик (емак); **қатик** – қаттиқ; **асру** – кўп, жуда; **чурук** – чирик, яъни “ҳатто ит ғажишига ҳам яроқсиз ҳолга келган”.

На лабингдин' ко·м топтим,' на кўзунгдин' жав·р_ўқи,
Бу сифат маҳру·м·ликтин' н тиригмен,' на ўлук.

Ком топмоқ – ниятга етмоқ.

Уйла занжири жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йиғилмиш бир сурук.

Уйла – у қадар, у каби, ундай; **буйла** – бу қадар, бу каби, бундай. (“Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш, // Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш” байтида иккинчи мисрани “уйлаким” деб ўқиш тўғри эмас); **теграма** – атрофимга; **сурук** – тўда, гала.

Байтда ақлдан озганнинг хуружи тутганда занжирга боғлаб кўйилиши ташбих сифатида келтирилмода.

Ишк_ў_тидин ¹ қуллуғунг доғғини қўйдум кўксума,
 Ўзни бу навъ ¹айладим ишк ¹ аҳли ичра ¹ белгулук¹.

Бу байтда қулларга тамға қиздириб босиб, белги қўйиш расми тилга олинмоқда.

– Бу ташбихларнинг нимаси юмор?

– Юмор – аччиқлигида. Ҳеч бўлмаса, ғазалнинг қофиядош сўзларида: тешук, чучук, ўлук, сурук, белгулук,...

Эътибор беринг: **белгулук** (белгилик) сўзи эски ўзбек ёзувида **билгулук** (билгулик) сўзи билан бир хил ёзилади. Бу икки сўз бир ўзакдан ясалган бўлса ҳам, аммо маъноси турли, шунинг учун аслан бу байтда *ийҳом* санъати бор.

Бу мисол муносабати билан ўқувчи диққатини мумтоз адабий меросимизнинг бир қиррасига қаратишни лозим топамиз. Минг йилдан зиёд давр мобайнида аждодларимиз араб алифбосига асосланган ёзувни истифода этганлар. Бу ёзув лотин ва кирил алифбосидаги ёзувдан айрим ўзига хос жиҳатлари билан фарқланади.

Маълумки, ҳарфлар – нутқ товушларини ёзувда ифодалаш учун ўйлаб топилган белгилар. Эски ўзбек ёзувига нисбатан ҳам бу хусусият, албатта, биринчи ўринда туради. Шу билан бирга араб алифбоси ҳарфлари ва унга асосланган ёзув лотин ва кирил алифбосига хос бўлмаган бошқа бир вазифа ҳам бажарган – ҳарфларнинг шакли тасвирий образлар ва шунга асосланган санъат учун восита бўлиб хизмат қилган.

Биз юқорида **ب** (“бе”) ҳарфининг шакли остида холи бор лабга, ¹ (“алиф”) ҳарфининг шакли бармоқни эслашига асосланган сўз ўйини намуналарини кўрдик. Улар ҳарфий санъатлар тоифасига киради. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъул-санойиъ” китобида бу турдаги санъатнинг хилма-хил турлари санаб ўтилган. Ана шундай санъат намуналари Навоий шеърларида ҳам мунтазам учрайди. Афсуски, уларнинг мутлақ кўпчилиги матнни ҳозирги алифбога кўчирганда тушиб қолади.

Мисол тариқасида Навоийнинг машҳур қитъасини олайлик:

Нокасу ножин-с авлодин киши бўлсун дебон
 Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами.

¹Аслида мисра тактиси:

Ўзни бу навъ-ай_ладим ишк_а_ҳ_ли ичра ¹ белгулук.

Ким, кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами.

Бу шеърда санаб адоғига етиш мушкул миқдорда ҳарфий санъатлар жам бўлган:

– 1-мисра “но” бирикмаси билан бошланиб, унинг ағдарилгани билан тугаётгани *қалб санъати* дейилади; бу ерда у кейинги мисраларга калит (яъни, сўзларни ағдариб кўринг, деган ишора) вазифасини ҳам ўтайди;

– биринчи байтдаги **киши** билан **кас** – синоним сўзлар;

– **кас** сўзи ағдарилса, **сак** (ит) сўзи ҳосил бўлади;

– **киши** сўзи эски ўзбек ёзувида кўринишида уч ҳарф (“коф”, “шин” ва “ёй”) билан ёзилади ва ағдарилса, бу уч ҳарф эски ёзувда **эшак** деб ўкилади;

– **кучук** сўзи ўнгдан чапга ва чапдан ўнгга бир хил ўкилади.

Кўриниб турибдики, бу китъадаги ҳарфий санъатлар унинг фалсафий мазмунига батамом мутаносибдир (Бу китъа хусусиятларига эътиборимизни қаратгани учун шоир Эркин Воҳидовга миннатдорлик изҳор қиламиз).

Мумтоз туркий ва форсий адабиётнинг европалик тадқиқотчилари ўрта асрларда яшаб ижод этган форсигўй ва туркигўй шоирларни шаклий санъатларга берилиб, мазмунни иккинчи даражага суришда айблашган. Шубҳасиз, агар шаклга эътибор оқибатида мазмунга путур етса, бу шеърнинг бадиий қимматини туширади. Лекин Навоий каби даҳолар ижодида шакл гўзаллиги доим мазмун юксаклиги билан ҳамоҳангдир. Юқоридаги каби мисолларда эса шаклий санъатлар чуқур фалсафий мазмун ёки таъсирчан лирик тасвир билан уйғун бўлиб, шеърни санъатнинг олий намунасига айлантиради.

Фақр водийсинда ўзлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ э-тар солиқ енгилрак бўлса юк.

Тасаввуфда камолотга эришишнинг муҳим босқичларидан бири – “дунё илинжларидан воз кечиш водийси”дир, унга қадам қўйган киши – солиқ ўзлигидан ҳам қанча кўп кечса, шунча яхши – юки енгил одам йўлни осонроқ босиши яхши маълум.

Сўнгги байтга юмор хос деб бўлмайди, у чуқур фалсафий мазмунда. Шундай бўлса ҳам ...

Ғазалнинг бошқа байтларида ҳазил-мутойиба борлиги шубҳасиз. Бир ғазалда бу каби хилма-хил мазмунли байтларнинг учраши Навоийнинг поэтик услуби тўғрисида муайян тасаввур беради:

Элга ўт солдинг, вале куйди Навоий ғуссадин,
Ўшамас ўт бирла куйдурганга бу янг-лиғ куюк.

Сочинг савдо'сидин айтур | паришон сўзларим бордур,
Фусунгар сан'ъат айларда | йилонга қил'ған аф'сундек.

“Сўзларимнинг пала-партишлигидан ажабланма, бу – илондек гўлғанаётган сочларингга қараб, хаёлим паришонлигидан, ҳинд морбозлари афсун билан илонни ўз иродасига бўйсундиргани каби”.

Тушунарли эмас: илон – маъшуқанинг сочими, ёки сеҳрланган илондек иродасини йўқотган ошиқми? Юмор – шунда.

Неча элни | кеча, ё Раб, | эй кўнгул,
Қўймагай уй'куға "ё Раб, | ё Раб"инг?

Бу каби гўзал байт фақат Навоий қаламидан қоғозга тушиши мумкин бўлса ажаб эмас. Маъноси ҳам, мутойибаси ҳам изоҳ талаб қилмайди. Аммо ихчамгина байтда бир қанча сўз санъати борлигига эътибор қилмай илож йўқ:

1. “Эй кўнгул” дея мурожаат ҳам *иртижо*, ҳам *ташхис* санъатини ўзида мужассам этган. Иртижонинг хусусий холи бўлмиш “Ё Раб” каби муножот *нидо* санъати дейилади. Мумтоз адабиётда *иртижо* ва *нидо* анчайин кенг тарқалган ходисалар. Биринчи мисрада бир йўла ҳар икки санъат қатнашаётгани бунинг ноёб намунасиدير.

2. “Ё Раб” ибораси уч марта такрорланиши – *такрир* санъати.

3. Туни билан лирик қаҳрамоннинг “ё Раб, ё Раб” дея қилган нидоси элни ухлатмаганида ҳам *муболага* (бўрттириш), ҳам *киноя* (фикрни очик айтмай, унга ишора қилиш) санъати бор.

4. Биринчи мисрадаги “ё Раб” билан, иккинчи мисрада такрорланган “ё Раб” иборалари икки хил вазифа бажармоқда: олдингисида “вой Худойим-эй” (хайратга тушиш) маъноси бўлса, иккинчисида ундов (“оҳ-воҳ”)ни ифодаламоқда. Яъни, бу байт айна пайтда *тажнис* санъатининг нафис намунасиدير.

Дан-г қилмиш'тур Навоий'ни хумор,
Ан-га тутсун ' бир қадах, соқийға денг.

Данг – карахт, ҳеч нарсага ярамайдиган ҳолат, бош оғриғи (русча: похмел).

Буки ташбиҳ ' этти-нг, _эй кўз, ' хоки пойин ' сурмаға,
Билки жавҳар'ни қаро туф'роққа ҳамсанг ' айладинг.

Хоки пой – оёқ (ёки оёқ кийими)нинг чанги, гарди; **ҳамсанг** - 1) вазни бир, 2) битта тоғдан қазиб олинган, бир хил қийматли.

Раҳмат, Наво'иё, сенга'ким ё-р ҳар ' неча
Зулмин кў-п _эт'ти, меҳру ва'фо о-з қил'мадинг.

Навоий ғазалларида “ёр” сўзи турли маънода келади. Бу байт-да “ёр” деганда Худо кўзда тутилмаётгани равшан. Уни “севгили” деб ҳам бўлмайди. Бу сўзни бу ерда дўст, эш, ақрабо деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Навоий ҳатто халқ, жамият, замонни назарда тутган бўлиши ҳам истисно эмас. Унда шоир “Раҳмат, Эй сенга ким ...” дегани киноями ёки киноя эмасми? Ҳар икки ҳолда ҳам байт ҳасратли табассум уйғотади.

Телбалардек сўзлашурмен ўз-ўзум бирла мудом,
Чун ўзумдин ўзга йўқ оламда ҳамдардим менинг.

Дилраболар аҳдиға ҳе-ч _э-масунлар эътимод,
Эй сабо, иш-қ_аҳ-лиға еткур бу пайғомим менинг.

Эътимод – ишонч; **пайғом** – хабар, бу ерда: огоҳлантириш.

Токи сайдинг'мен, ишинг невчун ғазабдур ' чун мудом –
Қуш гирифто'р _ўл-са, кўнгли ' хуш бўлур сайё-д-нинг?!

Истамас бўлсанг мени булбул киби шайдо, недин
Юзни гулгун бода бирла гулга монан-д _айладинг?

Тушумда вас'ли эрди, эй кўнгул, ё Раб,¹ бало урсун
Сангаким, ме'ни уйғотти ¹ ажаб ҳолат¹да афғонинг.

Навоий, ҳаж'рида не нав'ъ сели ашк_оқиздингким,
Висоли бўлди чун мумкин,¹ ўтарга йўқ'ту_римконинг.

Умуман бадий адабиётдаги каби мумтоз шеърятда ҳам асосий санъатлардан бири бу – муболаға (бўрттириш). Юқоридаги икки байтдан биринчисида юмор кўнгилга қилинаётган танбихда кўринса, кейинги байтда муболаға киноя тарзида ифодаланмоқда: “Озиб-ёзиб висоли насиб этганда ўртада оқаётган кўз ёшинг дарёси ўтишга имкон бермайди”. Бундай байтларда **ҳажр**, **кўз ёши** (ашк), **нотавонлик** (имконсизлик), **фироқ**, **қон**, ҳатто **захар**, **ғам-алам**, **ажал**, **ўлим** каби сўзлар ҳам аллақандай қувноқлик, баъзан эса қувлик билан ёзилгандай туюлади. Бу мулоҳаза навбатдаги байт учун ҳам ўринли.

Қон ёш ичра ¹ ғарқадур жис'мим, чиқар, эй ¹ муғбача,
Кўрса нг_{ан}доққим олурсен ¹ ла'ългун май ¹ ичра қил.

Майга тушган килни жинжалоқ учи билан олиб ташлашганини кўрганмисиз?

Юзунгни кўр'ду_мэмди кўз'ларимни боғ'ла, эй қотил
Ки, ногаҳ бўл'мағайлар ўз'га юзни кўр'гали мойил.

Дёсалар: “Лай'лиму ортуқ ¹ хус'н_аро ё ¹ ул пари?”
Гарчи Мажнун'сен керак ён'ғилмағайсен, ¹ эй кўнгул.

Ёнғилмоқ, янғилмак – янглишмоқ.

Бу байтда ҳам жорий алифбо имлоси сабабли сўз санъатига пуртур етишига дуч келамиз. Маълумки, эски ўзбек ёзувида бош ҳарф ва кичик ҳарф фарқланмаган. Матн ҳозирги ёзувда берилганда бунини фарқлашга мажбур бўлинади. Бу эса айрим ҳолларда сўзнинг икки маъносидан бирининг конкретлашувига сабаб бўлади. Масалан, **фурқат** – фироқ, **Фурқат** – тахаллус; **саодат** – бахт, **Саодат** – исм, **пайғамбар** (турдош от) – **Пайғамбар** (тайин зот), **навоий**=**навойи** – наволи, навобахш (сифат), **Навоий** – тарихий шахс ва ҳоказо. Эски алифбода ҳар икки, навобахш вариант бир хил ёзилгани учун бун-

дай сўзлар аслан икки маъноли бўлиб, аксар ҳолларда ийҳомнинг бир тури бўлган *иттифоқ* ёки *талмиҳ* санъатига асос бўлади. (Бу хусусда батафсилроқ маълумот учун адабиётшунос Ё.Исқоҳовнинг “Сўз санъати сўзлиги” маълумотномасига мурожаат қилиш мумкин).

Хусусан, мазкур байтда “гарчи мажнунсен” деб ёзилса, **мажнун** – жинни, телба (*сифат*) маъносини беради ва “Мажнун” маъноси тушиб қолади, “гарчи Мажнунсен” деб ёзилса, сўз “Лайли ва Мажнун” достони қаҳрамони устида борган бўлади. Эски алифбодаги ёзувда эса ҳар икки маъно мужассам:

1) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашганда, ўзингни Мажнун фаҳмлаб, “Лайли” деб юбормагин, гарчи мажозан айтган бўлсанг-да, кейин ўзингни оқлашга баҳона излаб юрма;
2) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашган пайтда, телбаликка-ку телбасан, шундай бўлса ҳам, жавобда янглишма, кейин “жиннилик қилибман” деган баҳонанг ўтмайди.

Хуллас, Навоий ғазалларини ўқиганда, “Бу сўз, бу байт эски ёзувда қандай хусусиятларга эга бўлар эди?” дея савол қўйиб кўриш фойдадан холи бўлмайди.

Ерга сочинг | судралур кул|бамга кирсанг | хам бўлуб,
Меҳ-р пас-т_ўлган замон ан|доқки топқай | соя тул.

Тул топмок – узаймок.

Бу байтда юмор – ҳолат (ситуация)да: маъшуқа кириб келсаю, ошиқнинг хаёли – ерда судралаётган сочу, куёш ботаётганида соянинг узайишида бўлса...

Кечра-к_очмоқ | бурқа-ъ_э-рмас | эл ўлар деб | раҳ-м_у-чун,
Балки айлар|сен улус кўп|рак йиғилсун | деб ҳиял.

Бурка – юзга тутиладиган парда (вуаль), сочвон; **ҳиял** – ҳийла.

Зулмидин де|са Навоий|ки: “Қилай иш|қин тарк”,
Ман-ъ_э-тиб ич|каридин ёл|борур оҳис|та кўнгул.

Эй Навоий, | ўлги-л_ан-дин | бурнаким, ет|кай ажал
Ким, ажал ет|кач ўларга | бермагай шо|яд мажол.

«Эй Навоий, ажал етмасидан аввалроқ ўлиб ол, токи ажал етиб келганда, “ия, менсиз қандай қилиб ўлди экан”, дея хайратдан ўзи ўлгудай бўлсин».

Ҳазил-мутойиба чатнаб турган бу байтни ўлмоқ ва ажал етмоқ синоним сўзларидан ясалган *тарди акс* санъати безаб турибди.

Бўлса ишқимда қусуре | кўнглини мендин совут,
Ишқи-м_ар пок_ўлса, тошдек | кўнгли-н_о-нинг | му-м қил.

Ар – “агар” сўзининг вазн тақозоси билан қисқартирилган шакли. Байтда кўплаб сўз санъати мавжуд.

То кўзум қутлуғ юзидин | ўзга сори | тушмасун,
Ҳар не кўз кўр'гай – менинг бах'тимга они | шу-м қил.

Демаким: “Бор'му экин меҳ'рим Навоий | кўнглида?”
Анда сенсен, | бир тааммул | айлабон маъ'лу-м қил.

Тааммул – чуқур ўйлаш, мулоҳаза қилиш; маълум қил – бу ерда: “билиб, фаҳмлаб олгин-да”.

Бош қўяй, дедим оёғи туфроғига. – Деди: “Кўй”.
Бўса истаб лаъли ран-гин сўрдим эрса, деди: “Ол”.

Бу ҳам Навоийнинг ғоят гўзал мутойиба байтларидан бўлиб, кўп марта шарҳланган. Ундаги ийҳом санъатининг бетакрор намунаси ҳар ўқиганда кишини хайратга солаверади:

“**Кўй**” деган жавобнинг икки маънолиги – 1) “Ҳа, майли, кўй”;
2) “Йўқ, бу ниятингдан кеч”.

“**Ол**” жавобнинг уч маънолиги – 1) “Рангини сўраяпсанми? Ол, яъни қизил”; 2) “Ҳа, майли, ола қол”; 3) “Хомтама бўлма, сўзингни қайтиб ол”.

Бу ғазалнинг мақтаси ҳам бундан кам эмас:

Эй кў-з,_он-сиз | ўзга юз кўрмак'ни қилмиш'сен ҳавас,
Ҳаж-р тийғи'дин ўюл ё'худ Навоий'дин уёл.

Оллоҳ-Оллоҳ!

Сар·в·нозим, йў·қ·а·жаб, гар рўзадин топмиш малол
Ким, су ичмасдин топар пажмурдалиғ нозук ниҳол.

Пажмурда – сўлғин (Су сўзи қисқа ҳижо тарзида талаффуз этилиши лозим.)

Элга шо·м·ўл·миш, Навоий·ғ·а юзунгдин суб·ҳ·э·рур.
Ким соғинсун ¹ рўза шомин, ¹ бо·р·э·гач суб·ҳи висол?!

Бу байтнинг мутойиба руҳини иккинчи мисрадаги “висол чоғи-да ёримнинг юзи маконимни тонгдай ёруғ қилади, тонгда эса ифторлик қилиб бўлмайди, эй, рўзадорлар, висол онида қайси гумроҳ ифторлик қилишни соғинади?” деган мазмун кучайтиради.

Уйкудин ул гулни кўрмак гар муродим бўлмаса,
Кўзума, ё Рабки, ҳар бир кипригимни хо·р қил¹.

Хор – тикан, ниш.

Эй Навоий, тушта ул Ой дедиким: “Вас·л·ис·тама!”
Ак·с·э·рур туш, сен талабни улча мумкин бо·р қил!

Тушта – тушда; **улча** – имкон қадар; **бор** – бу ерда: катта.

Юзу қадди·ғ·а хуру тў·би·й·ў·хшар деб·се·н, эй воиз,
Йироқ эрмас ¹ сў·з·айтурда ¹ гаҳе қилсанг тааммул ҳам.

Хур – жаннат парийси; **тўбий** – жаннат дарахти; **тааммул** – бу ерда: тўғри фикрлаш, хато қилмаслик.

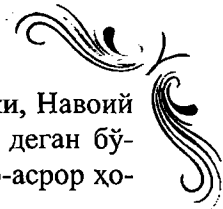
Ўқуган эл·ни ҳалок ай·лагай кито·басида,
Ичимдаги·ни аён қил·са қабрим уз·ра тошим.

Шубҳасиз, “Хазойинул-маъоний” дан яна бир шоҳбайт.

Китоба – иншоотларга ёзиладиган ёзув, бу ерда: қабр тоши ёзуви.

Балки бу байтнинг ҳазил-мутойибага алоқаси йўқдир, аммо эътибор берайлик: қабр ичида Навоий – Навоий ичида кўнгул – кўнгул ичида сир-асрор.

¹ Навоий асарларида бу сўз одатда **кирпик** шаклида ёзилган, аммо ҳозиргидагидай **киприк** деб ёзилиши вазнга хилоф эмас. Айрим нашрларда “*кипригин*” деб берилган – бунда вазнга ҳам, мазмунга ҳам путур етади.

Бу байтни ўқиган шоирнинг замондошлари “Яхшики, Навоий қалбидаги сир-асрорни аён қилмай кетди, акс ҳолда...” деган бўлишса керак. Буюк мутафаккир кўнгли ичида кетган сир-асрор ҳозир ҳам ўйга толдиради...

Нега даҳ'р, о'ё, вафо аҳ'лининг истар ! ўлмагин?
О'ҳ'ким, ўл'гумдурур ҳал ! бўлмайин бу ! мушқулим.

Оё – таажжуб, сўроқ, ҳайрат каби эмоционал ҳолатни ифода этувчи ундалма.

Қотибдур кўз'ларимким, нâ ! ёпилмоқ, нâ ! таҳаррук бор,
"Қиё боққай'му бир, – деб, – аз'м_э'тарда", бал'ки термулдим.

Таҳаррук – ҳаракат.

Дема: “Лаълим шавқидин сип'қормадинг қон бир қадах!”
Мен ичармен, кўз тўкар, не'тиб тугансун соғарим?

Соғар – қадах.

Мен тўкуб аш'к фалақдек, ! вале беҳуд'лугума
Дам-бадам ё'румағур суб'ҳ'ни хандон ! топдим.

Дўс'т'лар, ме'ни кў'нгулсиз ! деб сўрарсиз, ! шо'д'мен,
Бўлмайинму ! шо'д'ким, даф ! ўл'ми'ш_ан'доқ ! душманим?!

Ўлганимдин сўнгра келди сўрғали дардимни ёр,
Уйқу кўрким, бошима етиб қуёш уйғонмадим.

Бу ерда Навоий ўлимни қайтиб уйғонмайдиган уйқуга қиёсламоқда. Шекспирдан бир аср аввал!

Дединг: “Наво'и_й_эмиш ху'ш'ман'д”. Бо'ре дегил:
“Жаҳонда ким !дуру'р_ан'доқ ! харобу рас'во ким?”

Хушманд – хуши жойида (Икки бўғинли бу сўз тўртта ҳижо ҳосил қилишига эътибор беринг. Аруз вазнидан яна бир сабоқ).

Бу байтда эски ёзув билан ҳозирги ёзув ўртасидаги яна бир фарқ юзага чиққан: **ким дурур** (яъни, ким турар = ким бор) ибораси **кимдурур** (яъни кимдир) деб ўқилиши ҳам мумкин. Гап шундаки, эски ўзбек ёзувида “-лар”, “-нинг”, “-дурур” каби кўшимчалар қўшиб ҳам, алоҳида ҳам ёзилиши мумкин. Хуллас, бу жумлада ийҳом элементи йўқ эмас.

Хал-қ душво-р_ўл-магим¹ ҳайронидурлар,¹ турфа кўр
Ким, эрур душ-во-р ҳажрим¹ олпида ҳай-рон ўлум.

“Халойиқ шунча зарбалардан кейин ҳам ўлмаётганимга ҳайрон. Мен эса уларнинг бу ишидан ҳайронман. Эй халойиқ, мендаги ҳажр дардини кўриб, ажалнинг ўзи ҳайратдан қарахт, ахир”.

Камина эса ажалнинг қилмишидан ҳайронки, ҳали катта ишларни режалаштирган буюк ижодкори (Аллоҳ қабрини нурга тўлдирсин) 60 га ҳам тўлмасидан олиб кетган. Тасаввур қилиб кўрайлик, шоир яна камида 10 йил яшаганида...

Гар малак тасбиҳи дона, ҳу-р зулфи до-м_э-рур
Ким, бу дому донаға зийрак қу-ш_эрсанг, бўлма ром.

Камалакдай товланувчи бу байтдаги **малак, тасбиҳ, дона, ҳур зулф, дом, зийрак, қуш, ром** каби сўзларнинг барчасида истиора, ташбиҳ, тажнис, киноя каби санъатлар қоришиқ.

Йўқки, кўнглум шуъласидин даҳ-р_а-ро солдим би-р_ўт
Ким, томуғни эл кўзига боғи ризвон айладим.

Даҳр – бу дунё, олам; **томуғ, тамуғ** – дўзах, жаҳаннам; **ризвон** – жаннат.

Сендин айру то асири дарди ҳижрон қолмишам,
Буки ўлмай қолмишам, ҳолимға ҳайрон қолмишам.

Даш-т-дин Фарҳоду Мажнунни йиғиб муш-фиқлари,
Мен ғариб_ул¹ нав-ъ-ким, ғу-ли биёбон¹ қолмишам¹.

¹ **Ғариб** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ ҳижо ташкил этади (ғарийб), шунинг учун бу ўринда “б” харфи кейинги ҳижога кўчяпти.

Иккинчи байт мазмуни: “Сахродаги Фарходу Мажнунни меҳрибонлари уйга олиб кетдилар, менинг ғариблигим шу қадарки, ғули биёбон бўлиб битта ўзим қолиб кетдим”. Навоий – ғули биёбон! Юмор юмор билан, лекин бундай байтларда шоирнинг ҳаётда ўзини ёлғиз ҳис қилгани акс этган, деб ўйлаймиз.

Десам: “Ул ой! бориб, чиқмас ! ғамй кўн-гул!ди-н”, _айтурким:
“Навоий, не ! ажаб, бўлмоқ ! қамар – сойир, ! ҳажар – сокин”.

Қамар сойир – ой осмонда ҳаракатда; **ҳажар сокин** – тош қотган жойидан қўзғалмайди.

Бу байтда ҳам саноксиз санъатлар жам бўлган: ой – гўзал ёр, ой бориши – ёрнинг узоқлашиши, ой – кўнгил, ой бориши – кўнгилдан ғамнинг бормаслиги, ой – қамар, ёрнинг узоқлашиши – ой ҳаракатда бўлиши, ёрни кўролмаслик доғи – ойнинг ботини (асли), ғам – ҳажар (тош), ғамнинг чиқмаслиги – тошнинг қўзғалмаслиги, ғамнинг шиддати – тошнинг оғирлиги, ошиқнинг шикояти – маҳбубанинг кинояси, маҳбубанинг ўзини ойга, ошиқни эса тошга ўхшатиши, қамар – сайёр (сайр этувчи, яъни геоцентрик системага мувофиқ сайёра) эканлигию тош эса қўзғалмас юлдузлар каби сокинлиги, **Қамар** ва **шажар** ҳамда **сокин** ва **сойир** сўзларининг оҳангдошлиги ва х. к.

Ме-н_ул кўзи ! қора ишқин ! кўю-б_эдим, ! биллаҳ,
Таҳаммул эт!мади юзи ! қаро кўнгул, нетайин?!¹

Биллаҳ – Худо ҳақи; **таҳаммул этмоқ** – чидамоқ.

Лабинг кўргач, илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, болни тутмайин бармоғ ялайдурмен.

Таҳайюр – хайратга тушиш.

Дедим: “Кўнглумга ҳар ёндин хадангинг недурур?” – Ёра.
“Муҳаббат ўтиға, – деди, – ўтундурким, қалайдурмен”.

Хаданг – камон ўқи, кўчма маънода ёр ишваси; **ёра** – ёрга.

¹ Мужтасс (“Қаро кўзум...” деб бошланадиган ғазал) вази. Қора сўзида ҳар икки ҳижо қисқа, у қаро деб ёзилса, бир қисқа ва бир чўзиқ ҳижо ҳосил қилишига эътибор қаратамиз.

Бу байтдаги мутойиба ёрнинг юмор туйғусига ҳам ишора қилиб кетмоқда.

Йиғламоқ чун айлади даъво кўзум бирла булут,
Барқ гўё муни фаҳм айлаб йиқилди кулгудин.

Барқ – чакмоқ, момақалдиروق.

Ҳар икки мисрада муболағали ташбих санъатини кўрамиз: кўз ёши – булут ёмғири, момақалдиروق – кулгу; яшин уриши – чакмоқнинг йиқилиши.

Борған эр мишмен ўзумдин жилва қилган чоғда ёр,
Сўрмай ўтмиш, эй Навоий, худнамоийм бехудин.

“Ёр жилва қилган чоғда ўзимдан кетиб қолган эканман, у ёнимдан ўтаётганида ҳатто “Бунга нима бўлди?” дея сўраб қўйишни ҳам лозим топмабди. Ўзига бино қўйиш – худнамолик шунчалик ҳам бўладими?”

Бу байтда “ўзидан бормоқ – бехудлик” синонимлари билан “худнамоий – бехуд” тазоди ўзига хос санъат ҳосил қилган. Бечора ошиқ беписанд ёрини “худнамоийм” дея эркалатиши эса табассум уйғотади.

Лабингдин ислади жоним! ҳаёт, билмасмен
Ки, бир сўкунчму ё қасди бир мучакму экин?

Деб эмишсен: “Куйдурай бир доғ ила кўнглин анинг”,
Ҳар нечук доғ ўлса ўлсун, доғи ҳижрон бўлмасун.

Бу байт олинган ғазал ҳам асосан мутойибали байтлардан ташкил топган. Мана ундан яна бир байт:

Дёдиким: “Жон! бер, дағи ўпгил аёғим! туфроғин”.
Э Навоий, тезрак бўлким, пушаймон! бўлмасун.

Тезрак – тезроқ. Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилига ҳам сингармонизм қонуни хосдир. Бу қонунга кўра унлилар тилолди ва тил орқа қаторларга бўлинади. Навоий асарларида унга анчайин қатъий амал қилинган: **олмоқ** – **бермак**, **айтмоқ** – **демак**, **урмоқ** (таёқ би-

лан) – урмак (ит каби хурмоқ), утмоқ (ўйинда ютмоқ) – утмак (кўй калласини куйдирмак), ўлмоқ (бўлмоқ) – ўлмак (вафот этмоқ), ўлтурмоқ (ўтирмак) – ўлтурмак (ўлдирмак) ва х. к.

Дерсенки, сени қайси ! парий телба ! айламиш?
Эй бағри тош, ! билиб ёна бу не саво-л_э-кин?

Ёна – яна.

Хо-м кўнглум'ким, дудоғинг'ни тилаб аф'гон қилур,
Бордурур ул ! тиф-л-декким, ! йиғлағай ҳал'во учун.

Хом – бу ерда: 1) хомтамаъ, 2) тажрибасиз, ғўр; **тифл** – бола, ғўдак.

Аш-к_и-чинда ! ғарқамен, зул'фингни тут қай'менму деб,
Уйлаким то'жир те-нгиз ран'жин чекур сав'до учун.

Зулф – соч ўрими; **тожир, тужжор** – савдогар; **тенгиз** – денгиз (тенг-гиз эмас, те-нгиз деб ўқилиши лозим); **ранж** – захмат, қийинчилик.

Қизиқ образ: кемадан кулаб тушган кема йўловчиси унга ташланган арқонга жон ҳолатда интилиши ташбиҳ сифатида келтирилмоқда.

Мутриб била ! не кўнгли ! очилсун На'войининг
Ким, мен фиро'қ-дин де'са-м, _ул дер И'ро-қ-дин.

Мутриб – касби кўнгил очиш бўлган санъаткор, созанда, хонанда, қизиқчи каби.

Бу байтни ўқиганда беихтиёр “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг дуторчи буюргани ёдга келади: “Ажралиш куйини, ҳайдалиш куйини чалингиз... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз”. Фақат Абдулла Қодирий асарида ҳолат фожеавий бўлса, Навоий шунга ўхшаш ҳолатда мутойиба қилмоқда. Иккинчи мисрага эътибор берайлик.

1) мисра “Мен Хижоздан десам, у Ирокдан дейди”, деган араб мақолига асосланган (ўзбек тилидаги эквиваленти: “Мен боғдан келсам, у тоғдан келади”). Шеърга мақолни сингдириб юбориш санъати *ирсоли масъа* дейилади.

2) **Ҳижоз сўзи фироқ сўзи билан алмаштирилиши натижасида** “фироқ – ироқ” оҳангдошлиги (*таъжис*нинг бир тури) ҳосил бўлган.

3) мисра охиридаги сўз а) **Ироқдин** (Ироқ шахридан), б) **“Ироқ”дин** (мақом номи), в) **ироқдин** дея ўқилиши мумкин (**ироқ** сўзининг луғавий маънолари: 1) соҳил, 2) ароқ, яъни тер оқиши, 3) ароқ куйиш; 4) узок).

Хуллас, бу байт *ийҳом*нинг олий намуналаридан биридир:

Биринчи, энг юза талқин: «Мен ёрдан айрилиқ дарди хусусида гапирсам, мутриб “мен Ироқда эдим”, дейди».

Иккинчи, *ийҳом* санъатини юзага чиқарувчи талқин: мутриб менинг “фироқ” деган сўзимни “Ироқ” деб тушуниб, “мақомдан бўлсинми?” дейди.

Учинчи, энг чуқур талқин: «Мен фироқ тўғрисида сўзласам, у “ароқ қўяйми” дея ғашга тегади» (Валлоху аълам).

Биз бу байтда эски ўзбек ёзувининг ҳозирги ёзувдан яна бир фаркига дуч келамиз: эски ёзувда нафақат бош ва кичик ҳарфлар фарқланмагани (**Ироқ** билан **ироқ** каби), балки тиниш белгилари қўлланмагани (**Ироқ** билан **“Ироқ”** сингари) ҳам *ийҳом* санъатига хизмат қилган.

Гадолиғ эт'ти·м_э·са бў'сае, аччиғ'ланибон
Дедики: “Ас'ру уятсиз ' гадо эмиш'туксен”.

Гадолиғ этмоқ – бу ерда: тиланмоқ; **асру** – кўп, жуда; **эмиштуксен** (эмишдексан) – “...эканга ўхшайсан”.

Дедим; “Ками'на итингмен”. ' Кулуб менга ' айтур:
“Навоиё,' не бало худ'намо эмиш'туксен”.

Худиамо, худнамой – ўзига бино қўйган, эгоцентрист.

Бу ерда икки байтигина келтирилган бу машҳур ғазал аслида тўлалигича юмор руҳида битилган бўлиб, у навоийшунослар томонидан бир неча бор шарҳланган.

Кёчалар ул ' гул чекар эр'миш қадах, эй ' тонг ели,
Воқи·ф_ўл, хо'лимни айтур ' чоғда махму'р_ўл·масун.

Ул гул – бу ерда: ғўзал махбуба, дўст (*истиора*); **қадах чекмак** – қадах кўтармоқ; **вокиф (б)ўлмоқ** – хабардор бўлмоқ, хушёр булмоқ; **махмур** – маст, кайф.

Ғазал жанрининг хусусияти ҳамда мумтоз адабиётнинг анъанасига кўра, айни бир ғазал таркибида турли мазмунли ва руҳият-ли байтлар келиши мумкинлиги таъкидланган эди. Хусусан, чуқур фалсафий ёки ҳасби ҳол (шахсий кечинма) мавзусидаги байт билан ёнма-ён юқоридаги каби “махмур ёр”га бағишланган байт учраши мумкин.

Агар бу каби байт шоирнинг мутойибаси тарзида талқин килинмаса, ундаги юмор эътиборга олинмаса, шеър тўғрисида ҳам, шоирнинг шахсияти тўғрисида ҳам нотўғри тасаввур ҳосил бўлади.

Ёр васлиға қувондим,¹ қувди қўйи¹дин мени.
Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағрур¹ ўлмасин.

Эрур қотил¹дин¹ эт¹мак о¹рзу жонбах¹ш¹лиқ расмин –
Умиди меҳрибонлиғ боғламоқ номехрибонимдин.

Ме¹н¹ул ой раш¹кидинким, ел¹ кўрар, туфроғ¹ агар бўлсам,
Кўрар эл кўз¹ларин кў¹р¹ ай¹ла, эй гардун,¹ ғуборимдин.

Шоирнинг “баддуоси” – мутойиба, албатта. Байтнинг яна бир хусусияти – ўнга (!) яқин сўз санъати жо бўлганида:

Истиора: **ой** – **гўзал ёр**,
киёс: (осмонда) **ой** – (ерда) **мен**,
тазод (зид қўйиш): **ой** – **туфроғ**,
таносуб (жинсдошлик): **ой** – **гардун** (ой билан осмон бир-бирига боғлиқ ҳодисалар),

тажнис (кўп маъноли сўзлар): **кўрар** (фёъл) – **кўрар** (сифат),
тарди акс (сўз ёки ибораларнинг ўрин алмашиши): **эл кўрар** – **кўрар эл**,

сўз бошида оҳангдошлик (*тажнис*нинг бир тури): **кўрар**–**кўр айла**.

тавзий (айрим ҳарфларнинг такрорланиши): **кўрар**–**кўз**–**кўр**.
иштиқоқ (бир ўзакли сўзлар): **кўрар** – **кўр** (кўзи ожиз маъносида),

синоним сўзлар: **туфроғ** – **ғубор**,

киноя: **туфроғ бўлсам** (хароб бўлсам маъносида).

Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин.

Телбалиқдин ! ақ-л сори ! истамиш зоҳид мени,
Эй Навоий, ! мунча нодон ! билма-с_эрдим ! они мен.

Зоҳиднинг “Телбалиқни ташлаб, ақлли одамнинг ишини қил” деган даъватига Навоийнинг жавоби. Бу ерда: зоҳид – мутаассиб, риёкор.

Лабини қас’дима тишлар, ! юзига тел’мурсам,
Боқиб туруб ! неча ўз жо’нима жафо ! қилайин?!

Ёр лабини тишлаб, жонини оғритганини кўриб, шоирнинг ҳам жони оғримокда...

Фидо жоним’ни айлаб, о’да-м_аҳ-лидин ! тамаъ қилдим
Вафо. Астағ’фуруллаҳ, қил’га-н_эр-мишмен ! хато асру.

Тамаъ – умид (та- бўғини қисқа, -маъ бўғини чўзиқ ўқилиши лозим, ҳозирги имлода **таъма** деб талаффуз қилинади, аммо бу вазни бузади); “**Астағ’фуруллаҳ**” – “Аллоҳ кечирсин”, бу ерда: “тавба қилдим”.

“Одамларни деб бутун умримни сарф этдим, эвазига жилла курса, улардан меҳру вафо кўрармен, деб умид қилган эдим, каттик хато қилган эканман, тавба қилдим”.

Навоий умрини одамларни деб сарф этганидан афсус чекаётгани йўқ (бу – унинг тақдири эди ва қатъий эътиқодидан келиб чиқиб қилган), “одамлардан вафо кўрарман, деб умид қилганим хато бўлиб чиқди”, демокчи. Бу байтда сўз санъати элементлари йўқ ҳисобида (вазн, қофия каби зарурий шеър элементларидан бошқа, табиий). Улар бу ўринда жоиз ҳам эмасдир балки. Байт, шунингдек, юмор-мутойиба руҳидан ҳам йироқ. Шундай бўлса ҳам...

Сенда тер, мен’да аш-к-дур !ю-з_у-за,
Йиғласам мен, ! санга келур ! кулгу¹.

¹Арузнинг мураккаб хафиф баҳрида битилган ғазалдан байт. Вазни: фозило-тун мафозилун фаълун/ фаълун. Унинг матласи:

Ҳар ё-н_ул юз’да те-р_о-қиз’дингму,

Ё оқар меҳ’р чашмаси’дин су?

(Қисқа хижола курсив билан ажратилди.)

Ўтти ярим кечаю яхши эмас масти хароб,
Кўз юмуб очқунча суҳбатни қилиб барбо-д_у_ю.

Ую – уйку.

Навоий, ил’тифо-т_оғо’з қилди ё’р, билмонким,
Фироқидин шикоятму қилай, вас-л_илтимосинму?

“Ёр илтифот қилиб, сўзингни эшитмоқчи. Эй Навоий, маслаҳат бер...”

Ақлу жондин ишқида бегона бўлдунг, эй кўнгул,
Кет Худо-й_учун, бугундин сўнг мени ҳам тонима.

Тонима – танима.

Эй Навоий, кулди ул гул ашкима, бўлмай халос
Йиғламоқдин, ко-м_агар будур гули хандонима.

Сўз санъатларига бой бу гўзал байтда Навоий тушунчасидаги муҳаббатнинг асосий принципларидан бири ифода этилган: маъшуқа нимани истаса, бу ошиқ учун қонун. Бу ерда у мутойибали йўсинда баён қилинмоқда: “Гулим кўзларимда ёшни кўриб табассум қилди. Агар мен йиғласам, у шодланиб куладиган бўлса, майли, кўз ёшим тинмасин”. Йиғлаш йиғлаш билан, лекин байт тагида “доим бир-биримизни кўриб турайлик” деган “тамаъ” йўқ эмас!

Бир кеча сўргил мени андин бурунким, сўрғасен:
“Қани ул бедилки, айлар эрди афғон ҳар кеча?”

Насрий баёни: «Аҳвол шу кетишда давом этса, мендан айрилиб қоласан. Ўшанда балки “Ҳар кеча ухламай менинг ишқимда фиғон чекадиган бедил қани, овозини эшитмай қолдим?” деб сўрарсан. Лекин билгинки, унда кеч бўлади. Унгача бир марта бўлса ҳам ҳолимни суриштириб қўйсанг-чи».

Насрий баёнда назмдаги каби латофат йўқ, албатта. Муҳими, насрий баён икки-уч баробар узун бўлгани билан, барибир, байтдаги бутун информацияни тўлиқ акс эттиролмайди.

Биргина шу мисолдан ҳам кўринадики, Навоийнинг шеърий меросини табдил (насрий баён) қилиш матнни жўнлаштириб қўяди ва ўқувчида буюк Шоир ижоди тўғрисида (демак, унинг буюклиги қай даражада эканлиги тўғрисида ҳам) нотўғри тушунча туғдириши мумкин.

Бир ўқурди ғамзангу итти кўнгиладжун бўлиб,
Ул бало урғонға билмон, не бало бўлди яна?

Итмак – кетмоқ, йўқолмоқ; **билмон** – билмайман, билолмайман.

Насихат аҳли манга дерки, майни тарк эт. Ваҳ,
Илиғ олиб келур, оғиз ичар, манга не гунаҳ?

Қилур жунуну қадаҳ манъини манга зоҳид,
Дегайму телбага бу сўзни бўлмаса аблаҳ?!

Байтда пеш қилинадиган зоҳидликдан риндлик (кўчма маънода ҳақиқий ошиқлик) ҳам, мажнунлик ҳам устун дейилмоқда.

Васп мени чу ўлтурур, бор санга ўлмагим ғараз,
Раҳм этиб, эй ажал, мени солма анинг фироқиға.

Шаҳ тилар давлат бақосин, мен гадо – ёр оғзини,
Ранжадур шоҳу гадо бир коми номавжуд ила.

“Шоҳнинг коми (орзуси) – давлати, ҳокимияти ҳеч тугамаса, мен гадонинг нияти – ёр оғзи (суҳбатига сазовор бўлиш, бўса олиш). Қарангки, унинг орзуси ҳам, меники ҳам амалга ошиши амри маҳол ва бу билан икковимизга бир хил ранжу машаққат”.

Бу байтда Навоий каломининг муҳим хусусияти намоён: сиртдан қараганда муҳаббат мавзусидаги бу байтда лутф (мен – гадо), тасаввуф тамойили (бу дунёда чин ошиқ учун ёр васлига етишнинг имкони йўқлиги) билан бир қаторда сиёсатшунослик бўйича бус-бутун рисола мазмунига тенг фикр қалам учиде айтиб кетилмоқда.

Хусниға ҳар лаҳза ҳайронроқме н охир яхшидур
Ўлмасам ногаҳ бу ишқи ҳайратафзоёйим била.

Ҳайратафзой – ҳайратни оширувчи.

Одатда шоир айрилиқдан ўлим афзал дегувчи эди, бу байтда ҳабиб маҳбуб(а) жамолига исталганча термулиш имкониятига эга бўлибдию яна шикоят қилишига нима дейиш мумкин? Бобур таъкидлаган факт – Навоийнинг ўта нозиктаъблиги бу мутойиба байтда акс этган.

Кўюнг умми¹ди, юзунг ҳас¹рати бирла,¹ агар ўлсам
Ёвумай рав¹заға валлоҳ,¹ тиламай хур¹-ни биллаҳ.

Шоҳбайт! Шарҳ билан “қиймалашдан” тийилиш маъқул.

Кўй – кўча, маҳалла, бу ерда: макон; **ёвумоқ** – яқин бормоқ; **равза** – жаннат (боғи); **валлоҳ** – “Оллоҳга қасам”; **хур** – жаннат парийси; **биллаҳ=биллоҳ** – Худо ҳақи.

Дашт_а_ро Мажнунни кўрганлар, Навоийни кўриб¹,
Қилдилар ҳайратки, не гули биёбондур яна?

Тушса юз дастор_р бошдин, бош эгиндин, ваҳ, не тонг
Ким, эрур гулран_г май бошида, гул – дасторида.

Дастор – салла; **эгин, эгн** – елка; **не тонг** – ажаб йўқ.

Бу байт объекти – салласининг устига май солинган идиш (кўза ёки хумча) кўйиб бораётган ёш йигит – муғбача.

“Ҳадди_нг_эр_масдур, – дебон, – ишқим”, мени ёзгурмаким,
Мен ҳа_м_анг_лармен, вале не чорадур тақди_р_ила?!

Риштаи зулфи ҳаёлидин ҳаво қилган кўнгул
Бир қушедурким, қочибдур гўйиё боғи била.

Образ: оёғига боғланган ипи билан қочган қуш!

¹ Навбатдаги тўрт байт арузнинг энг кенг тарқалган рамали мусаммани маҳзуф (фoъилотун, фoъилотун, фoъилотун, фoъилун) вазнида:

—v— —|—v— —|—v— —|—v—

У “Кеча келгум | дир дебон ул | сарви гулрў | келмади” мисраси оҳангида ўқилади. Бундан сўнг мана шу вазндаги байтларнинг рукнларга ажратилиши кўпинча кўрсатилмайди.

Келдим қочиб ¹ ғам хайлидин ¹ майхонаға, ¹ эй пири дайр ¹,
Тенгри паноҳинг, гар манга ¹ хум кейнида ¹ берсанг паноҳ.

Хайл – саф, давра.

Қўюб биҳиш¹т-ни майхо¹на сори бор¹димким²,
Ило-жэмас ¹ эди кавсар ¹ майи хумо¹римға.

Биҳишт – жаннат.

Навоийнинг бу мазмундаги байтлари бугун мумтоз шеърят мутолаасида тажрибасиз ўқувчини чалғитиши мумкин. Унда Робия Адавиянинг (р.а.) “Эй Раббим, агар дўзахда куйишдан қўрқиб ибодат қилсам мени унинг энг тубига ташла. Агар жаннатингни ҳавас қилиб ибодат қилсам, унинг дарвозасига ҳам йўлатма. Фақат Сен учун қилинган ибодатимнигина қабул эт” деган муножотидаги тасаввуфий ғоя ифода этилган.

Совет даврида бундай байтлар “атеистик” мазмунда талкин қилиниб, қалин-қалин китоблар ҳам ёзилган. Ҳолбуки, Навоийнинг бирон-бир мисраси ислом ақидаларига зид эмас, балки чин қалбдан, таъмасиз, самимий ихлосга асосланган эътиқодни тарғиб қилади.

Дедингим, ¹ хатосиз ¹ отай кўнг¹лу-нга ўқ,
Де-б_ўқ от¹маған не ¹ хато ай¹ладингло?

“Кўнглунга ўқ” жумласи “кўнглунга-ўқ” – “нақд кўнглунгга” деб ўқилиши ҳам мумкин; феълнинг айладингло шакли “айладинг-ку”, “нега айладингиз?” маъносини беради (Закий шоиримиз Абдулла Орипов “ло” юкламаси ҳозир ҳам Қашқадарё вилоятидаги ўзбек шеваларидан бирида қўлланишини таъкидлайди).

Илгида майлик сафо-л_усрук Навоий – қор уза,
Эй фалак, қил жоми Жам бирла томошо тахти Кай.

¹ Бу байт арузнинг ражази мусаммани солим (тўрт марта мустафъилун) вазнида: — v — | — — v — | — — v — | — — v —. Унинг тўртала рукни бирхил вазнда (яъни солим) эканлиги деярли бармоқ вазнидаги шеър каби ўқишга имкон беради:

Келдим қочиб ғам хайлидин
майхонага, эй пийри дайр,

Тенгри паноҳинг, гар манга
хум кейнида берсанг паноҳ.

² Бу байт эса мураккаб мужтасси мусаммани мактуъ («Қаро кўзум...» ғазали) вазнида.

Усрук – маст; **Жам** (Жамшид) ва **Кай** (Кайхусрав) – ярим афсонний шохлар.

Ривоятларга кўра, Жамшид сеҳрли жомга эга бўлган ва бу жом унга етти икклимни эгаллаш имконини берган, Кайхусрав эса олтинни қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти билан машхур бўлган.

Жамшид ва Кайхусрав исмларини эслатар экан, Навоий *талмиҳ* (машхур шахсларни тилга олиш) санъатини қўллаган. Сопол пиёниши Жамшид жомига, қорда узала тушиб ётишни Кайхусравнинг тахтида ўтиришига тенглаштириш эса *муболага* санъати намунасиндир. Айни пайтда бу байт аксинча талқин қилиниши ҳам мумкин: Жамшид жоми – май қуйилган сопол пиёлачалик эмас, дунё ғалваллирига қўмилиб Кайхусрав тахтида ўтиргандан дунёнинг ўткинчи ҳою-ҳавасларини унутиб қорда кайф ҳолатда ётган афзалроқ (*тафрит* санъати).

Эй Навоий, демаким, уйқуда туш кўргай кўзунг,
Йиғламоқ бу эрса туш кўргай магар кўз уйқуни.

Нақадар гўзал байт!

Бўғзума жомё куюб, қутқар гадолиғдин мени,
Ваҳ, нечā бўғзум чекиб бир журъа учун ёлборай?

“Бир култумгина май учун қачонгача ялинтирасан? Гадога ўхшаб тиланавериб жонингга теккан бўлсам, бўғзимга бир жом май қуйиб кўя қолмайсанми – тиланишимдан ҳам, ўзимдан ҳам қутулардинг”. Бу олувчининг нуқтаи назари, албатта. Берувчилар эса бундай ўйламайди.

Келиптур ёшурун ул шаҳ,¹ мен-э мажнун¹ эмон огаҳ.
Парий эрмас¹ эса бас, ваҳ,¹ нечук кўздин¹ ниҳон келди?

“Ул шаҳ” – “менинг шохим”, яъни кўнгил мамлакатини забт этган шох (маъшуқага мурожаатнинг бир шакли); эмон – эмасман.

Бизни дафъ_ўлсун дебон солмиш ўзини уйқуга,
Зарқ_дин холий эмастур ул фусунсо_з_уйқуси.

Зарк – хийла, найранг; **фусунсоз** – сеҳрловчи.

Ул_ой ази'ма-т_э-тиб юз | ғаму бало | нақдин
Насиби-м_э'тти, ямон бор'мади – карам | қилди.

Азимат – йўлга равона бўлиш; **кўзлали** – кўзлайлик (қуйида).

Эй кў-нгул, келким, иков бўлуб нигоре кўзлали,
Сар-в қадде истабон сийминъузоре кўзлали.

Ё-р-лиғ кўз тутганимиз кўзлади чун ўзга ёр,
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ерда ёре кўзлали.

Чун ғубори маркабидин равшан айлар эл кўзин,
Телмуруб турғунча, бориб шаҳсуворе кўзлали.

Сайри боғу даш-т_этарбиз ҳам яна бир ё-р_учун,
Бо-ғ сори кўз солали, даш-т соре кўзлали.

Гар анингдек шўхи шаҳрошуби офат топмасак,
Бир фақири меҳрибони ғамгусоре кўзлали.

Гарчи нопада эрур мақсу-д, армон қолмасун:
Хосу ом ичра қила олғунча боре кўзлали.

Эй Навоий, бўлмағунг андин булар бирла халос,
Келки, ҳам васлин тилаб сабру қароре кўзлали.

Ғазал бирор киши (дўст, ёр, яқин меҳрибон)га нисбатан гина-хонлик, ўпкалаш руҳида, равшан мутойиба билан ёзилган.

Навоий каломининг ўзига хос, айтиш мумкинки, бошқа шоир ва адиблар нутқидан фарқли бир хусусияти – байтларда озми-кўпми нотаниш сўзлар учраса ҳам, ўзининг аллақандай сеҳри, қудрати билан киши қалбига йўл топади. Бу хусусият билан Навоийнинг ғазаллари мусиқага, ҳатто Қуръон тиловатига яқин туради. Уни китобхон ўзида синаб кўриши учун ғазални шарҳлаш, ундаги қийин сўзларни изоҳлашни лозим топмадик.

Ё-р_и-лаъ бир хилват истарменки, ағе-р_ўлмағай,
Балки ул хилватни-нг_атрофида дайё-р_ўлмағай.

Дайёр – диёр тутувчи, аҳоли.

Элди-н_андоқ ёшурун истарме-н_ул хилватником,
Кўнглу-м_андин воқифу жоним хабардо-р_ўлмағай.

Буки, дерлар: “Бордурур дево-р кейнида қулоқ”.
Ул фазо даврида кўз етгунча дево-р_ўлмағай.

Май ниҳон ичсам, керак оғзим кўюб куп оғзига
Ким, тугатсам чиқмағай андин садойи ғулғули.

Куп – хум, кубок; **ғулғул** – “кул-кул” (оғзи тор идишдан суюқлик тўкканда чиқадиган садо; Абдулла Ориповнинг “Кул-кул” сарлавҳали шеърида бу садо мутойиба қилинган).

Нав-ъ арўси даҳ-р ақдин истамā, кўпким арус
Охири ифрит ўлур, гарчи парийдур аввали.

Навъ арус – янги (чиллали) келинчак; **даҳр** – ўткинчи дунё; **икд** – никоҳ, никоҳ кечаси; **арус** – келинчак, хотин; **ифрит** – дев, илмоғиз.

Эй Навоий, вусма бирла кесмадин топқан фиреб,
Гар малақдурким, ўлур шайтонсифатлар маҳзали.

Вусма – ўсма; **кесма** – пардоз қуроли, мўйчинак; **фиреб** – фириб, бу ерда: жозибаси; **маҳзал** – масхарага қолиш, бу ерда: шайтонсифатлар масхараси бўлиш.

Сиртдан қараганда бу байтлар захархандали сатира бўлиб туюлади. Мазмунан эса сўз бу дунё хою-ҳаваслари устида бормоқда. Уларнинг жозибаси – ёш келинчакларга, моҳияти эса эртақлардаги девларга ўхшатилаётгани табассум уйғотади, албатта. Бу ўринда беихтиёр кишининг кўз олдига “Минг бир кеча” образлари келади.

Ма-й_ичмиш хо'нақаҳ шайхи,¹ харобот_аҳ'ли, ай-ш_айланг
Ки, чиқмиш бах'я урган хир'қасидан маб'лағи кори.

Харобот аҳли – харобаларни макон тутган дарвишлар давраси, мажозан: майхона аҳли; **бахя урган** – жияк тикилган; **хирқа** –

шайхларга хос кийим, тақводорлик рамзи, жияк тикилган ёки бошқа йўл билан зеб берилган хирқа эса, аксинча, риё аломати бўлган, **маблағи кори** – бирор мақсад учун сақланган нақд пул.

“Бир умр хонақоддан чиқмаган шайх бир мартагина майни тағтиб кўргач, хирқасининг жияги сўкилиб, асраб-авайлаб юрган пулига барчани сийлайдиган бўлди”. Сиртдан олганда бу – Шоирнинг шайх дўстларига мутойибаси, албатта. Моҳиятан эса, у ҳам юқоридаги байтлар каби чуқур фалсафий мазмунга эга.

Ғамзангди-н_ўлтурмак ишин | таълим ола | келмиш ажал,
Бу навъ усто-д_ўлса, ул | оз чоғда моҳир бўлғуси.

Қилди Навоий қадди-нга | сарви сихий | ташбихини,
Бу таъби номавзун била | бечора шоир бўлғуси.

Сарв – субтропик ўлкаларда ўсадиган, совуққа чидамсиз, барглари арчаникига ўхшаш дарахт, тупининг шакли пирамидал (тераксимон) бўлиб, чиройлилиги билан машҳур. Мумтоз асарларга ишланган миниатюраларда тасвири кўп учрайди; **сарви сихий** – тупининг шакли сарвларнинг ичида ҳам ниҳоятда мунтазам, хушқомати; **ташбих** – ўхшатиш; **номавзун** – вазнсиз, бу ерда: меъёрга етмаган.

Бу байтдаги юмор ўз пайтида шоир ва олим Мақсуд Шайхзода томонидан шарҳланган. Байт икки хил талқин қилиниши мумкин:

1) Сенинг қоматингни сарви сихийга ўхшатишдек сийқа ташбихга муружаат қилган Навоийдан бечора (нўнок) шоир чиқса керак-ов; (бечора – аниқловчи вазифасида, *тафрит*, яъни ўқитиш санъати);

2) Навоий сенинг қоматингни сарвларнинг энг гўзалига ўхшати, аммо бу барибир сенга муносиб ташбих эмас – бундай таъби билан у бечоранинг шоир бўлишдан бошқа нима чораси бор? (Бечора – эга вазифасида, *киноя* санъати).

Бу байтда Шоир сийқа мавзу, сийқа ўхшатиш, сийқа образларга асирликдан кутула олмаган замондошлари устидан кинояли мутойиба қилган. Навоий даврида ҳам бугунгидек назмий диди паст, аммо шоир деган ном чиқаришга ҳавасмандлар кўп бўлганга ўхшайди.

Эй Навоий, гар десангким фитна кўрмай, солмагил
Бир назар ҳар | турфа-т_ул-ай|н_ул кўзи фаттон сари.

Турфат-ул-айн – кўзни бир марта очиб-юмишга кетадиган инқи; сония; **фатгон** – фитначи, **кўзи фатгон** – бу ерда: қараши кўнгилларга ғалаён солувчи кўз.

Бу байтда “ул-“ арабча олд кўшимчаси билан “ул” сўзи яна бир шодир *тажнис* ҳосил қилмоқда. Яна бир қатор санъатлар: кўрмоқ-шиғар, айн-кўз (*синоним* сўзлар), тўртталаси бир мавзуга оидлиги ва *таносуб*, фитна-фатгон ўзакдош сўзлар (*иштиқоқ*), турфат-фатгон; назар-хар (*сажъ*), ...

Дилраболар ичра ҳар дам кўзгуга боқмоқ недур?
Ваҳки билмон, эй парий, худбинмусен ё худнамой?

Билмон – билолмайман; **худбин** – ўзини яхши кўрадиган, ноист; **худнамой** – ўзига бино кўйган, эгоцентрист.

Оташин гул баргидин кўнглак кийибдурсен, валек
Деса-нг_ўт солмай жаҳонға, чиқмағил кўнглакча, вой.

Англағай дўзаҳда бор иссиғ-совуғ бирла азоб,
Ҳажр_аро ким кўрса ўтлуғ кўнглу_моҳи сардини.

Охи сард – совуқ ох.

Агар юз чоқ қилдим кўнг'лакимни – ҳам¹ ямон эрмас
Фироқинг тий'гидин жисмим'да боғларга¹ яроларни.

Қучуштум сар'в бирла туш'та, гўё
Буён ул қад'ди рафто'р келгай¹.

Кў-нгул жон ол'дуруб келди¹ қошингдин,
Не билдим буйл'а миннатдо'р келгай.

Навоий бор'са ул ён шо'д борғай,
Вале келса, ¹ топиб озо'р келгай².

¹ Ҳазал вази: ҳазажи мусаддаси махзуф: **мафъийлун, мафъийлун, мафъийл**. Иккинчи мисранинг иккинчи рукнида бир ҳижо етишмайди (Масъул муҳаррир версияси: “рафтор” ўрнида аслида “хушрафтор” бўлган).

² Қошингдин, борса, топиб сўзларида “о” қисқа, озор сўзида ҳар икки “о” чўзик.

Қатлимни | бурун ваъда | қилдинг, чу | ғазаб сурдунг
Баъзини | бурун, сўнгра | деб толғамадинг боре.

Толғамок – ажратмоқ, фарқламоқ.

Дардингға | кулоқ солгум | деб, мас-т | чиқиб келдинг,
Ҳолим не | ча шар-ҳ_эттим, | сўз тингла | мадинг боре.

Соқие, ул | нав-ъ ғарқ_эт | кил мени май | ичраким,
Гар да-м_урсам | май ютай, гар | кўз очай – саҳбо кўрай.

Саҳбо – тонгда ичиладиган май.

Элда чун | йўқтур вафо – | саҳрога қилдим аз-м-ким,
Хал-қ_ила | кўргунча киш'вар, ваҳ-ш_ила | саҳро кўрай.

Кишвар – обод юрт, шаҳар.

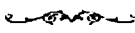

“НАВОДИРУ Ш-ШАБОБ”
ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Ул парийпайкарки, ҳайрон бўлмиш инсу жон анга
Кимки, ҳайрони эмас, мен телбадур ҳайрон анга.

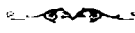
Ваъдаи васл-этиб эди,¹ тушта аёғи-н ўпмишам,
Дема, Навоӣи, ул парий¹ айламасун¹ ҳисо-б_анга.

“Эй Навоий, тушда кўриб, оёғини ўпганингни айтиб кўйма,
тагин висол тўғрисида берган ваъдасининг ҳисобига ўтказиб юбор-
масин”.

Навоий¹ кетиб, хил¹ва-т эт_уй¹никим,
Бўлур бу¹ кеча ё-р меҳмон¹ ма-нга.

Навоий Навоийдан халақит бермасликни талаб этмоқда – наво-
иёна мутойиба!

Хотами лаъл оғзидур,¹ ле-к ҳади¹си жон олур,
Заҳ-р ниҳон¹ қилибдурур¹ лаъли магар¹ нигин аро.

Хотами лаъл – лаъл кўзли узук.

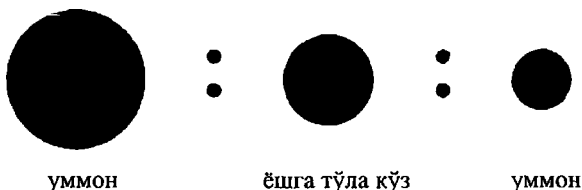
“Оғзи лаъл кўзли узукдай чиройли бўлса ҳам, ҳадиси – сўзлари
жон олади, гўё узукнинг лаъли ичига заҳар яширилгандай”. Узук
кўзининг остига жойлашган маҳсус кавакда заҳар олиб юрилган”
(шундай эпизод “Алишер Навоий” спектаклига киритилган).

Кўзларимнинг¹ чашмаси ол¹лида уммон¹ ҳаж-р_аро,
Кўр, биайних¹ уйладурким,¹ чашма уммон¹ оллида.

Биайних – худди, айнан.

Бу байтда ҳам уммондай сўз санъати. Жумладан, ғоят оригинал бадийят – муболаганинг муболагаси (математика тилида муболаганинг квадрати):

“Наводиру_ш-шабоб” девонидан аксар байтлари юмор билан йўғрилган ғазал:

Хатту зулфу ¹ қошларинг, эй ¹ дилбари чо'бук, бало,
Ул не юздур'ким, эрур дав'ринда юз тур'лук бало.

Хат(т) – лабдаги тук; **зулф** – соч; **чобук** – шўх, чакқон;

Ғазал мумтоз адабиёт учун анъанавий мавзу – маҳбубанинг гўзаллигини таърифлаш билан бошланмоқда. Биринчи байт бир қарашда бирон-бир юмордан холи. Ҳозирча байтдаги сўз санъати элементларига эътибор қаратайлик:

Хатту зулфу қошларинг – ҳуснун-насақ (уюшиқ сўзларга асосланган санъат).

Юз сўзининг икки ўринда икки маънода келиши – *тажнис*.

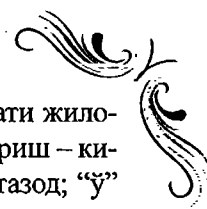
Давр сўзининг икки маънолиги эса *ийҳом* – 1) давра, доира; 2) замон:

– “ул не юздурким”, унинг доирасида хатт (тук, мўй, хол), зулф, қош каби бири биридан гўзал унсурлар юз турлик (яъни санаб чиқиш қийин);

– “ул не юздурким”, ҳуснининг замонида кўнгилларга юз турлик бало ёғилади.

Ғазалга радиф қилиб олинган **бало** сўзи биринчи мисрада “ниҳоятда чиройли” маъносига эга бўлса, иккинчи мисрада “давр”-нинг икки маъносига мутаносиб тарзда “бало” ҳам икки маънода талқин қилиниши жоиз: 1) чиройли, 2) бало, офат. Демак, бу ғазал радифида ҳам *тажнис*, ҳам *ийҳом* санъати мужассам.

Ошиқ ўлтур'макка ул кўз'дек балое ¹ кўрмадук,
Йўқса ошиқ ¹ бўлғали о'ламда кўп кўр'дук бало.

Бу байтда бироз бўлса-да мутойиба руҳи бор. Сўз санъати жилотаниши эса давом этмоқда: кўз (қараш) билан ошиқни ўлдириш – киноя; “балое кўрмадук – кўрдук бало” – ҳам тарди акс, ҳам тазод; “ў” товуши (7 марта) ва “к” товуши (9 марта) такрорланиши – тавзий.

Ул на кўздур'ким, эрур но'зу карашма ! жомидин
Бўлса махмур ! – о·фат, _аммо ! бўлмоғи ус'рук – бало.

Махмур – хумори тутган; **усрук** – маст.

Энди юмор – очиқ-ойдин. Аввалги байтда “кўз – бало” дейилган эди, бу ерда кўзнинг ана шу хусусияти нозу карашма жомидан “май ичгани” боис эканлиги қайд этилмоқда.

Синоним сўзлар санъати: **ноз–карашма, махмур–усрук, офат–бало.**

Иш·қ дашти!да ўлумдин ! кочмағилким,! анда бор
Минг балоким,! бу балодур ! барчадин ўк'сук бало.

Ўксук – кам.

Юмор сусайди: “Ишқ даштида ўлимга рўбарў келишдан кўрма, бу даштда шундай балолар борки, уларнинг қаршисида ўлим нима бўлибди?”

Иккинчи мисрада “бало” сўзининг такрори байтга жило бериб турибди.

Иш·қ_аро кўр'дук ниҳоят'сиз балийят,! эй кў'нгул,
Ҳаж·р·дин душ'во·р лекин ! кўрмамиш эр'дук бало¹.

Балийят – балолик; **душвор** – қийин.

Юмор бор деса ҳам бўлади, йўқ деса ҳам: “Лекин ишқ ичра ҳар қандай бало ҳам ҳажр балосининг олдида ҳеч нарса эмас”. Бу байтдаги санъатлар: **балият–бало ўзакдошлар сўзлар (иштиқоқ), кўрдик – кўрмадик (тазод), ниҳоятсиз балолар – лекин душворроқ бало (ружуб)**.

Ул балолар'ким чиқарғай ! офиятдин ! кимсани,
Иш·қ_эрур қо'тил ва лекин ! май эрур куч'лук бало.

¹Бу ғазал – рамали мусаммани махзуф вазнида, аммо шундай бўлса ҳам рунларга бўлиниши кўрсатилди. Ушбу байтда Навоийнинг аруз маҳорати яққол кўриниб турибди – байт бармоқ вазнидан мулақо йирок.

Офият – саломатлик, покизалик, покдомонлик, иймонда со-
битлик.

“Тўғри, айтиб ўтилган балолар кишини кўп нарсадан айириши
мумкин, ишқ ҳатто қотил – адои тамом қилиши ҳам мумкин, лекин
майчалик кучли бало йўқ”.

Бу байтда мутлақо юмор йўқ, унинг ўрнини навоиёна фалсафа
эгаллаган: ваҳдат майи ишқдан ҳам, у келтирадиган турли офат-
лардан ҳам кучлироқ. Бу ерда май деганда кайф қилувчи ичимлик
назарда тутилмаётир, албатта. Иккинчи мисрада у “ишқ”қа қарши
қўйилмоқдаки, демак, “ишқ майи” ҳам эмас. “Қотил ишқ”дан ҳам
кучлироқ “май” фақат “ваҳдат майи” бўлиши мумкин. “Ҳазойи-
ну_л-маъоний” учун дастурий аҳамиятли биринчи ғазалнинг ик-
кинчи байти худди мана шу хусусда:

Ғайр нақши'дин кунгул жо'мида бўлса ' занги ғам,
Йуқту-р,_эй соқий, майи ваҳ'дат масаллик ' ғамзудо.

“Май” сўзи тўғрисида домла Алибек Рустамов изоҳи: Луғавий
маъноси билан узумни ачитиб тайёрланадиган ичимлик **май** сўзи
ва унинг **шароб, бода, хамр, чоғир, роҳ, мул, мудом, саҳбо** син-
гари маънодошлари бадий-фалсафий асарларда истиора тарзида
ҳақиқат маърифати ва ҳақиқий ишққа нисбатан ҳам ишлатилади
(Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, “Маънавият”, 2003, 56-бет).

Мана шу маънода баҳс юритилаётган байтнинг иккинчи мис-
расида “бало” сўзи ижобий маъно (оттенок) касб этади: у ишқ ту-
файли одамнинг бошига тушадиган минг турли бало (синов)лардан
кучлироқ бўлиб, аслида офат эмас, балки саодатдир. Шу маънода
байт ғазалнинг авж нуқтаси (кульминацияси)дан иборат.

Ниҳоят, ғазал мақтаси. “Ҳақиқат водийси”га етиш эса осон эмас:

Эй Навоий,' ташлаб ўзлук'ни фано йў'лиға кир
Ким, эрў-р_ул ' йўлда эгнинг'га бу оғир ' юк бало.

Бутун Шарқ ғазалиётидаги каби Навоий девонларида ҳам маз-
муни шартли, яъни анъанавий йўсинда битилган байтлар кўп. Балки
сўнги байт ҳам шу йўсиндадир?

Ғазал гарчи “Наводируш-шабоб” девонига киритилган бўлса
ҳам, аслида 1480-йилдан кейин ёзилган (чунки у “Бадойиъул-би-
доя” ва “Наводиру-н-ниҳоя” девонларида йўқ).

Бу даврда Навоий сиёсий фаолиятдан чарчаб, ҳатто ундан ҳафсаласи пир бўлиб юрган йиллар эди. У ғоят юксак мавқели лавозиму мартабаларга этак силкиш нияти устида кўп ўйлаган, аммо Хўжа Лхрор, Абдурахмон Жомий каби нақшбандийя тариқатининг пирлари уни лавозимда қолишга, шу йўл билан элу юрт манфаатлари йўлида хизматини давом эттиришга даъват қилганлар. Улар Навоийга “юксак мансабларда бир кун адолат билан иш юритиш қирк кунлик қуруқ тоат-ибодатдан савоброк” деган принципга мувофиқ эканлигини уқдиришдан чарчамаганлар. Йиллар ўтиши билан, гарчи Навоийнинг мавқеси юксаклигича қолса ҳам, аммо саройдаги ишларга таъсири сусайиб борган. Ниҳоят, 1487 йилга келиб Жомий унинг истефога чиқишига эътироз билдирмайди.

Ҳамма замонларда ҳам юксак лавозимдан кетиш шахс тақдирида кескин бурилиш ясайди, кўпчилик учун ҳатто фожеага айланади.

Шу нуқтаи назардан олганда, салтанат соҳиби билан қалин дўст, саройда энг юқори мавқелардан бирига эга бўлган Навоийнинг ўз ихтиёри билан мансабдан кетиб, хонақоҳда яшашга ўтиши тарихда жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Навоий ҳаётидаги бу воқеа анча-мунча одамнинг мол-мулкидан кечиб фақирлик йўлига киришидан ҳам кескинроқ бир қадам эдики, уни “фано йўлига кириш” сифатида баҳолаш керак.

Юқорида ўқилган ғазалнинг сўнги байтида ана шу қадам билан боғлиқ буюк зотнинг қалб кечинмалари акс этган деб ўйлаймиз.

Хуллас, маҳбубанинг гўзаллигини таърифлашдан бошланган ғазал дунёвий ишқ офатларини тасвирлаш билан давом этиб, ҳақиқий ишқ туйғуси томон авж олиб боради ва Навоийнинг ҳаёт фалсафаси тезиси билан тугайди. Ғазални ўқир экансиз, ундаги юмор туғдирган енгил кайфият ўрнини тафаккур ҳаяжони эгаллаб боради. Ўқиб бўлгач, елкангиздан зилдай бир юк эзиб турганини ҳис этасиз. Бу юк, хусусан, Навоийнинг маънавий мероси олдидаги бурч юкидир.

Белу оғзи·нг_олди | тану жон·никим,
Анга ош·қору | ниҳоним | фидо.

Жунун бир!ла ақлим | ғаминг сад!қаси
Ки, оллинг!да яхши!-ёмоним | фидо.

Эй Навоий, | “Жонинг олғум!дур” деса, қай!ғурмағил,
Жонга миннат | тут, мунунг бир!ла га·р_этса | иктифо.

“Жонга миннат тут” – “жон деб” жонингни бағишла; иктифо
этмоқ – кифояланмоқ.

Муносиб ўлди чу ёндошсалар кумуш | олтун,
Юзумни кўксунга қўйсанг | не бўлди, сийм-баро?!

Навоиёна сўз санъати:

олтин	↔	сарик	↔	ошиқнинг юзи
↓		↓		↓
кумуш	↔	ок	↔	маъшуқанинг бадани.

Шоир ўз юзини олтинга (ҳижрондан сарғайгани сабаб, албатта), маъшуқасининг баданини эса кумушга ўхшатмоқда. Бундай ғалати ташбиҳ билан танишгач, норози бўлиш керакми ё хурсанд – маҳбубанинг боши қотган бўлса керак.

Чикма тўққуз | парда кейни|динки, олам | куймасун,
Олсанг олти |—етти бурқаъ, | қўйғил_ик_ки |—уч ниқоб.

“Тўққиз парда” дейилганда нима кўзда тутилганини билмай-миз. Гап қандайдир урф-одат (масалан, келинчакларнинг “юз очди” сига ўхшаш маросим) устида бораётган бўлса керак.

Байтдаги оригинал муболаға санъати табассум уйғотади: “Тўққиз қават пардадан чиқма. Мабодо юзингни очадиган бўлсанг, олти-еттита пардани ол-у, дарҳол ўрнига икки-уч қават қалинрок ниқоб кий, тагин дунёга ўт тушмасин”.

Арифметика-ку дуруст. Аммо ошиқ одатда ёр юзини бир кўриб, сўнг ўлсам майли, дегувчи эди...

Дарди ишқим|дин саво_л_эт_ти у_л_ой, фар|ё_д_ким,
Юз жавобим | бору йўқ ху|шум демакка | бир жавоб.

Ё_р_о_ғиз оч|масқа дардим | сўрғали топ|тим сабаб:
Кўп чучуклук|тин ёпушмиш|лар магар ул | икки лаб.

Ғамингда “Ё | Раб, ё Раб” ни | кукка еткурдим,
Қабул қурби|ни топқайму, ё Ра_б_ул “ё | Раб”?

Чиқармен телба итдек о'фрият кўйи'ди н_ўт сочиб,
Жамъй ях'шиларни мен 'ямондин ас'рағил, ё Раб.

“Жонму ё лаълинг чучукдур?” дёса м, _аччиғланмағил,
Нукта мубҳам 'бўлса, эй жо'ну жаҳон, сўр'моқ не айб?

Нукта – нозик маъноли сўз, чиройли калом, сўз ўйини, тағмаъноли ибора ва ҳ.к.; **мубҳам** – номаълум, фаҳмланмаган.

Бу кувноқ байтда Навоий даври адабий ҳаётига хос бир урф-одат биринчи мисрадаги фикрни далиллашга асос қилиб олинмоқда (*хусни таълил*).

Ҳазал, рубоий ёки дostonдан парча ўқилганда шеърнинг нозик санъатлари, тағмаъноли сўз ўйинлари, чуқур фалсафий фикрлар, шеърнинг оригинал хусусиятлари, бир сўз билан – нуктасини ҳамма ҳам дарҳол илғаб олавермайди. Мана шундай ҳолатда тингловчилардан бири бу ҳақда бошқалардан сўраши айб саналмаган (“Билмагани сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим”). Чунки бундай савол-жавоб жараёнида бир иштирокчининг фикрини бошқалар тўлдирган, натижада шеърнинг янги-янги қирралари аёнлашган ва ундан олинадиган завқ яна ҳам ошган. Навоийхонлик (бедилхонлик, машрабхонлик) дегани аслида шунчаки шеърхонлик эмас, балки ўқилган шеърнинг маъзини чақиш, яъни нуктадонлик мажлиси бўлган.

Байтда **нукта** сўзи икки маънода қўлланмоқда – юқоридаги каби (тўғри) маънода ҳамда инсон вужудига нисбатан (кўчма маънода): «Жонинг чучукми ё лабларинг? Яъни, уларнинг қайси бири – юзингнинг “нуктаси”? деб сўрасам, аччиғланма, ахир, шеър нуктасини ангай олмаган буни сўраса, айб саналмайди-ку!»

Эй Навоий, ' ум·р_ў·тар ел'дек, ўзунгни ' шо·д тут,
Елга етмак ' мумки·н_эрмас'тур чу суръат ' кўргузуб.

Зулфу·нга маж'нун кў·нгул боғ'ланди, хотир ' жам·ъ қил,
Телба қайда ' борғуси, зан'жири ерга ' судралиб?

Ёрнинг зулфи ниҳоятда узунлигига ишора.

Гар ўюб ол'динг кўзумни, ' сенди·н_ол'моқ истамон,
Хус·н_а·гар бу'дур, киши бўл'мас кўзин сен'дин олиб.

Ийҳом: “кўзни сендан олиб бўлмайдн”.

Соқийё, лаб¹ташнамен ан¹доққи, кўк жом¹и тўла
Бода тутсанг,¹ сарнигун ай¹лармен они ¹ сипқариб.

Шеърда бирор соҳага оид бир неча сўз қўлланиши *таносуб* санъати деб аталади. Бу байтда таносуб ҳадди аълосига етган – сўзларнинг деярли ҳаммаси май билан боғлиқ: соқий, лабташна, жом, майни тўлдириб қуйиш, бода тутиш, сарнигун қилиб (қадахни тўн-тариб) ичиш, сипқармоқ.

Бу гўзал байтда Навоий давридаги майхўрлик билан боғлиқ ҳолат (ситуация) мутойиба қилинмоқда. Бундай давраларда ўртага май тўла жом қўйилган. Ичмоқчи бўлган киши соқий (қосагул)га аёқ, яъни коса, пиёла, қадах ва ҳ.к. тутар экан, лутф қилиши лозим бўлган (кўпинча байт ўқилган). Шундан сўнг соқий чўмич билан қадахни тўлдириб берган. “Эй соқий, шу қадар ташнаманки, агар осмон ярим палласига май қуйиб берсанг, уни бир кўтаришда тагигача сипқариб ташлайман”.

Бунда **сарнигун** икки маънони билдириб, ийҳомнинг гўзал намунасини ҳосил қилган: 1) тагигача ичилган жом (коса) осмон каби тўнтарилган ҳолатга келиши; 2) тан берганидан осмоннинг оёқ остига қулаши.

Жон сенга қурбонки, олиб жон, кўнгул афғонидин
Ҳам ўзунгни, ҳам мени, ҳам элни қутқардинг келиб.

Эй кўнгул, гар ¹ шайх ишқинг ¹ манъ қилди,¹ қилма айб,
Ола м_ич_ра ¹ боре аввал ¹ бир анингдек ¹ лода топ.

Лода – содда, гўл, бефаросат.

Борибон ҳар ¹ неча бот кел¹са, кўрунур ¹ ме-нга кеч,
Келибон ҳар ¹ неча кеч бор¹са, кўрунур ¹ ме-нга бот¹.

Бот – тез, бу ерда: жуда эрта.
Сўзсиз, сўз санъатига сўз йўқ.

¹Рамали мусаммани махбуни мақсур: ҳар рукнда дастлабки икки ҳижо қисқа, кейингилари – чўзик.

Эй, Навоий,¹ кўргали о'ни учар ҳар¹ дам кўзум,
Ле-к не уч'мо-қ¹ ул куш'ким анга йўқ'тур қанот?!

Ораз ку'ёшин очиб,¹ ашки қу'руғон кўзни,
Кўп ҳаж-р'да йиғлатдинг,¹ бир вас-л'да ҳам йиғлат.

Ораз қуёши – қуёшдай порлоқ юз.

Байт “йиғлаб-йиғлаб чарчаган кўзнинг қуриши”, “васл – қуёш-га қараган кўзнинг ёшланиши” каби образлар асосида қурилган.

Инверсияга эътибор беринг: “Ҳажрингда кўп йиғлатиб ашки-ни қуритган кўзимни қуёшдай оразингни очиб, васлингда ҳам бир йиғлат”.

Бу ғазалнинг мақтаси – мумтоз адабиётни “йиғлоқи”ликда айбловчилар учун жавоб:

Баз-м_ичра¹ Навоий кўп¹ йиғла-р_э'са, эй соқий,
Хуш эл-т'кучи дору¹ жомиға¹ ани чайқат.

Ул санамға¹ сажда қилсам,¹ зоҳиди худ'бин, не айб,
Бутпарас-т_ўл'моқ кў-п_ортуғ'роқки бўлмоқ¹ худпараст.

Байт шунчаки мутойиба ёки сўз ўйини эмас, балки унда Навоий тушунчасидаги ахлоқ принципи ўз аксини топган: ўзини яхши кўриш, фақат ўзини деб яшаш (худпарастлик = эгоистлик) ислом нуктаи назаридан энг оғир гуноҳ бўлмиш бут, санамларга сиғингандан ҳам ёмонроқдир!

Эй кў-нгул, дё'димки, айлаб¹ аз-м жоно'нимға ет.
Демадимким,¹ турғилу аф'фон била жо'нимға ет.

Не бало қат'тиғ кў-нгулдур'ким қат-ли эл¹ қониға
От сурар, сур'ган масаллик¹ лолаю рай'хонға от.

Масаллик – бамисоли.

¹ Асил матнда *учгай* бўлиши мумкин.

Буки, онинг ахду паймонида мен ўлсам дағи
Яхши фурсат топсанг, ул бадъахду паймонимға айт.

Бадъахд – ахдида турмайдиган.

Буки, юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимға айт.

Қилди душман | раҳм, баским | қилди жав·р_из'ҳо·р дўст,
Эй кў·нгул, душ'ман то·п_эм·ди, | тутмағил зин'ҳо·р дўст.

Не тонг бў телба оғзида | сўзи доим |ул_ойнингким,
Парий васлиға аксар эл | аро афсун | эрур боис.

«Мен телба доим ул ойнинг исмини такрорласам, ажабланманг:
кимда-ким “тушда мен парий билан дийдорлашдим” деса, бу унинг
ақлдан озганидан белги эмасми?»

Кўйки, ул юз | хониға наз'зора айлай | тўйғуча
Ким, кўзум бўл'миш бу қаҳти | ҳусн айё'мида оч.

Таносуб: хон (хонтахта, дастурхон), тўймоқ, қаҳт (қаҳатчилик),
кўз очлиги; *тавзий:* кўй, йуз (юз), айлай, тўйғуча.

Чаманда келча ётиб мас'т оразин | ёпмиш,
Кў·п_эм·ди, тонг |ели, ул гул'ни лут·ф бир'лан оч.

Қадинг чаман'да кўруб бо'ғ·бон агар | сарвин
Кўзига ил'са ҳамоно | керактур ан'га йиғоч.

Ҳаж·р_дин ас'ру ҳазинмен, | соқиё, тут'қил қадаҳ
Ҳар неча со'ғар улуғ бўлса тўло тут'қил қадаҳ.

Гар анинг нў'ш_ай·ларидин | ожиз ўлса |аҳли базм,
Жам·ъ_э·тиб бо'рини бир йў'ли ма·нго тут'қил қадаҳ.

Кирар о'дамий со'ниға қил'са нўш,
Фано дай'рида бир | қадаҳ бо'да шайх.

Навоийнинг шайхларга ихлоси шу қадар паст бўлганми? Ҳам-
масига эмас:

Иродаттин ўлғай эдим бандаси,
Агар топсам эрди бир озода шайх.

Мутойиба, албатта. Шайхлик мартабаси даъвогарларига пи-
санда. Зеро, Навоийнинг пирлари ва дўстлари бўлмиш Саййид Ҳа-
сан Ардашер, Убайдуллоҳ Аҳрор, Абдурахмон Жомий, Паҳлавон
Муҳаммад – булар шайх мартабали зотлар эди. Энг йирик асарлари-
дан бўлган “Насойиму_л-муҳаббат” эса асосан “озода шайхлар”га
бағишланган.

Ғамзанг мени ! бир тийғ ! била айла!мади қатл,
Бу феъ·л қи!лур кимга ! азо·б_ай·ла!са жаллод.

Ишқ мавзусидаги мисрада қўлланган ўхшатишга қаранг. Кўз
олдига келтирилса, ўрта асрларнинг дахшати. Бу ерда эса – му-
тойиба!

Лола янглиғ !бўлди гулгун ! бодадин ул ! юз гули,
Ваҳ не ран·гин ! очилур эр!миш қизил су ! ичса вард.

Вард – гул, атиргул. Ўша давр боғбонлари гуллар чиройли очи-
лиши учун рангли сув билан суғоришган бўлса керак. Беихтиёр дав-
римизда помидорга сунъий ранг бериш амалиёти ёдга тушади.

Бериб эрди ! ики кофир ! кўзунг қатлим ! учун ваъда,
Ҳамоно ай!ни усруклик!ди·н_ул ишни ! унутмишлар.

Фиро·қ_исит!маси андоқ ! танимди·н_ўт !чиқарур
Ки, гар табиб ! илигим тут!са, бармоғи ! қабарур.

Десангки, ҳаж!р юкин тор!т·қил, не чо!рам бор
Ки, Қо·ф то!ғини хас уз!ра қўйсалар ! кўтарур.

Чу келди муҳ!таси·б,_эй со!қи·й,_ай·лагил !мени маст
Ки, қилмағай !аса·р_ул дам!ки, айлагай ! таъзир.

Мухтасиб – шариат қонунларига амал этилишини назорат қилувчи мансабдор. У, жумладан, ичиб маст бўлганларнинг таъзири-ни бериш ҳуқуқига эга бўлган. Навоий мутойибаси: “Эй, соқий, тўлдириб-тўлдириб куй, шу қадар маст бўлайки, мухтасиб тутиб олиб дарра урдирганда, оғригини сезмайин”. Бошқа бир ғазалнинг мақтасида шоир “бунинг амалга ошганини бўйнига олади”:

Навоий ан'до-қ_эмиш мас'т-ким, хабар | йўқ а-нга
Ки, мухтасиб | ани кўй ич'ра айламиш | таъзир.

Кўрга-ч_ул юз'ни бошимга | урди юз тий'ғи бало,
Кўрки, чиққур | кўз бошимга | не балолар | келтурур.

Саб-р_и-ла шав'қумни айлай | ар-з, меҳмон | бўлса ёр,
Иш-қ иқбо'лида найлай'ким, йўқу бо'рим будур.

Титрангиз, | эй аҳли дин, | исломингиз | бошиғаким,
Ғорати | дин эткали | ул номусул'моним чиқар.

Юз ёпти'ю жон олди, | очқанда | равон олди,
Ўлтурга'ли ошиқни | билмон бу | не фанлардур?!

Йўлунгга | нисо р_аш-ким, | агар оз | эрур, гар кўп,
Итингга | ғизо кўнглум, | агар бор, | агар йўқтур.

Ғизо – емак, егулик, таом.

Эйки дерсен: “Лабларимдин ҳожатинг недур?” Дегил!
Мен – сусиз, ул чашмайи ҳайвон демак ҳожатмудур?

Дегил сўзи бу ерда икки маънода келмоқда: 1) “гапир-а”,
2) “ундай эмас”; **сусиз** – ташна, сувга зор.

Қаддини кўргач ҳа-м_ўл-дум, ҳам тирилдим оллида,
Рос-т гар дерсен, қиёмат де ани, қоматмудур.

“Қаддини кўриб, жон бердим-у нафасидан (ифоридан) тирилдим” – қиёмат кунида ким тирик қолган бўлса, жон топшириб, сўнг ҳамма тирилишига ишора (муболаға, ташбиҳ ва ҳусни таълил санъатлари синтези).

Қачонким бо'данўшум май ' ичарга из'тиро-б_айлар,
Бурунроқким, ' ўзин мас-т_ай'лагай, бизни ' харо-б_айлар.

Навоий, хо'нақаҳ дўзах'ча бордур, шай'х_а-нга молик,
Не тонг гар ан'дағи элга ' насиҳатдин ' азо-б_ай-лар.

Молик – эга; бу ерда: ходим.

Бир ғазалдан олинган бу икки байт-мутлақо фаркли мавзулар-
да, аммо ҳар иккисига ҳам мутойиба хос.

Дема: “Ҳажрим'дин хабарсиз'му экансен?” ' Ким, менга
Бо-р_э-ди ўл'макти-н, _ам-мо ' йўқ эди он'дин хабар.

“Менинг ҳажрим қанақа шиддатли бўлишидан хабаринг йўқ-
миди?”

Ирсоли масал: “Ўлимдан хабарим бору бу гапдан хабарим йўқ”
ибораси билан ошиқ маҳбубасининг кўнглини юмшатмоқчи.

Мени майхо'наға бординг, ' дебон ёзғур'ма, эй зоҳид
Ки, усрук шаҳ'надек ул ён ' қазо илги ' тутар, элтур.

Шаҳна – соқчи, кундузги кўриқчи, патруль, дозор.

Тартибга кўра шаҳна мастни майхонадан раис ёки мухтасиб
олдига сўроқ учун олиб бориш билан шуғулланган. Байтда тақдир
шаҳнага ўхшатилмоқда.... Фақат, биринчидан, шаҳнанинг ўзи маст
(усрук), иккинчидан у лирик қахрамонни кўлидан тутиб, майхонага
олиб борган.

Навоий мутойибасидан на ўлим қочиб кутулган, на тақдир,
зоҳид қасрга ҳам борарди.

Гул қулоғин чун оғир қилмиш кириб шабнам суйи,
Неча, эй булбул, ишинг доим фиғон бўлғусидур?

Меҳ-р_э-мас о'ҳим ўтидин ' кўкка етмиш ' бир шарар,
Ай-б_э-мастур ' гар десам: “Дам ' урса-м_афло'к_ў-ртанур”.

Байтда бир дунё сўз санъати. Ўқувчи эътиборини муболаға би-
лан ташбиҳнинг синтезига қаратиш билан чекланамиз: қуёш – шоир

охи ўтидан учиб кўкка етган бир учқун. Оламнинг пайдо бўлишига доир бугунги фан таълимотига кўра юлдузлар (куёш ҳам бир юлдуз) улкан портлаш учқунларидир. Бу нуқтаи назардан кўнги́л – бутун борлиқ жо бўлган хилкат.

Ул кўзу қо'ши қароға ' ойни ташби'х ай·ламанг,
Ойни·нг_о·фат'лиғ кўзи, пур'фитна қоши ' қайдадур?

Пурфитна – серфитна.

Рақибу вас'л нўши, ме'ну ҳижрон ни'ши, ваҳ, раҳ·м_эт,
Анй ҳам гаҳ'-гаҳе ўлтур,' мени ҳам гаҳ'-гаҳе тиргуз.

Бу байтдан аник-тиниқ кўриниб турибдики, Навоий ўлтир, тирилтир каби сўзларни, асосан, кўчма маънода қўллаган (“гап билан ўлтир”, “вужудимга рух ато эт” каби).

Чун Навоий 'даш·т тутти.' Эмди зин'хо'р,_эй вухуш
Ким, башар жин'сини ул маж'нун сари ё'вутмангиз.

Вухуш – ваҳший ҳайвонлар; **башар жинси** = **бани башар** – одам зоти; **ёвутмоқ** – яқинлаштирмоқ.

Бу байтда **мажнун** сўзи ҳам “мажнун”, ҳам “Мажнун” маъносида, албатта.

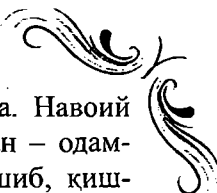
Эй харобот_аҳ·ли, йўқ ин'сонда имко'ни вафо,
Мас·т·лиғдин ' дев ўлунг, зин'хо·р одам ' бўлмангиз.

Деди: “Кўзум ' қичишур”.! Айтдимки: ' “Бода томуз”.
Деди: “Не хо'жа·т_а·нга ' бода, мас'т_эру·р_он·сиз”.

Ҳало·л_о·на ' сүтидекдур ' га·р_ўз·баким ' тутса,
Тобуқ қилиб ' юкунуб тўс'тағон ичинда ' қимиз.

Равшан юмор: **тобуқ** – хизмат; **юкунмак** – 1) ибо билан таъзимга хиёл эгилмоқ, 2) бирор нарсани илинмоқ; **тўстағон** – ёғоч коса.

Байтнинг муҳим икки жиҳатига тўхталмасдан иложимиз йўқ. Биринчидан, шеър қаҳрамони – ўзбек уруғига мансуб қиз. Шоир

ички бир ифтихор билан уни “ўзбегим” дея алқамокда. Навоий даврида бугунги маънодаги миллат тушунчаси бўлмаган – одамлар миллат-миллат бўлиб эмас, уруғ, қабилаларга уюшиб, қишлоқ ва шаҳарларда жамоа бўлиб яшаган. Навоий асарларида ҳам, замондошларининг хотирасида ҳам унинг оиласи қайси уруғ, қайси элатга тегишли бўлгани тўғрисида маълумот учрамайди. Бу бежиз эмасдир балки – даҳо шоир ва мутафаккирнинг ижоди ҳам, фаолияти ҳам бундай тор рамкаларга сиғмайди ва буни унинг ўзи ҳам яхши англаган. Яъни, Навоий – умуминсоний адабиётнинг буюк шоири, умумтуркий адабиётнинг даҳоси. Шу билан бирга, шоирнинг хонадони барибир қайсидир уруққа мансуб бўлган, албатта.

Юқорида таъкидланганидек, Навоий мутафаккир сифатида ўзини бу омилдан юқори қўйган, аммо шоир, кўнгил кишиси сифатида...

Шеър – кўпинча кўнгилнинг қаърида (ҳозирги замон психология фани тушунчасида суггестия, подсознание – остки онг қатламида) туғилади ва шундагина энг чуқур туйғуларни ифодалайди. Бу нуқтаи назардан юқоридаги байтда ғоят самимийлик билан “ўзбегим” дейилаётгани асло бежиз эмас.

Иккинчидан, Навоийнинг тили бугунги барча туркий тиллардан ўзбек тилига энг яқин эканлиги билан характерланади. Юқоридаги байт бу хусусиятнинг рамзий намунаси бўла олади: унда битта араб тилидан ўзлашган (“ҳалол”), битта форс тилидан ўзлашган (“гар – агар”) сўз учрайди, бошқа сўзлар эса қисман умумтуркий (она, сут, тутмоқ, қимиз), қисман бугунги ўзбек тилига хос (қилмоқ, ичида), қисман ўзбек шеваларига мансуб (тобуқ, тўстағон, юкунмоқ).

Тасаввур қилиш мумкин: Ҳирот–Самарқанд йўлида бораётганида Навоий ўзбек уруғларидан бирининг хонадонидида кўноқ бўлган, бу хонадонга мансуб навнихол қиз уни қимиз билан меҳмон қилган, бу ҳолат шоир қалбида муҳрланиб, байтнинг туғилишига сабаб бўлган.

Байтдаги санъатлар: юмор туғдираётган “она сутидек ҳалол” ибораси – *ирсоли масал*; **сут, тўстағон, қимиз** сўзлари – *таносуб*, “ҳалол – қимиз” жуфтлиги эса *тазод*.

Тушти кўзум¹ кўзунга,¹ қолди кўнгул¹ балоға,
Афғонки, икки ёндин¹ бўлди манга¹ бало кўз.

Валё бу тур'фадурким, гар | фиғони чар'х-дин ўт-сун,
У-л_ой но-з_уй'кусидин чик'мағунча Мех'р уйғонмас.

Мутойибанинг ажиб намунаси: “Чарх – кечаю кундуз тинмай айланиб турувчи осмон ҳар қанча дод-вой солгани билан, ул ой – гўзал ёр уйғонмас экан, Қуёш чикмайди”. Ўша давр астрономик қарашларига кўра, осмон ичма-ич жойлашган сфералардан таркиб топган, етти сайёранинг ҳар бири, жумладан, Қуёш ўз сферасига маҳкамланган ва у билан бирга айланган. Байтда ана шу қарашга нисбатан киноя бор: осмон айланса ҳам, уйқудаги гўзалга ҳалал бермаслик учун, Қуёш чиқишга журъат қилолмайди.

Ўтуб иш-қ_ич'ра умрум, зо'ҳидо, кўй зуҳ'д иршодин,
Киши мундоғ_у-луғ санъат'ни улғайган'да ўрганмас.

Зоҳид – тарки дунё қилган, тақводор; **зуҳд** – зоҳидлик, тақво, тарки дунё қилиш; **иршод** – йўллаш, бу ерда: тарғиб.

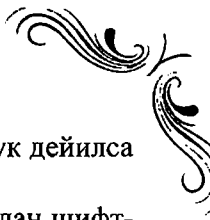
Фортепиано, балет, гимнастика, фигурали учиш, арузда ижод қилиш ва шу каби олий санъат турларини эгаллашга кичик ёшдан киришилмаса, юксак натижага эришиб бўлмаслиги яхши маълум. Улардан фарқли ўлароқ, дунё ҳою ҳавасларидан воз кечиб, умрнинг қолганини тоат-ибодат билан ўтказишга қарор қилиш ҳеч қачон кеч бўлмайди. Навоий ғазалларида бунга даъват кўп учрайди. Байтда баён қилинган ҳолатда зоҳиднинг тарғиботига жавобан, “Менинг умрим (илохий) ишқ ичида ўтмоқда, бу эса расмиятчилик учунгина қилинган ибодат, риё аралашган тақводорликдан афзал”, дея жавоб берилиши лозим эди. Бунинг ўрнига билдирилаётган шоирнинг “баҳонаси” албатта табассум уйғотади.

Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ё-р_э-мас,
Кўнгли ичра ҳар неким – онинг тилида бо-р_э-мас.

Тилга келмон кўнглу-м_ўтинким, ма-нга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кў-нгул бирла вале ғамхо-р эмас.

Келмон – келтирмайман.

Чун дедим: “Зулфунг камандин бўйнума солғил!” – Деди:
“Итка бўлмас Каъба қандили танобидин марас”.

Таноб – ип; **марас** – боғич, бўйинбоғ (бу ерда галстук дейилса ҳам мазмунга мос тушаверади).

Қадимда Каъбанинг қандили жун арқон (чилвир) билан шифтга осилган. Кейинчалик бу мақсад учун чилвир зар ип қўшиб тўкилган. Бир йилда бир марта (асосан, ҳаж мавсуми ниҳоясида) қандил чилвири алмаштирилган ва ҳожилар унинг ипидан табаррук реликвия сифатида олиб кетишган.

Хар нечâ куй!сам у_л_ой кўнг!лумни пайдо ! айламас,
Айласа ҳам ! ўлса_м_о_ни ! о_ш_коро ! айламас,

Ишвасидин ! илтифо_т_ах!волима зо!ҳир бўлур,
Зо_р_лиғ кўр!гузса_м_ан_доқ ! ишва пайдо ! айламас.

Қайда юзлан!сам жунун ҳан!гомасидур ! хал_к_а_ро,
Ул чу етти ! кўз учи бир!ла тамошо ! айламас.

Муддатедур!ким, Навоий!дур аёғинг ! туфроғи,
По_й_бўсунг ! гар топар, ор!туқ таманно ! айламас.

“Бу муддат Навоий оёғингнинг чангичалик бўлди. Энди агар у оёғингни ўпишга ҳам муяссар бўлса бас, бошқа илтимос билан жонингга тегмайди”. Байтнинг юмори – “охирги илтимос”да: **пойбўс** сўзида бошқа – “остонада хизмат қилиш” маъноси яширин. Агар маъшуқа “охирги илтимоси экан, майли, хўп деб қўя қолай” деса, тилидан илинади – ошиқ “энди бир умр даргоҳингда хизматда бўлман” дея даъво қилишга ҳақли бўлади (94-саҳифадаги “Магар бу ҳийла била” деб бошланадиган байт билан қиёсланг).

Лаъли шаҳди!ға ҳаво қил!ғанда, эй жо!ним куши,
Гар десангким ! топмайин мах!лас, чибин янг!лиғ ёпуш.

Махлас – қутулиш, халос бўлиш. Бир байтга сиғдирилган образлар: маҳбуба лаби рангининг лаълга ўхшаши, таъмининг асалга ўхшаши, жон (кўнгил)нинг кушга ўхшаши, унинг ёр лабига ҳаво қилиши (хаёл кетиши), кўнгил кушининг мақсади – ёр лабига етгач, ундан ажралмаслик, асалга кўнган чивин ёпишиб қолиши, кўнгил кушига “чивиндан ўрناق ол” деб буюриш.

Тун-д_э-рур ул ' бутки, қўймиш'мен бошимни ' оллига,
Қиблага бош ' индурурга ' менда йўқтур ' икки бош.

Тунд – 1) шиддатли, изғирин (шамол ҳақида), 2) аччиғи тез, ға-
забга мойил (одам ҳақида), 3) қайсар, саркаш; қовоғи солиқ (феъл,
характер ҳақида).

Образ Навоий замониға хос – севгили санамдай гўзал, аммо бут
каби бағритош, феъли тез, у ошиқдан хусниға сиғиниб бош эғиш-
ни талаб қилади. Юмор эса замонға боғлиқ эмас – “Бошим иккита
эмаски, ҳам у талабни, ҳам бу бурчни бажарсам”.

Анди-н_ай-ру ' ўлмайин – кўр'ганда жон қил'дим фидо,
Қилмангиз таҳсинки, қилмиш'мен уёлғон'дин бу иш.

Телба кўнглум ' қочса савдо ' даштиға, ай'б_эт-мангиз –
Қилди ғам зин'дони ичра ' кўп қабалғон'дин бу иш.

Савдо дашти – бу ерда: телбалик; **қабалмоқ** – қамалмоқ.

Гарчи муҳлик ' иш-қ_а-ро туш'тум, кўзумни ' ҳам ўюнғ
Ким, бошимға ' келди кўз ул ' сори солғон'дин бу иш.

Муҳлик – ҳалок қилувчи, қотил.

Мас-т-лиғдин ' элга юз сўз ' дер, валё бир ' сўз десам,
Кўз юмуб ҳам ' мас-т-лиғ бир'ла ўзин ай'лар хамуш.

Хамуш – хомуш, хотири паришон.

Кўйидин манъ_ай-лар_эрдим, ' чун ўлармен, ' эй кў-нгул,
Эмди бердим ' рухсатинг, ҳар ' қайда борсанг, ' бо-р хуш.

Жонға тахви'ф_ай-ладим тий'ғи ҳалоки'дин анинг,
Билмадим, бу ' ишти-н_ул ўл'гунча миннат'до-р_э-миш.

Тахвиф – хавфға солиш, хавф билан кўрқитиш.

Жон Навоийға: “Ўз вақтида хавфдан – севиб қолишдан огоҳ қи-
либ, ҳалокатдан асраб қолдингиз, ўлгунча сиздан миннатдорман”.

Эй Навоий,¹ хў·б·ларни¹ кўрма осонлиғ била
Ким, бировким¹ солди кўз, уз¹мак кў·нгул душ¹во·р_эмиш.

Кўрма осонлиғ била – бу ерда: 1) томоша қилишни осон деб билма; 2) калтаўйлик билан томоша қила кўрма.

Мен балият¹ ичрамен, эл¹ шо·д, гўё¹ чар·х·нинг
Эмди дар·д_аҳ¹лиға еткун¹ча балоси¹ қолмамиш.

Ё·р·ким қил¹мас жафою¹ жав·р – эрмас¹ раҳ·м·дин
Ким, манга кўргузмаган жав¹ру жафоси¹ қолмамиш.

Эй Навоий,¹ гар вафоси¹ қолмамиш о¹нинг санга,
Ғам емаким,¹ ан·га ҳам хус¹ни вафоси¹ қолмамиш.

Сўнги байт Навоийнинг ҳазили эмас, истехзоси бўлиши ҳам мумкин. Ҳарқалай, у кимдадир кулгу-табассум уйғотса, бошқа бировни ғамга чўмдирган бўлиши истисно эмас.

Эй жафогар,¹ бир вафо қил¹ким – иковлон¹ бўлғабиз
Мен жафо чек¹мактину сен¹ бевафолиқ¹дин халос.

Яхши таклиф!

Истасам бў¹са лабидин,¹ жон тилар жо¹нон эваз,
Кўнгли бирла¹ деса жонон¹ оздурур юз¹ жон эваз.

Кўнгли била – юрагидан чиқариб, астойдил.

Истадим вас¹лу вафо. Де¹ди: “Навоий,¹ қилмағил
Бу тамаъ. Қил,¹ гар қилурсен¹ мундин ўзга¹ ҳар тамаъ”.

Шарбат этсам¹ шираи жо¹ним зулоли¹ Хиз·р_и·ла,
Дер ачиғла¹нибки: “На ул¹дур чучук, на¹ бу ариғ”.

“Жонимнинг ширасини кўшиб Хизрнинг оби ҳаётидан шарбат тайёрлаб берсам, “Жонингнинг шираси ширин эмас, сувинг эса тиниқ эмас” дея аччиқ қилади”.

Кўп жафо чектим кўнгулдин, ! еткурай де!сам жазо,
Топмағумдур ! кимса ул но!мехрибондин ! хў!б!роқ.

Киноянинг кинояси.

Магар бу ҳий!ла била по!й!бўсунг ай!лагамен –
Йўлунгда ко!мим эрур хо!ки о!с!тон ! бўлмақ.

Юқорирокдаги “айламас” радифли ғазал байти билан қиёсланг.

Бул!ажаблик!лардурур иш!қ!ич!раким а!қ!_анг!ламас,
Йўқ эса ис! сиз кўнгул о!ҳи недин бўл!ғай совуқ?!

Кулса оғзинг, ! бўлса ҳам ё!руғ узоринг ! яхшиким,
Ғунча хандон ! турфароқ, гул ! доғи хушроқ!дур очуқ.

Ғунчанинг ёпиқ ҳолатидан бир оз очилгани чиройлироқ, гул-
нинг эса чала очилганидан тўла очилгани яхшироқ – ҳусни таълил.
Мисралардаги параллеллик эса – лафф ва нашр санъати.

Бир дам эрмас!ким висолинг ! истамасмен Тенгридин,
Бу ҳадисим ! қилмасанг бо! вар, эрур Тенг!ри тонуқ.

Ҳадис – сўз, калом; **тонуқ** – шоҳид, гувоҳ.

1-мисрада “илми бадиъ”да қайд этилмаган сўз санъати бор:
“Тангридан ҳар доим висолингни тилайман” деган фикр инкорни
инкор тарзида ифода этилмоқда.

Эй Навоий, ! ул парий ўл!турса ҳам оз!дур сени,
Кимки инсон!дур, анинг маҳ!буби ҳам ин!сон керак.

Биринчи мисрада Навоий маҳбубасини парий дея алқамокда,
иккинчи мисрада эса уни инсон эмас дея Мутойиба ҳамма за-
монда ҳам танқиднинг заҳрини юмшатувчи восита бўлган.

Берди муҳлик ! дар!д ишқу ! қўйди миннат ! жонима,
Мунча бўл!ғай ! жав!р_и!ла о!шиқни мамнун ! айламак!

Йиғламоқдин¹ кўр бўл, эй кўз,¹ фироқ айёмида¹,
Нечун ўзни¹ хўблар ҳуснига муътод айладинг?!

Зинҳор, аҳбоб, тортай¹ ҳажрдин бир¹ тийра ох,
Ер тубига¹ ой ила кун¹ кўзгусин пинҳон қилинг.

Ойнага қараб “уф”ланса, у ўпкадан чиқаётган ҳавонинг намидан хира торгади. «Ой билан Қуёшни Ер орқасига яширинг, акс ҳолда, менинг “уф”лашимдан хира тортиб қолади» (муболаға санъати).

Биринчи мисрани ўта чўзиқ ҳижоларнинг аруздаги аҳамиятини кўрсатувчи намуна деса бўлади.

Эй Навоий,¹ умр ўтуб ҳам¹ масту ҳам уйкудасен,
Ҳеч билмонким сени уйғон дейин, ёхуд ойил.

Билмон – билмайман; **ойилмоқ** – (мастликдан) хушига келмоқ. Навоий замонида тилимизда мастликдан хушига келишни ифодалайдиган алоҳида сўз бўлгани қизиқ.

Эй Навоий,¹ гар сўзунгни¹ ёр эшитмас¹ – айб эмас,
Турғони бирла қулоқдур,¹ леқ эшитмас¹ панд гул.

Айрим гуллар шакли қулоққа ўхшашига ишора қилинмоқда. Иккинчи байт ҳусни таълил бўлиш билан бирга ташбиҳнинг ташбиҳини ўз ичига олади: гулнинг шакли қулоқ, аммо эшитиш қобиляти йўқ қулоқ. Хулоса – ёрнинг қулоғи ошиқнинг сўзи учун том битган. Бошқа бир байтда бунга гул косасига шабнам тушгани каби ёрнинг қулоғига сув киргани сабаб қилиб кўрсатилган эди.

Гар Навоий¹ ишқи ортар¹ оҳидин, сен¹ ваҳм қил,
Ким ўчурур¹ шамъни, гарчи ёрутур¹ ўтни дам.

¹ Бу мисра вазнга тушиши учун “кўр” сўзини ўта чўзиқ ҳижо тарзида ўқишга тўғри келади. Аммо бу туркий арузга зид. Аслида “фироқ” сўзи олдида бир чузиқ ҳижо ҳагтот эътиборсизлиги сабабли тушиб қолган-у матннинг сўнги икки руқни аслида “то фироқ айёмида” ёки “ки фироқ айёмида” тарзида ёзилган бўлиши мумкин.

Гар итти эса ! хаста кўнгул ! ғам ема, эй ақл,
Ғам егали бор!дур чу Наво!ий, сенга не ғам?!

Бу ердаги музокарада уч томон иштирок этмоқда: кўнгул (махбуба томон равона бўлган) – ақл (унга ғам еб ўтирмаслик маслаҳат берилмоқда) – Навоий (тақдири ғам ейиш бўлган томон). Жонсиз нарсаларни жонлаштириш ташхис санъати дейилади. Масалан, “Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт” мисрасида сабо жонлантирилган, ҳатто сўзлашга буюрилган. Юқоридаги байтдаги каби кўнгил ва ақлни жонлаштириш – бу санъатнинг нодир намунаси, албатта.

Ўқ киби қад!дин кўруб аф!тода чун кў!р_ўл-мадинг,
Эй, Навоий,! кўзларингда ! нўги пайкон ! истарам.

Афтода – заиф, ҳолсиз йиқилган; **нўг** – ўткир нарсанинг учи, санчиладиган қисми; **нўги пайкон** – тиканнинг учи.

Шоир “рашк” сабабли ракибларини “баддуо” қилган мутойиба байтларни учратган эдик. Бу ерда “адолат” тикланмоқда – энди у ўзини ўзи “баддуо” қилмоқда.

Сўз санъатлари: ўқдай қомат – ўқ – пайкон – нўг, кўриб кўр бўлмоқ – кўзга тикан санчилмоқ.

Соқиё, май ! берки бу дай!ри кўҳан ав!зоида
Бўлди ўз но!донлиғимни ! англамоқ до!нолиғим.

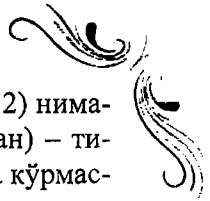
Дайри кўҳан – хароб майхона, кўчма маънода: кўҳна дунё; **авзоъ** – тузилиш, аҳвол, бу ерда: тадқиқ этиш.

Ажойиб байт. Илмнинг чўққисини забт этдим, дея даво қилувчилар учун писанда.

Эй Навоий,! ё-р кўнгли ! меҳ-р-му қил!ди аён
Ё асар қил!ди анга ўт!луқ фиғоним ! – билмадим.

Ниҳоят!

Кўнгул_ит-ти,! кўзни доғи ! истарам ашк_эт-са кўр
Ким, тилармен ! ҳарги-з_ул ю!зи қарони ! кўрмасам.

“Юзи қаро” – 1) қаёқларгадир дайдиб кетган кўнгил; 2) нима-ларгадир боқадиган кўз. Фаройиб тазод: истарам (истайман) – тилармен (Шаклан бу икки сўз зид эмас, ammo иккинчи ҳолда кўрмаслик тиланмоқда).

Даҳр-аро ! яхши-ёмон ! ичра бaсе ! қилдим назар,
Дилбарим!дин яхши йўқ,! андоққи йўқ ! мендин ямон.

Назар қилмоқ – бу ерда: кузатмоқ.

Хонақаҳда ! тақвий_иб_риқйға май сол!дим ниҳон,
Айладим бай!тул-нашот,_ул!ким эди бай!тул-ҳазан.

Тақвий – тақводорлар; **ибриқ** – обдаста; **ниҳон** – яширин; **байтул-нашот** – шодлик уйи, **байтул-ҳазан** – ғам уйи.

Тақводорлар сув ичадиган, таҳорат оладиган обдастага сув ўрнига билдирмасдан май қуйиб кўйиш! Сир очилгач, “Ғамхонангизни шодлик уйига айлантирдимми?” деб мириқиб кулиш.

Бу ҳам Навоий.

Эй Навоий,! май хумиға ! сол мени май!хонада,
То фароғат ! бирла ул хил!ватда тортай ! дурдидан.

Дурд – майнинг қуйқаси, хум (жом) тагидаги чўкинди. Майга пули қолмаган мижозлар ичган. Мажозий маънода: ўзликдан батамом кечиш рамзи.

Лабға майдин ! ран-гу майга ! лаъ-л-дин жон ! бах-ш-лик
Бермаса, гул!ран-г майдин ! не учун ол!мас лабин?

Кўнгил, манга каби туркий сўзларда “нг” ҳарфлар жуфтлиги битта товуш (халқаро транскрипция тизимидаги белгиси ŋ) тарзида ўқилиши керак: **кў нгил, ма нга**; иккинчи томондан, **ранг, зангори** каби форс тилидан ўзлашган сўзларда у “н” ва “г” товушларига ажратиб ўқилади: **ран-гин, зан-гори**. Хусусан, иккинчи мисрада ранг сўзи ўта чўзиқ ҳижо ҳосил қилмоқда.

Донай хо'линг терарга ! қўйма кўнглум ! булбулин -
Ким, тиларким ! ўпса бу таэ'ви·р_и_ла ҳус'нунг гулин.

Тазвир – алдаш, найранг, баҳона.

Яна бир кувнок байт. Шоир маҳбубасига “ақл бўляпти” – куш мош донасини чўқигандай кўнглим холингни ҳавас қилса, “йўқ” де, чунки аслида шу баҳонада ҳуснинг гулини (юзингни) ўпмоқчи.

Навоий топ'масâ, юз қат'ла ўлгай,
Исинг бир қат'ла ҳар соат ! сабодин.

Қатла – марта.

Эй Навоий, зулфининг таърифига туштунг магар
Ким, сўзунгнунг тори ҳам бўлди паришон, ҳам узун.

Сочнинг тори – соч толаси, **сўзнинг тори** – сўзлаш усули, тарзи. **Сўзнинг паришон бўлиши** – 1) пойинтар-сойинтар бўлиши; 2) ҳаяжонли бўлиши. **Сочнинг паришон бўлиши** – тўзғиши; **сўзнинг узайиши** – 1) сўзловчи сўз калавасининг учини йўқотиши; 2) мақтовнинг поёнига етказиш қийинлиги.

Бошиға, де'самки, эвру'луб, ўпай то'бонини,
Во·й·ким, ҳар ! дам аёғ тор'тар бу саргар'донидин.

Гар ғазаб вақти қўлиға туштуму тийғи яланг,
Бо·к_э·мас, олманг мени ул қотили бебо·к·дин.

Бок эмас – ҳеч қиси йўқ, майли; **бебок** – ҳайикмайдиган, истихола қилиб ўтирмайдиган; **тийғи яланг** – қиличи қинидан суғурилган.

Мас'т_а·гар майхонада ўл'дум – мени, эй ! дўс·т·лар,
Май била юб, ! боғлангиз наъ'шим белини ! то·к·дин.

Ўлдум – бу ерда: агар ўлсам; **юб** – ювиб; **наъш** – мурда қўйилган тобут.

Жунун тоши | бошингга ёғди деб таъ-н_эт'ма, эй носих,
Тасаввур қил'маким, бу сар'занишлардин | уёлғаймен.

«Эй насихатгўй: “ишқ сабабли ақлу хушингдан айрилдинг, кў-
чадан ўтсанг, сени жинни деб болалар тош ота бошладилар, қара,
қай аҳволга тушдинг”, деб таъна қилма. Агар бу гаплардан уялиб,
‘сини йиғади деб ўйласанг, янглишасан».

Байтнинг нуқтаси – киноя: “Бошингга жунун тоши ёғиляпти,
дйсану ўзинг таъна тоши отасан. Наҳот таъна тоши болалар отган
тошдан ёмонроқ тегишига ақлинг етмайди?”

“Нигоринг гар | борур, бот кел'гусидир, е'ма ғам”, – дерсиз,
Ҳамоно со'ғинурсизким, | ме-н_ул келгунча қолғаймен?!

Соғинмок – бу ерда: ишонмок, ўйламок.

Тушта лаъ-лин | кўрдум, уйғон'май дебон қай'ғудамен,
Урма дам, эй | су-б-ҳ-ким, бир | дам чучук уй'кудамен.

Эй Навоий, | шар-т қилдим'ким қутулсам | ҳаж-р-дин,
Неча кўнглум | десаким, иш'қ_о-р-зу қил, | қилмайин.

Истасам лаъ'линг майин, ҳар | дам берур ху'но-б чарх,
Мен ху-д_ўз ко'мим била май | ўрниға қон | истамон!

Дема: “Ашқинг | нега гулран'гу кўзунг гул'фо-м_э-рур?”
Ҳе-ч кимнинг | ёри гулрўю гуландо'м_ўл-масун.

Иш-қ_а-ро Фар'ҳоду Мажнун'ни ме-нга ўх'шатмангиз
Ким, алар ҳам | мен киби рас'вои бадно'м_ўл-масун.

Эй харобот аҳ-ли, гар сиз | маст_ў-луб, мен | бўлмасам,
Ай-б_э-мас, нев'чунки сиз май'хора, мен хун'хорамен.,

Сўз деган эр'мишки, бир сўз | деб ўлукни | тиргузай,
Эй кў-нгул, мен | худ дамё нақ'д_ўл-ду-м_ул сўз | рашкидин.

Ул қуёш чун'ким бўлур кун'дуз аён, оқ'шом ниҳон,
Кеча ҳажри'дин Навоий ' ўлди, кундуз '– рашкидин.

Дема: “Менсиз ' нечукдурким ' сени ўлтурма'ди қайғу?”
Санга йўқтур ' хабар – мен худ ' ўлубмен уш'бу қайғудин.

До'с-тоним'ни деманг ё'р-ға, невчун'ки гаҳе
Йиғлатур, гар'чи гаҳе' кул'дуру-р_ул аф'сона.

Бу байтда Навоий девонларида ўқиганни йиғлатадиган ҳам, кул-дирадиган ҳам шеърлар борлиги таъкидланмоқда. Бунга кўшимча қилиб қайд этиш жоиз: бир томондан, Навоийнинг айнаи бир байти ҳам кулдириб, ҳам йиғлатиши мумкин, иккинчи томондан, Навоий шеърларининг мутлақ кўпчилиги фалсафий мазмунда – йиғлатиш ё кулдиришга эмас, тафаккур қилишга қаратилган.

Дедимки: “Ўл'турасен иш'қ_а-ро недур ' гунаҳим?”
Дедики: “Иш'қ_ди-н_ор-туқ ' яна бўлур'му гуноҳ?!”

– Кўзумга кир'ди хаёлинг ' сириш-к кас'ратидин.
– Қачон ёғин'да қилибтур ' киши булут'ни паноҳ?

Сиришк касрати – кўзёшнинг кўплиги.

Ҳар гуҳарким ' васфида соч'ти Навоий ' назмидин,
Ул парий де'вона деб бир ' то'ш_о-тар по'дошиға.

Гуҳар – гавҳарлар, бу ерда: гўзал ва ноёб шеърлар; **васф** – таъриф, мактов; **тош отиш** – бу ерда: танқид қилиш, камситиш, нуқсон ахтариш; **подошиға** – эвазига, мукофотиға.

Навоийнинг каромати: у назмда жавоҳирлар қолдирди, эвазига “оригинал эмас”, “форсчадан таржима”, “анъана рамкасидан чиқа олмаган”, “ўқиш қийин”, “тили тушунарсиз”, “ғамгин”, “модадан қолган”, “замонавий эмас” дея тошлар отилади...

Эй Навоий, ' дерсе-н: “Ул қо'матни кўнглунг'дин чиқар!”
Не ниҳол_ўлтуртайин ул' сарви дилжў ' ўрнида?!”

Дилжў – кўнгил сўровчи, меҳрибон.

Бу ерда ҳам шахс–кўнгил–ақл учлиги ўзаро баҳс қилмоқда.

Шеърда кимгадир мурожаат этиш, агар санъаткорона бўлса, иржижо деб аталади. Хусусан, бу байтда “Эй Навойй” деб шоир ўзига ўзи мурожаат этар экан, аслида лирик қаҳрамонга “Ул қоматни кўнглингдан чиқар” дея насиҳат қилувчилар устидан киноя қилмоқда.

Ваъда айлаб | вас-л, жисми | нотавоним | ўртама,
Келмагунгдур, | интизо-р_ўтига жоним | ўртама.

Қилма нисбат | хў-б-лар бир|ла Навойй | деб мени,
Тухма-т_ай-лаб | ҳар замон, эй | бадгумоним, | ўртама.

Сўнгги байтда Шоир ўз тахаллусидан ийҳом ясамоқда: **наво** сўзининг куй, садо маъносидан ташқари умид, насиб, баҳра маънолари ҳам бор. «“Навойи, яъни умидига етган, орзу қилган нарсаларидан баҳраманд” деб, менга тухмат қилма, мен асли бенавоман». Бу мисолда Навойй сўзи ҳам кичик ҳарф билан (сифат тарзида), ҳам бош ҳарф билан, яъни тахаллус сифатида ўқилиши керак (тахлис санъати). Ўқувчи эътиборини, шунингдек, 1-мисрадаги инверсияга қаратамиз: “Мени навойи деб хўблар билан нисбат қилма”.

Бўлганинда | ме-ҳ-мон, _ўл|са Навойй, |не ажаб,
Чекти чунки | олли:нга бо|ру йўқин жо|ниғача.

Дўза-ҳ_аҳ-ли | ғам емангим, | дўс-т раҳми | келгудек
Келгу-м_ул ён | оху ашким|дин ажаб тў|фон била.

“Эй дўзах аҳли! Қачонгача оловда ёнамиз, деб ғам еманг – кинининг яқин дўстига раҳми келгани каби кўз ёшимдан бир тўфон билан ёнингизга бораманки, у дўзахингизнинг оловини пасайтиради” (Ўчириши ҳам мумкин, валлоху аълам).

Бундай байтларни шарҳлаш имконимиздан ташқари. Гарчи байтдаги мурожаат мутойибадай туюлса ҳам, аслида руҳият бутунлай ўзга – унда Навоййнинг қалбини бир умр ўртаган бу дунё ғалваларига муносабат эҳтирос билан ифодаланган. Ҳеч шубҳасиз, буюк зотнинг қалб нидоси.

Икки бошим | бўлмаса, икки кўнгуллик | ёр-ни
Севмагаймен'ким, бало ур'сун мукаррар | бошима.

Яна бир ажиб байт. Мазмуни оддий – “икки кўнгуллик ёрни севиб бўлмайди”. Оддий фикр, аммо у байтда қандай ифода этилмоқда: икки кўнгуллик ёрни севиш – одамнинг иккита боши бўлишидай ақл бовар қилмайдиган иш. “Бордию ҳатто бошим иккита бўлган тақдирда ҳам икки кўнгуллик ёрни севсам, у бошимга ҳам, бунисига ҳам бало урсин”.

Эй Навоий, | то сени то'нибме'н_аф'гон'дур ишим,
Жонима раҳ'м_эт – мени сен | боре эмди | тонима.

Тонибмен – танибмен; **тонима** – танима.

То бўлуб бе'худ Навоий'дек қилай де'воналиғ
Ким, тараҳхум | қилмаса, қил'ғай тамошо | ул парий.

Бехуд – ўзини (хушини) йўқотган; **тараҳхум** – раҳмдиллик.

Вои'з_ай-лар | васфи жаннат | ичра Кавсар | бодасин,
Бўл Навоий | мас'т, хоҳи | мундоғи, хо'ҳ_ан_доғи.

Воиз – ваъз айтувчи, тарғиботчи; **васф** – таъриф, мақтов; **Кавсар** – жаннат ариғи. Ақидага кўра, кавсарнинг бир тармоғидан асал-ли сут, бир ирмоғидан эса узум шарбати оқар экан.

Ко'ш санчил'са ики кў'зума кўюнг | тикани,
Кирпикинг игнаси бирла | чиқарур бўл'са-нг_а-ни.

Чун сў'з_ай-тур'сен лабинг тит'рар ғазаб қил'ған чоғи,
Рос'т андоқ'ким, сабо таҳ'рикидин – гул | яфроғи.

“Мендан ғазабинг келган чоғда сўз айтар экансан, лабларинг титрайди – худди ел эсганда гулнинг гулбарглари титрагани каби”. Ўшшатишда ҳам юмор, хусни таълил санъатида ҳам юмор ва байтда тасвирланган ҳолатда ҳам юмор. Хуллас, юмормисан юмор.

Эй Навоий,¹ гар десанг кўр¹май жафо, бўл¹моқ керак
Хў-б-лардин,¹ балки мутлақ¹ насли одам¹дин нари.

Даҳ-р-чун буз¹ди мени – мен¹ ҳам мукофот¹ ай-ладим,
Ўтқариб о¹ҳимни бар-қ,¹ аш¹кимни тўфон¹дин дағи.

«Дунё менинг (хаётим, тақдирим, кўнглим уйин) бузган экан, мен ҳам уни “мукофотладим” – оҳимни унинг яшинидан ҳам кучлироқ, кўз ёшимни тўфонидан ҳам даҳшатлироқ қилиб, ўзини буздим». Навоийнинг оҳи – шеър, ашки – шеър.

Ёзғурур ҳар¹ дам мени ул¹ қоти-л-ўл-тур¹гум дебон,
Ўлтурур ҳар¹ дам мени бал¹ким анинг ёз¹ғурмоғи.

Ёзғирмоқ – 1) айбламоқ, зуғум қилмоқ; 2) йўқламоқ.

Билмайин хус¹н-аҳ-лидин қил¹дим тамаъ рас¹ми вафо,
Йўқ алардек¹ бевафо, ан¹доққи нодон – мен каби.

Гар Навоий¹ деса: “Ичмон,¹ ки қилибмен¹ тавба”.
Йиқибон бў¹зига қуй бир¹ тўла жо-м,¹ эй¹ соқий.

“Ичмон, ки ...” – “ичмайман, чунки...”. Мутойиба, албатта. Агар бугунги ўқувчи мутойиба деб тушунмай, чиппа-чин ишонса – мутойиба устига мутойиба.

Баски кўнглум¹ни фалак маж¹руҳу вайрон¹ истагай,
Истарам ўл¹макни андоқ¹ким, ўлук жон¹ истагай.

Гар ўғурлук¹ истамас лаълинг дағи жон¹ нақдидин,
Бас недур ўғри киби пай¹васта қошинг¹ хамлиғи?!

Ўғри нимадир ўмаргач, кўлтиғига тиқиб, билиниб қолмаслиги учун эгилганча қочаётган ҳолатига ишора.

Жавридин ул¹ нав-ъ хушмен¹ким ўлум ҳо¹ли бўлуб,
Ваҳ-м-э-тармен¹ким, кўруб но¹ғаҳ тарахҳум¹ ай-лагай.

Навоий тарқи ишқ_эт_тим, ' деса бутманг'ки, бутмаслар
Киши ҳар сўз ' эшитса ус'ругу дево'надин доғи.

Бутмак – бу ерда: кабул қилмок, ишонмок.

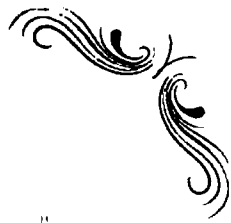
Иккинчи мисранинг охирина аввалги саҳифадаги “**Ўтқариб оҳимни барқ, ашқимни тўфондин дағи**” мисраси билан қиёсла- сак, бир сўз (доғи-дағи=тағин) икки хил шаклда ёзилганини кўра- миз. Бунинг боиси – биринчи ҳолда сўнги рукн **фоъилун** қолипида бўлиб, иккинчи ҳижо қисқа, иккинчи ҳолда эса сўнги рукн **мафъо- ийлун** қолипида бўлиб, учинчи ҳижо чўзиқдир. Худди шу сабабга кўра танибмен сўзи тонибмен, танима сўзи тонима шаклида ёзил- ган эди.

Эй Навоий, ' фақр мулкин ' тут ғанимат ' зи-н-ҳор
Ким, ғиною ' салтанатнинг ' кўптурур дар'ди сари.

Фақр мулки – бирор нарсага эҳтиёжманд бўлмай, беилинж яшаш саодати; **ғино** – бойлик.

Байт мазмуни тасаввуфий, хатто чуқур фалсафий руҳда, мут- лақо юмордан холи. Байтнинг табассум уйғотувчи хусусияти – На- воий ўз асридан туриб замон ўтган сайин “дарди сар”га берилиб бораётган инсоният устидан истехзо қилаётганида.

“БАДОЙИБУ Л-ВАСАТ”
ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Пан-д_э-шитмай,¹ кўру-б_о_ни,¹ юз балоға ¹ учрадим,
Кўзларим чиқсунки, юз мунча сазо камдур манга.

Масканинг ис'тар, Навоий,¹ нася жаннат ¹ аҳли зухд,
Мунча-ўқ бўлур тафовут ¹ олиму жоҳил аро.

Мунча-ўқ – шунча ҳам, шу қадар.

Эй Навоий,¹ тонма, гар дер ¹ ул парий Мажнун сени,
Оши-қ_ўл-ғай¹му парийға,¹ улки мажнун ¹ ўлмаса?

Биринчи мисрада **парий** – парийдек гўзал маъносида, иккинчи мисрада **парий** – гўзал қиз қиёфасидаги жин (тажнис). Шунингдек, биринчи мисрада Мажнун – ҳам сифат, ҳам ўхшатиш, иккинчи мисрада эса фақат сифат.

Лаъли кўнглум ¹ҳолини сўр'ғоч, тирилдим ¹ҳаж-р_аро,
Не бало бор ¹эрми-ш_онинг ¹лаълининг сўр'моғи хўб?

«Ҳажрдан ўлиб бўлган эдим, лаъли (яъни лаблари, оғзи)дан “Кўнглунг қалай?” деган сўзлар чиққанини эшитиб, қайта тирилдим. Лаълидан ўптирганда, нима бўлар эди?» **Бало** сўзи ижобий маънода келаётганига эътибор беринг.

Дема: “Бу о'ламда ул ой ¹хў-б ё жан'натда хур?”
Кўрмамишмен ¹ андағин, бо'ри эрур мун'доғи хўб.

Иш-қ_дин кўп ¹ маърифат хар'ж_ай_лади Мажнун манга,
Бўлмаса мажнун, қилурму ¹ хар-ж, мендин ¹ ўрганиб?

Маърифат харж этмоқ – бу ерда: таълим бермоқ.

Мутойиба: “Ўзимдан ўрганиб, ўзимга ўргатмоқчи”. Лекин шунчаки мутойиба эмас. Навоий “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун образига ишқ маърифати гоёсини сингдирган. Бу дostonни ўқиғанда ҳар сафар ўзи қаттиқ ҳаяжонга тушган. Бу бесабаб эмас. Камина дoston қаҳрамони бўлмиш Мажнун тимсолида Шоир ўзининг мажозий образини яратган деб ҳисоблайди¹. Агар бу тезис ўринли деб фараз қилинса, у ҳолда Мажнун мажнунми ё Навоий, мажнунликни Навоий Қайсга ўргатганми ёки Мажнун Навоийга – тафовут бўлмайди.

Вафо андоқки қочти ул¹ жафогардин,¹ агар мен ҳам
Қоча олсам,¹ яна ишқин¹ ҳавас қилмай¹ хато айлаб.

Демон даврон¹ аро йўқтур¹ вафо айлаб¹ вафо кўрган.
Ки, йўқтур минг¹ жафо тортиб,¹ қутулган бир¹ вафо айлаб.

Юмор, аммо нақадар аччиқ!

Кўнгулким, рўзгоримни¹ қорартиб бўлди овора,
Топилса, кездурай даврон¹ аро, юзун¹ қаро айлаб.

Эй Навоий,¹ бевафо давр¹ аҳлига индурма бош
Ким, қолур қошида бош¹ индурган эл бўйнин қашиб².

Бош индурмак – бу ерда: ишонмоқ, суянмоқ; **бўйин** (қаншар)
қашимоқ – бу ерда: афсусда қолмоқ.

Андоқ латиф¹мудур таниким, ичса жоми май,
Борур танида қурсоғи¹га тегру бил¹гуруб.

Қурсоғиға тегру – меъдасига етгунча; **билгуруб** – билдириб,
бу ерда: кўриниб, сезилиб.

¹ “Мажнун муҳаббати”, “Тафаккур”, 2002, 1-сон.

² Девон нашрларида “Ким, алар қошида бош индурган эл бўйнин қашиб” тарзида берилган.

“Ўлса, – деб-эр’динг, – Навоий,¹ тиргузай вас’лим била”.
Билтур ўлган’лар била о’ни баробар ¹ бўлди, тут.

Билтур – бултур, бир йил аввал; **тут** – ҳисобла.

Хонақаҳ, шай’хи ушатти ¹ соғарин, эй ¹ пири дайр,
Сен каромат ¹ кўргузуб, рағ’мига тавбам’ни ушот.

Рағмига – аксига, жўрттага, атайин, жавобан.

Байтнинг энг юзадаги риндона талқинига мутойиба хос: “Эй пири дайр (майхона эгаси), хонақоҳ шайхи ичишдан тавба қилиб, қадаҳини ерга уриб синдирди. Ундан аввалроқ мен ичмасликка тавба қилган эдим. Унинг қилмишига жавобан сен шундай иш тутки, мен тавбамни синдирай”. Бироқ аслида ҳазил тагида тасаввуф ғояси яширин: “Эй пири муршид, йўл излаётган шайх чалғиди - мақсадга элтувчи фақру фано йўлидан оғиб, юзаки таквою ибодат йўлига кирди. Кароматингни кўргиз – унинг қасдига мени фақру фано водийси сари йўлла”.

Бошқа ғазалдан олинган мана бу байт мутойибани давом эттиradi:

Недур, эй шай’х,¹ у-шатмоқ соғаримни?
Бутун қил, бо’р¹ э-санг аҳли ¹ каромат.

Чиқти жон, қо’шима жонон ¹ киргач,
Ким ҳалок ўл’ғон экин жон ¹ киргач?

Ҳақиқатан ҳам?

Чун хумо-р¹ ил’гимни қилди ¹ раъша, жоно,¹ оғзима
Нетти ўз ил’гинг била тут’санг солиб ¹ саҳбо қадаҳ?

Раъша – титроқ; **саҳбо** – қизил май.

Шў-х-лардин ¹ баъзи олса ¹ жону баъзи ¹ берса жон,
Сен қилурсен ¹ иккисин, ваҳ,¹ сен киби бўл’гайму шўх?!

Май неча тал'х_эр_са, ҳижрон ' шарбатича ' тал·х_э_мас,
Заҳри қотил,' онгламон, бўл'гайму ул миқ'до·р талх?!

Талх – тахир, аччик.

Ушатти ши'шаю жому ' қадаҳни баз'м_ич_ра,
Ўюн тарий'қини тифло'на айлади ' ул шўх.

Ўюн – ўйин, рақс; **тифлона** – болаларча (шўх, қувноқ, шумлик билан).

Чу олди ўй'нағали нақ'ди ҳушу саб'римни,
Яна топил'мадилар – то ' на айлади ' ул шўх?

Бу ерда ҳатто қофияда ҳам юмор бор. Ҳазалдаги бошқа қофиядошлар билан қиёсланг: **девона–афсона–тифлона–майхона–дона–то на.**

Ўзин шаккар ' деса, лаъ·линг'ға монанд,
Қилай тишлаб ' ани паркан'д-парканд.

Лабинг ўпмак'ка ҳаддим йўқ,' бўлубмен
Тахайюл бир'ла ўпмаклик'ка хурсанд.

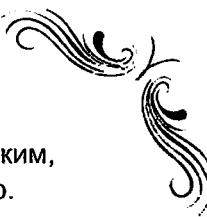
Қатлима чиқ'ди этак бел'га уруб, тий'ғ чекиб,
Қон теғардин ' ая·б_эркин ' этагин ул ' жаллод?

Қўнглум гадо'ли-ғ_ай_лар,' оғзингни гар'чи топмас,
Йўқ ваъда бир'ла они ' қилсанг не бўл'ди хушнуд?

“Ваъда бериб, вафо қилмайсан” деган дашном эшитавергандан кейин...

Деди·нг_ўлтур'гум Навоий ни·ю айлар'сен ҳаял,
Ул ху·д_ўл·ди ' интизо·р_ич'ра, бу не их'мо·л·дур?

Ҳаял – кечикмоқ, пайсалга солмоқ; **ихмол** – бепарволик, суст-кашлик.

Эй ху-ш_ул-ким,¹ келди андоқ¹ масту борди¹ мас-т-ким,
Топмади мутлақ на келган¹дин, на борғон¹дин хабар.

Ул парий ҳаж¹ринда мен девона чексам¹ ўтлу-қ_оҳ,
Эй малак, гар¹ бўлмасанг воқиф, қанотинг¹ чурканур.

Чурканмак – куймоқ. Ҳозир шевада сақланиб қолган бу сўз пат, жун матоҳнинг чети ёлинда куйиб, чизганак бўлиб қолишини билдиради. Навоий уни гўзал байт воситасида адабий тилга киригиб кетган:

“Эй малаклар, огоҳ бўлинг, тагин менинг оҳим ўтидан қанотингиз куймасин”.

Навоий оҳидан фаришталар қанотининг куйиши – муболағамутойиба, аммо у ижод қилганда илҳом малаклари атрофида парвона бўлиб, бири қалам, бири довот (сиёҳдон) тутиб турганига шубҳа йўқ. Балки “Қанотимиз чурканса ҳам майли” дейишгандир...

Тонглағи кав¹сар учун, дер¹сен, букун май¹ ичмагил,
Тек тур, эй зо¹ҳид, Навоий¹ сен киби но¹шиймудур.

Тонглағи – эртанги, келгусидаги; **Кавсар** – жаннат булоғи, ариғи; **букун** – ҳозирги пайтда; **ноши(й)** – бу ерда: маълумотсиз.

Тарихий манбалардан Алишер Навоийнинг тоат-ибодат фарзларини тақво билан адо этгани яхши маълум. Унинг ҳаёт тарзини жамиятда тутган юксак мавқеси, беҳисоб мол-мулки билан солиштириб, анча-мунча зоҳидникига нисбатан ҳам тақводорона бўлган дейиш мумкин. Бу ҳолат байт мазмунига зид эмасми? Навоий ҳақиқий иймон инсоннинг кўнглида, қалбида бўлиши лозим, ҳақиқий тоат-ибодат – банданинг Парвардигор билан яккама-якка мулоқотидир, деб ҳисоблаган ва ўз тақводорлигига бино қўювчиларни, зоҳидлигини пеш қилувчиларни табиатан суймаган, уларнинг самимийлигига ҳатто ишонқирамаган (валлоҳу аълам).

Педагогика, психология, этика каби фанлар тажрибаси тасдиқлайдики, панд, насихат, ваъздан кўра шахсий ибрат кучлироқ тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд каби шайхларга нисбатан элу юртнинг ихлоси уларнинг зоҳидлиги ва тақводорлиги намойишкорлик, ўзига бино қўйиш, таънадан холи бўлгани туфайлидир.

Эй ху-ш_ул, ким ! бошининг о'стидадур дил'бар қўли
Ким, Навоий ! кечалар бо' рй ў-з_ил-гин ! ёстанур.

Бу байтда ирғижо санъатининг яна бир оригинал намунасини ўқиймиз: “Эй, дилбарининг қўли бошининг остида бўлган бахтли одамлар!” Бунда Шоир ўз тақдирини (дунёдан ёлғиз ўтаётганини) уларга қарама-қарши қўяди (*мазод* санъатининг нодир намунаси – ҳолатни ҳолатга ва шу орқали тақдирни тақдирга қиёслаш). Байтни, шунингдек, **қўл–илик, бошни қўйиш–ёстанмоқ** синоним сўз ва иборалар безаб турибди. Ниҳоят, унда *тажнис* санъатининг камдан-кам учрайдиган намунаси қўлланган: **ким** – биринчи мисрада олмош, иккинчи мисрада ким (ки) юкламаси.

Мазмунан эса... Бу байтни мутойиба деб ҳисоблаш густоҳлик бўлиши ҳам мумкин.

Ўйға-й_эр-дим ! кўзни тирноғ ! бирла, билсам ! эрдиким,
Бир назардин ! бошима мун'ча балолар ! келтурур.

Чу нўши вас'ли аро заҳ'ри ҳаж'р_э-зил'мишдур,
Анинг бу шарбатидин ав'ло айламак ! парҳез.

Сени кў'р_ай'ла-б, _эй қўз, эй ! кў-нгул, солсам ! сени ўтқа,
Муҳиқменким, ! манга сиз бо'иси дарду ! балодурсиз.

Муҳиқмен – бу ерда: аминман, ҳақман.

Яна бир ажиб байт, ададини санаб уддалаш мушкул санъатлар...

Насиҳат аҳ'ли, ўлтурманг ! дамо-дам иш'ку дар-д_аҳ-лин,
Демай бедар'д-сиз, биллаҳ'ки, дарди бе'даводурсиз.

Ё Оллоҳ!

Кўзу кўнглум'дин балолар'ға йўлуқтум, ! ко-ш-ки
Итса бесо'мон кў-нгул, кў'р_ўлса йиғлаб ! зо'р қўз.

Итса – кетса, йўқолса; **бесомон** – гангиган, паришон, ўзида йўқ.

Ҳаж-р тийғи бирла урма ончаким, кўрсун сени,
Ҳар не қилсанг қил, чу топти давлати дийдо-р кўз.

Навоийнинг “илтимос”и: “Қийналиб-қийналиб, кўз охири дийдоринг давлатини топди, энди нима қилсанг қил, фақат яна хижронга йўлиқтирма, токи у (яъни кўз) юзингни кўриб турсин”.

Насрий баёнда муҳим нукта (нозик маъно) тушиб қолди: хижрон туфайли кўзни ёр жамолини кўришдан махрум этиш тиғ санчиб кўзни кўр қилишга тенглаштирилмоқда.

Кўзу кўнглунгга, десанг, ул ! етка-ч, о-фат ! етмасун,
Саъ-й э-тиб тўхтат кўнгулни, асрагил зинҳор кўз.

Биринчи мисрада етмоқ феъли тазодли тақрир ҳосил қилмоқда. Бу мисрада, шунингдек, инверсия мисрани ўйноқи вазнга туширмоқда: “Кўзу кўнглингга ул еткач = кўзу кўнглинг у парийнинг жамолига еткач, кўзингга ҳам, кўнглингга ҳам офат етмасин”, десанг ...

Сизга ҳам, эй ! ишрат аҳ-ли, қолмағай жо'ви-д васл,
Буки зул-м ай'лаб, Навоий'ни ародин ! сурдунгуз.

Жовид – бу ерда: мудом, ҳар доим.

Эй фалончилар, Навоийни орангиздан сурдингиз – айшу ишрат, “сарик” матбуот, қўшиқ, кино, интернет каби вақт ўтказишнинг енгил-елпи воситаларини деб, унинг асарларини ўқимай қўйдингиз. Билмайсизки, сиз бу билан Навоийга эмас, ўзингизга зулм қиласиз. Унутмангизки, ишрат – нафс озиғи бўлиб, шайтоннинг қуролига айланиш хавфи бор. Навоий асарлари эса ҳақиқий саодат сари етаклайди.

Нозанинлар, бенаволарга тараххум ай-лангиз,
Лут-ф а-гар йўқтур, ғазаб бир'ла такаллум ай-лангиз.

Яна бир оригинал тилак!

Эй муғаннийлар, Навоий ! мас-т э-ди – келч уй-ғонур,
Они уйғотмоққа бир дилкаш тараннум ай-лангиз.

Яъни, инсон қалбини уйғотиш учун карнай, ноғора, микрофон, овоз кучайтиргичлар эмас, бир дилкаш тараннум керак.

Ўлмакимни ' билмайин гўё де·р_эр·миш ' ул парий
Ким: "Нечā тун'дурки·м, _ул де'вона фар'ёд_ай·памас?"

По·й·бўсунг ' ваъдасига ' жон олиб, дер'сен манга:
"Ҳожатингни ' илтимос эт!" ' Ваҳ, неҳожат ' илтимос?!

Замона қил'ди мени го'ҳ масту, гаҳ ' махмур
Ки, бир замон ' ма·й_а·гар берса, бир замон ' бермас.

Мумтоз шеърятимизда май ва у билан боғлиқ барча тушунчалар (аёқ, жом, мастлик, махмурлик – хумор бўлиш ва ҳоказо) оддий маъносида тушунилса, бу ғазалнинг риндона талқини бўлади. Бундай талқин, одатда, ғазал байтида ифодаланган туйғуларнинг энг сиртқи қатламини ташкил этади. Шеър фақат риндона рухда ёзилган бўлиши истисно эмас – бу мавзу Шарқ адабиёти учун анъанавийдир. Ғазал ёки рубоий риндона бўлиши мумкинлигидан ташқари бу мавзуга бағишланган алоҳида сокийнома деган жанр ҳам мавжуд.

Соф риндона шеърлар Навоий ижодида ҳам оз эмас – ушбу китоб учун териб олинган байтларнинг талай қисми худди шу турга мансуб. Дикқатга молик жиҳати шундаки, Навоий риндона байтларда анъана туфайли сийқаси чиқиб кетган бу мавзуга бутунлай "теша тегмаган" образлар, нодир санъат намуналари билан янги ҳаёт бағишлаган. Қолаверса, айнан мана шу турдаги байтлар алоҳида ҳазил-мутойиба руҳи билан ажралиб туради.

Шу билан бирга назарда тутиш лозимки, сиртдан риндона байтларнинг катта қисми аслида бошқа – чуқурроқ маънога эга. Бунинг ёрқин мисоли – "Ҳазойину_л-маъоний"нинг биринчи ғазали бўлиб, у шундай матлаъ билан бошланади:

Ашрақат мин акси шамси-п-каъси анворул худо,
Ё·р аксин майда кўр деб жо·м·дин чиқти садо

Ғазалда май, жом, сокий, дайр, муғбача, майхона, майга ташналик устида баҳс юритилса ҳам, аслида мазмунан батамом тасаввуф руҳидадир (А.Рустамов, Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, "Маънавият", 2003, «Ҳазойину_л-маъоний»нинг фотиҳаси» боби).

Юқоридаги мисолга қайтайлик:

Замона қилди мени гоҳ масту, гоҳ махмур
Ки, бир замон май агар берса, бир замон бермас.

Сиртдан риндона бу байтдаги май, мастлик ва махмурлик тушунчалари кўчма маънода талқин этилиши керак. Мисол учун:

май – шодлик, фарах,
маст – ҳаёт завқидан бахраманд,
махмур – ранжу аламларга йўлиққан.

Бу маънода мазкур байт Навоийнинг

Гаҳе топдим фалақдин нотавонлиқ,
Гаҳе кўрдум замондин ко-м-ронлиқ.
Басе иссиқ-совуқ кўрдум замонда,
Басе аччиқ-чучук тотдим жаҳонда,

мисраларидаги автобиографик чизгининг риндона либосга ўралган бадий ифодаси, дейиш мумкин.

Гар десанг қат'тиқ балоға | қолмағайсен | чар-х-дин,
Ола-м_аҳли | бирла юмшоғ'лиғ била қил'гил маош.

Навоийнинг афористик байтларидан бири. Одатда бундай байтлар юмордан холи бўлади. Юқоридаги байтда ҳам у сезилар-сезилмас – қаттиқ-юмшоқ сўзлари ҳосил қилган тазод санъатида.

Дедим: "Айтай | хусни васфи | бирла ишқим | ҳирқатин".
Билмадимким, | тил булар вас'фин демакта | лол эмиш.

Бу ҳам бир муболаға – Навоийнинг тили ожиз эмиш! (Тафрит – кичрайтириш, ўкситиш санъати.)

Кўнгли у'йидин саб-р | мато-ъини | супурди –
Бечора | Навоийким, | э-рур дилба'ри фаррош.

Ажаб!

На ум_р_ўл_ғай ! мангâким, мас'ти бёбоким ! мени ногаҳ
Тирик кўрган!да ўлтурмиш ! ва гар ўлсам,! ғазаб қилмиш.

Рақиб син!дуруб кўнгли!ну мен йиғлаб ! анġа, лекин
Су келтирмак ! ҳамону кўза синдурмоқ ! ҳамон эрмиш.

“Сув келтирган ҳам бир-у, кўза синдирган ҳам бир” (*ирсоли ма-
сал*). Кўнгил – кўза, кўз ёш – сув (*лафф ва нашр*).

Баз_м_ни ўт!дин қизитти,! баз_м аҳлин ! – бодадин,
Саҳ_в_э_мишким,! бўлди совуғ!луғ била маш'хур қиш.

Қиш эмиш май ! боиси, зо'ти бурудат!дин бирав
Зух_д_э_тиб со'вуққа гар тўнг'са, эрур маъ'зу_р қиш.

Саҳв – хато; **зоти бурудат** – табиат совуқлиги; **тўнгмоқ** – муз-
ламок; **маъзур** – узрли.

Бу икки байт – қишга бағишланган, аслида бошдан оёқ юмор
билан суғорилган ғазалдан. Бу хусусият иккинчи байтда, айниқса,
яққол: “Майхўрлик учун қиш ҳам бир баҳона. Ҳали совуқ тушмаган
пайтда кимдир совуқ феъли билан ҳамма ёқни музлатса, унинг ол-
дида қишнинг қахратони нима бўлибди?”

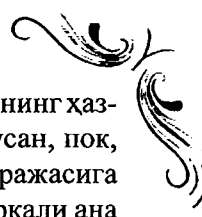
Жон лабиға ! бердиму ет'курса басдур ! қатрае,
Лая_ли теккан ! майди_н_ул шў'хи қадаҳпай!мо эваз.

Қадаҳпаймо – қадаҳ тутувчи; **эваз** – эвазига.

Дема: “Менсиз ! ўлмадинг, вас! лимда кўп ер ! ўпмагил!”
Ким, қуйи сол!миш Навоий ! бошин – ул шар!мандалиғ.

Ямон эмас ! эди Мажнун!да иш_қ тав'ри, валеқ
Сумурса май ! бўлу_р_эр_ди ! тамо_м мен ! янглиғ.

Таври – йўсини, равиши; **сумурмак** – симирмоқ, шимирмоқ,
ичмоқ.

Байтдан мутойиба руҳи анқиб турибди. Лекин мазмунининг ҳазми энгил эмас: “Мажнун ишқининг таври ҳам кучли, хусусан, пок, юксак ва бутун вужудини қамраган, ўзлигини йўқотиш даражасига етган эди, лекин унинг ишқи Лайлига қаратилган, Лайли орқали ана шу мавқега эришган, мен (яъни, Навоий) бир йўла ваҳдат майини симириб, ошиқлик мақомига эришганман” (Валлоху аълам.)

Алишер Навоийнинг ўз ишқи тўғрисида дoston битиш нияти бўлган. Агар у ёзилганда, қандай дoston бўлар эди? Унда ишқ қай йўсинда ва қай даражада куйланар эди? Аминмизки, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг барчасидан ҳам кучлироқ буюк бир асар вужудга келар эди. Чунки унда бир афсона эмас, назм мулки султонининг ишқ тақдири, буюк мутафаккирнинг қалб дунёси изҳор этилар эди.

Эвоҳ, насиб этмаган. Навоийгагина эмас, инсониятга.

Сўрарким: “Ошиқим сенму?”¹ Муқир бўлсам,¹ ҳалок айлар.
Эрур бу тур¹фақим, ёлғон¹ де-й_ол_монким:¹ “Эмон ошиқ”.

Муқир – иқрор бўлган; **турфа** – ғалат, ажаб; **дей олмон** – деёлмайман; **эмон** – эмасман.

Кўргач а¹ни ҳайратдин¹ илгимни¹ки тишлабмен,
Бармоққа¹ ботибтур тиш,¹ тилни келсибон тирноқ.

Ҳар кишиким¹ ғайри ишқинг¹ ҳарфи ёзғай¹ бир варақ,
Илгини ай¹лаб қалам, бо¹шин қаламдек¹ айла шақ.

Қалам – бу ерда: кесилган, тилинган; **шақ** – ёриб иккига бўлинган; **қаламнинг шақи** – қамиш қаламнинг ёзиш майин бўлиши учун узунасига тилинган учи.

Бу байт муножот жанрига мансуб бўлиб, унда Навоий Оллоҳга мурожаат этмоқда. Билдирилаётган “илтимос”да юмор мавжуд, албатта. Муножот-ғазал таркибида юморли байт учраши мумтоз адабиётда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бу мисол Навоий шеърятининг бетакрорлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Шайх Кавсар¹ шарбати, мен¹ талх май мад¹ хин дедим,
Аччиғи келса не тонг, не¹чунки аччиғ¹ келди ҳақ.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги фикрга “хақиқат аччиқ бўлади” деган ибора билан асос келтирилмокдаки, битта байтга *киноя*, *тазод*, *хусни таълил ва ирсали масал* санъатлари жамланган. Ҳолбуки, байт бадиияти учун бундай санъатлардан биттасининг ўзи кифоя бўлар эди.

Сен кўн-гул берсанг Навоийга гаҳе минг¹ жав-р_и_ла,
Эрма-с_ул ҳар дилрабоға кўнглини олдурғудек.

Чиқиб қатлимга ўзга соғри сурди раҳ’ши-н_ул қотил,
Манга юзлан’мамиш умрум’да ваҳме ул¹ таваҳҳумдек.

Фаройиб байт. Яна “тўштқиймалағич”га мурожаат этмай иложимиз йўқ: “Мени қатл этиш учун чиққан эди, бирдан отини ўзга томон бурди – буни кўриб мени шунақа ваҳима босдики, умримда бундай ҳолатга тушган эмасман”. Ҳақиқий ишқ тамойили – бу ишқ йўлида жонни ато этишга тайёр бўлиш мутойиба тарзида ифода этилмокда.

Байтда бир жуфт *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзлар) санъати (**қатл** – **қотил**, **ваҳм** – **таваҳҳум**) ҳамда нозик *киноя* санъати мавжуд: ошиқнинг жонини олиш учун чиққан асли қотил эмас, балки суюкли маъшуқа эди, у отини бошқа томонга бурғач, қотилга айланди – эътиборсизлик шунчалик-да.

Раҳ-м_э-тиб, эй¹ дўс-т_лар, маж’ру-ҳ кўксум’ни ёринг,
Қўл яланг ай’лаб солиб, ҳар¹ ён ичимни¹ ахторинг.

Мажруҳ – жароҳатланган, ярали; **қўл яланг** – қўлни яланг қилиб (енг шимариб).

Учраса юзи қаро кўнглум тутуб, тортиб, узуб,
Ўтқа солиб ўртабон, жонимни ондин қутқоринг.

Кетган эрса, чо-к-лик кўксум тикиб, воқиф бўлуб,
Келса бу жониб, синонлар бирла санчиб қайторинг.

Жониб – тараф; **синон** – найза (шаҳар, қалъа дарвозаси, сарой эшикларини кўриқлайдиган соқчилар найзаси).

Чун ўлармен, ёр ни истаб, бошимга келмаса,
Бош яланг айлаб, кўюб туфроғ уза юз ёлборинг.

Келса айтурда ошиқмангким, фараҳдин ўлмайин,
Нуктадонлиғ бирла ул сўзни қошимда ўткоринг.

Нуктадонлик бирла – бу ерда: пардали қилиб, (подшога қай-
ғули хабарни дуторда куй чалиб билдиришгани сингари);

Бошима гар етса, чу ўлгум неча фарёд_э_тиб,
Бир нафас, Тенгри учун, ҳар қайсингиз ҳар ён боринг.

Гар муяссар бўлмаса бу иш, Навоий хастани
Қўлдабон ё судрабон майхона сори бошқоринг.

Қўлдабон – кўлтиғидан олиб.

Аруз талабига мувофиқ ғазалда қофия ва вазн қатъий бўлиши лозим, чунки бу икки омил шеърга шеър тусини беради – вазнга солиб, оҳанг билан ўқиш учун асос бўлади. Шу боис арузий шеърда сўзлар шакли муайян даражада ўзгартирилиши мумкин. Чунончи, келтирилган ғазалда қофия талаби билан **ахтаринг – ахторинг, кутқаринг – кутқоринг, қайтаринг – қайторинг, ўтқаринг – ўтқоринг** тарзида, вазн талаби билан эса **узра сўзи уза, у – ул, агар – гар** тарзида ёзилган.

Эй кўнгул, мен ! тарки иш_қ_эт_тим вале фо_ш_эт_магил,
Мен се_нга сир_рим дедим, сен ! элни сирдо_ш_эт_магил.

Телба кўнглум_ни ҳамиша ! қилма мажрух,[!] эй парий,
Тийғи кин юз ! қатлаким сур_санг, бирор ҳам ! алдағил.

Тийғи кин – ўч, қасос тийғи, бу ерда: жафо, ҳижрон тағи.

Биз ниёз аҳ_лию сен но_з_аҳ_лисен, раҳ_м_эт_гаҳе,
Қўй ниё_з_эт_макка бизни ! гоҳ,_ў_зунг ҳам ! но_з_қил.

Эй Навоий,[!] кўнглунг олдур_ма, йў_қ_эр_са ! сен ўлуб,
Не асиғ, юз ! қатла гар кил_са пушаймон_лиғ кў_нгул?

Не осиг – нима фойда.

Бўлбтур заъфим ул янглиғки, боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисми-м_уз-ра чиқса, дар-д-дин ! чиқар жоним.

Мўр – кумурска, чумоли.

Лирик қаҳрамон заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди – Шарқ адабиётида анча кенг тарқалган муболаға. Навоийда сийқалик бўлиши мумкин эмас: лирик қаҳрамоннинг заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди, аммо чумоли устида ўрмаласа, жон чиқаргудай оғирлик қилади – муболағанинг муболағаси.

Муҳиқдур, эй ! Навоий, ул ! парий мендин ! малул ўлмоқ,
Нединким, кўйида дево'налиғни ҳадди-н_ўт-кардим.

“Ул парий мандан малол топса, ҳақ бўлади, чунки кўйида дево-наликни ҳаддан ошириб юбордим”. **Кўйида** – 1) кўчаси (маҳалласи) да, 2) дарди, ишқида (ийҳом).

Эй Навоий, ! дема: “Иқро'р_ай-ла ишқи ! таркини”.
Ким инонғай, ! гар ўзумга ! буйла бўҳтон ! айласам?!

Эй Навоий, ! тиф-л-лар қовғон замон мажнун дебон,
Бу баҳона ! бирла ўз лай'пивашинг со'ри урун.

Тифллар қовғон – болалар тош отиб қувган; **урун** – бу ерда: яқинлаш, интил, йўнал.

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг,
Чун бориб ўтлуқ юзин қилдинг томошо – эмди ён.

Мени мундоқки заҳри ҳаж'ри онинг тал'х-ко-м_этмиш,
Эмас инсо'ф, ўлмак ис'тасам лаъли ! шакархойин.

Заҳри ҳажри – ҳажрининг заҳри; **талхком** – 1) емиши аччик, қалампир ейишга ўрганган (сўзма-сўз таржимада), 2) турмуши қайғули

¹ Айрим нашрларда берилган варианты:

Эй Навоий, дема иқро'р айла ишқи таркини
Ким, инонғай, гар ўзумга буйла бўҳтон айласам.

(кўчма маънода); **шакархо** –1) шакар еювчи, ширинтомок (сўзма – сўз таржимада), 2) ширин сўзловчи, тили ширин (кўчма маънода).

“Васл аро, – дебсен, – Олурмен жонин”,
– Ҳажринг олмаймудур? – онгла бурун.

Ўйнаб ўлтурди Навоийни, кўринг,
Чини не эркин, агар буду_р_ўюн?¹

Тифли мактаб¹дек қочиб бо¹рур яна ул¹ ой сари,
Телба кўнглум¹ни неча то¹пиб кетурсам¹ алдабон.

Тифли мактаб – ўқувчи болакай.

XIX асрда таълим усули болалар учун анча зерикарли бўлгани, тан жазосига тортилиб тургани Садрриддин Айнийнинг “Эски мактаб” киссасидан маълум. Чамаси, Навоий даврида ҳам болаларнинг дарсдан қочиш одати бўлган. Шоир ўз кўнглини ана шундай болага ўхшатмоқда. Бу ўхшатиш остида ёш болаларнинг кўнгли тоза бўлишига ишора ҳам йўқ эмас. Қолаверса, бу буюк зот ўз даврининг улуг арбоби бўлиши баробарида, шоир сифатида қалби гўдакларникидай маъсум колгани ҳам ҳақиқат.

Соқиё, муҳ¹лик хуморим¹ узриға солма қулоқ,
Бир қадаҳни¹ оғзима куйғил қулоғим¹ тўлғабон.

Муҳлик – ҳалок килувчи; **тўлғабон** – бураб, тортиб.

Эрмас учуқ,¹ шакарга¹ёпишти чи¹бин пари,
Икки лабим¹ била а¹ни олсам ду¹доғидин.

Нотавон кўнги...

¹ Ҳазал мураккаб вазнлардан бирида битилган: **фоъилотун фаъилотун фаълун/фаъилун** (рамали мусаддаси махбуни мақсур/мақтуъ). Рукнларга бўлиниши:

Вас_л_а_ро_деб_се_н_о_лур_мен¹_жонин
Ҳажри_нг_ол_май_муду_р_он_гла_бурун.

Ўйна_б_ўл_тур_ди_Навоийни_кўринг
Чини_не_эр_ки_н_а_гар_бу_ду_р_ў_юн.

Ёр меҳмон | бўлмоқ_эр_миш, | бори_нг_эй жо'ну кў_нгул,
Истарамким | кўрмагай, ал'батта, номах'рам юзин.

Рашк_дин жо'ну кў_нгул бир_бирга душман | бўлдимки,
Го_ҳ васлинг'ни кў_нгул ай'лар таманно, | го_ҳ – жон.

Ғайр_дин ҳо'ли висолинг'ни тилармен, | о_ҳ_ким,
Кўрмагай кўз, | бўлмагай воқиф кўнгул, о'го_ҳ жон.

Бу байтлар қофиясида о-г-о-ҳ ҳарфларидан оригинал *тажнис* санъати ясалган.

Сўнги уч байтни ўзаро қиёслаш ибратли. Ўйлаймизки, бугунги шеърийатга ихлосманд ўқувчи учун ҳам уларни тушуниш муаммо туғдирмайди – сўзлар лугатталаб эмас. Байтлар деярли бир мавзу – рашкка бағишланганига қарамай, бу туйғу байтларнинг ҳар бирида ўзига хос тарзда ифода этилмоқда.

“Ҳазойину_л-маъоний” девонларида мумтоз адабиёт учун анъанавий бўлган бир мавзуга оид юзлаб байт топиш мумкин. Уларнинг орасида нафақат мавзу жиҳатидан, ҳагто сўзлар таркиби бўйича ҳам ўзаро жуда яқинлари учрайди. Бундай намуналар ичида соф сўз санъатига бағишланганлари ҳам оз эмас. Хусусан, юқоридаги уч байт бир мавзуда эканлигидан ташқари, ҳар бирида ҳам **жон** ва **кўнгул** персонаж сифатида қатнашаётир.

Навоий маҳорати шундаки, ана шу чеклашларга қарамасдан ҳар уч байтда ҳам бетакрор поэтик образлар яратилган.

Аҳ_д қилдим, | “иш_қ” лафзин | тилга мазку'р_эт_майин,
Тил неким, хо'мам тилидин | доғи масту'р_эт_майин.

Мазкур этмоқ – зикр этмоқ, тилга олмоқ; **хома** – қалам (ручка); **мастур этмоқ** – ёзмоқ, сатрга туширмоқ.

Байтдаги юмор – билдирилаётган тилакнинг бажарилиши амри маҳоллигида. Ахир, тилак соҳиби – шу байтларни ёзаётган шоирнинг ўзи-да.

Иложимдин | бўлуб ожиз | дедилар ҳик'ма_т_аҳликим,
Ғарибу хас'та йўқким, о'шику дево'на ҳамдур бу.

Илож – касалнинг давоси; **хикмат аҳли** – бу ерда: табиблар консилиуми. Бу байт Ибн Синонинг ошиқ йигитни даволагани тўғрисидаги хикояни эслатади.

Эй Навоий, ' ҳар дам ул ой ' заъф-дин бе'ҳол_э_рур,
Ҳе-ч билмон'ким, на қилғай'мен – ажаб ҳол_ўл_ди бу.

Десам: “Зулфунг'му кўнглум ай'лади банд?”
Де-р: “Эй мискин, ' анинг бир то'ридур бу!”

Эй ажал, жо'ним фидонг ўл'сунки, ботро'қ_эт халос.
Чун кўринмай'дур тирилмак ' аҳтимолим ' бу кеча.

Ботрок – тезроқ, дадилроқ.

Навоий кўнгли, кўзи ва ҳоказо билангина эмас, ажал билан ҳам кадрдонлардай мутойиба қилган.

Яқодек кур'б_агар топмон ' сенинг сиймин ' сақоқингга,
Этақдек ҳам ' ёмон эрмас ' туша олсам ' аёқингга.

Ёқодек – кўйлагингнинг ёқасидай; **курб топмон** – яқин бўла олмайман; **сиймин** – кумуш, кумушдай; **сақоқ** – ияк.

Чучуклуктин'му ё куйдур'ганидинму ' қабармиштур
Лабим, то ет'ти лаъли о'ташин янглиғ ' дудоқингга.

Баногўшинг'ни ўпмак ко'му, ваҳким, хал'қ биймидин,
Де олмон о'ш_коро, гар ' десанг айтай ' қулоқингга.

Баҳонани қаранг!

Баногўш – қулоқнинг остки юмшоқ, сирға тақиладиган қисми; **ком** – мақсад, истак; **бийм** – хавф, **халқ биймидин** – бу ерда одамлар кўзидан; **де олмон** – дея олмайман; **десанг** – бу ерда “хўп десанг”.

Навоий кўнгли қонин тўк'кали асраб'се-н,_эй қотил,
Умидим йўқ ' эди кўнглум'ни мунча асрамоқингга.

Тушда еткан'декдурурмен ' сарви ҳури'зодима,
Кўр, ёмон то'леъ-ки, ул ҳам ' яхши келмас ' ёдима.

Муяссар ўл'мади жон бер'маку лабин ' ўпмак,
Нединки қол'мади жоним ' ани унат'қунча.

Ваъда қилдинг ' ҳам вафо, ҳам ' қат-л, парво ' қилмадинг.
Қил вафо ваъданга – ёхуд ' бурноғи, ё ' сўнроғи.

“Ваъдангинг ё авалгисига, ё кейингисига вафо қил-да”.

Хаста жоним ' риштаси кўр'ганда ҳажр_о'зорини
Гар узулди,' қил анга пай'ван-д зулфунг ' торини.

Қадимий тасаввурга кўра кишининг жони баданига махсус
ришта (ип) билан боғланган бўлади.

Дёма оғзин ' ғунча, қаддин ' сар-в-ким, эл ' кўрмамиш
Са-р-внинг раф' торини ё ' ғунчанинг гуф'торини.

Рафтор – юриш, одимлаш; **гуфтор** – сўзлаш, нутқ.

Гулда холу ' меҳ-р-да хат ' йўк, не янглиг ' ўхшатай,
Меҳру гулга ' хо-л_и-ла хат'лиғ ики рух'сорини?

Меҳр – куёш; **хат(т)** – тук; **рухсор** – юз, ёноқ.

Ҳазрат маҳбубасининг ҳуснини таърифлашга берилиб кетди-
лар. Гулда хол бўлади, Куёшга ҳам махсус кузатиш асбоби (коро-
нограф) орқали қаралса, шакли тукка ўхшаш протобуренцлар билан
ўралгани кўринади. Лекин... шоир барибир ҳақ.

Эй Навоий,' телба кўнглум ' итти, эмди ' истамон,
Неча тоғу ' даш-т-дин ис'таб кетургай ' мен ани.

Итти – кетди, йўқолди; **истамон** – истамайман

Лаҳза-лаҳза | чиқтиму чеқтим йўлида | интизор,
Келди жон оғзимгаю ул | шўхи бадхў | келмади.

Қилдим кумуш | билаклари'дин бўсае | савол –
Мендек жаҳон'да хо·м·та'маъ сойи·л·ўл'мағай.

Сойил (соъил) – сўровчи, тиланчи.

Иш·қ кўнглум | боғин асраб | тоза, охир | солди ўт,
Бо·ғ·боне | мас·т·декким, | бў·с·тонин | ўртади.

Тоза – янги, бу ерда: яшнаган; ўртади – ёндирди.

Ошиқ бўлур'да билмадим, | мен нотаво'не хастаким:
Ҳаж·р·ўл·са, ғам | куйдиргуси, | вас·л·ўл·са, ёр·ўл·тургуси.

Сўнги икки байтни қиёслаш Навоийнинг вазн маҳоратини яққол намоёиш этади: аввалги байтда бир мисрада учта ўта чўзиқ ҳижо олтита ҳижо ҳосил этмоқда:

Боғбоне мастдекким бўстонни ўртади,

кейинги байтнинг иккинчи мисрасида ҳам учта ўта чўзиқ ҳижо иштирок этади: ҳажр, васл, ёр, аммо бу сафар уларнинг охирги ҳарфи кейинги ҳижога кўчиши туфайли фақат биттадан оддий чўзиқ ҳижо ташкил қилади. Аруз қоидаларига амал қилиб ўқилсагина, Навоий шеърларининг ҳар томонлама мукамаллиги, муסיқийлиги, жозибаси тўлиқ намоён бўлади.

Келса | ёру бўлмаса ҳам'раҳ рақибим | тийра рой',
Қилмаса гар'д·имтизожи | оби ҳайво | нимни лой.

“Ёрим келсаю, юзи қора бўлгур рақибим (доим ёнида юрадиган пойлоқчиси) унга ҳамроҳ бўлмаса, чунки у бирга келса, оби ҳаётимни лойқалатади”.

¹ Айрим нашрларда: рақиб.

Санъатлар: келса–бўлмаса (*тазод*), бўлмаса–қилмаса (*саъс*), ёр=йор–рой (*қалб*), ёру (ёруғлик)–тийра (яъни қоронғу, *тазод* ва *киноя*), тийра рой (юзи қора–*ташбих* ва *истиора*), гард имтизोजи (чанг аралашиси)–бемаврид суҳбатга аралашиш (*истиора*), оби хайвон (оби ҳаёт)–бу ерда: висол (*истиора*).

“ФАВОЙИДУ Л-КИБАР”
ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Номи “Кексалик фойдалари” деб таржима қилинадиган тўртинчи девондан тўлиқ юмор руҳидаги бир неча ғазал ўрин олган. Хусусан,

Чикмо-қ_усрук¹ дағи ул ко'фири бебо'к бало,
Мас-т-лиғдин¹ ёқа ҳам ай'ламаги чо'к бало¹.

Матласиданоқ мутуйиба руҳи уфуриб турган бу ғазалнинг шу байти билан чекланамиз-да, мазмуни ҳам, қофия ва радифи ҳам юмор билан суғорилган навбатдаги ғазалга мурожаат этамиз:

Ваҳки, бўлдум¹ иш-қ_а-ро бир¹ бевафоға.¹ мубтало,
Бўлмасун аҳ'ли вафо мун'доқ бало'ға мубтало.

Зоҳидо, рас'волиғим таъ'н_ай_ладинг, жаҳ'д_ай_лаким
Бўлмағайсен¹ ул кўзи, қо'ши қарога¹ мубтало.

Жаҳд айламак – бу ерда: тиришмоқ.

Эй Навой,¹ ёна ул бад'ъаҳ-д-дин бўл'сам халос,
Аҳ-д қилдим'ким, ёна бўл'май ёноға¹ мубтало.

Тажниснинг нодир намунаси: бир хил ёзиладиган ёна, ёно сўзлари уч ўринда уч маънода келмоқда: 1) ёна – ёнмоқ феълидан равишдош (“ёниб, кул бўлиб у бевафодан халос бўлсам”), 2) яна (“бошқа мубтало бўлмай”), 3) ёноға – бошқасига.

“Хазойину-л-маъоний”да 2600 та ғазал бўлиб, улардаги байтлар сони 20 000 тага боради. Бу байтлар мавзуси ва мазмуни бўйи-

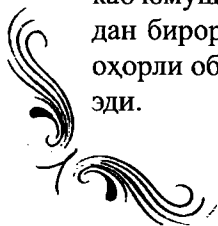
¹ Вазни – рамали мусаммани махбун ва маҳзүф/абтар: фоъилотун фаъилотун аъйлотун фаъилун/фаълун. Сўзлар “доғи” ва “яко” тарзида ёзилиши вазн равонлигига мувофиқ эмас.

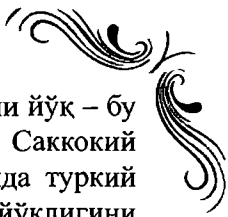
ча хилма-хил, албатта. Навоийнинг бевосита рухий кечинмаларини, ёки фалсафий қарашларини, ё бўлмасам тасаввуф ғояларини акс эттирган байтлар кўпчиликни ташкил этади. Шу билан бирга юқоридаги каби мумтоз адабиёт анъаналаридан келиб чиқиб битилган байтлар ҳам оз эмас. Ўқувчида шундай савол туғилиши мумкин: “шеър севги-муҳаббат мавзусида, аммо ундаги тасвир биз таржимаи ҳолидан биладиган шоирнинг сиймосига мутлақо тўғри келмайди-ку?” Саволга жавоб топишга уринайлик.

Араб шеърятини муҳитида ихтиро қилинган аруз вазни форс-тожик шеърятини томонидан ўзлаштирилгач, Санойий, Рудакий, Низомий, Анварий, Ҳоқоний, Аттор, Румий, Жомий каби ижодкорлар томонидан юксак даражада ривожлантирилади. Айниқса, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозий ижоди туфайли ғазал адабиётининг энг кенг тарқалган жанрига айланади.

XII–XV асрлар мобайнида форс-тожик тилида ёзилган ғазаллардаги жами байтлар нечта экани номаълум, лекин ҳеч иккиланмай миллиондан кам эмас, дейиш мумкин. Анъанага кўра, бу рақамни байтларнинг мавзу ва мазмун доираси анча чеклангани билан бирга қарасак, айти бир мавзу ва мазмунда минг-минглаб байт битилгани келиб чиқади. Бунинг оқибатида, XV асрга келиб, бир томондан, бадий ифода воситалари мураккаблашди, анча-мунча одам англаб ололмайдиган шеърини санъатлар ихтиро этилди, муҳими, шеър кўнгил изҳори бўлишдан кўра кўпроқ соф сўз санъатига айлана борди. Иккинчи томондан, “форс тилидан бошқа тиллар ғазал, қасида, достон ёзиш учун қулай эмас, ҳатто дағаллик қилади” деган иддао кенг тарқалди. Ана шундай шароитда Алишер Навоий адабиёт майдонига от суриб кирди ва мазкур фикр асоссиз эканлигини ҳар томонлама ва қатъий исботлади. Бунда у исботнинг бирон-бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган йўли – форс тилида ҳар бир жанрда битилган асарлардан энг бақувватини танлаб олиб, уларга жавоб ёзиш, ёзганда ҳам юксакроқ даражада ёзиш йўлини танлади. Шу тариқа “Ҳамса” мажмуаси, “Ҳазойину_л-маъоний” девонлари, “Лисону_т-тайр” достони, “Назму_л-жавоҳир” тўплами, форсий қасидалари вужудга келди.

Кўлами жиҳатидан олганда, албатта, “Ҳамса” ёзиш энг мураккаб юмуш эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, миллионлаб байтдан бирортасини ҳам такрорламайдиган, шеърини санъатларга ҳам, оҳорли образларга ҳам бойроқ ғазаллар яратиш ундан-да осон эмас эди.

Гап ўнлаб, ҳатто юзлаб ғазал ёзиш устида бораётгани йўқ – бу ишни Навоийнинг салафлари бўлмиш Лутфий, Отойи, Саккокий каби туркийнавис шоирлар уддалаган. Гап ғазал ёзишда туркий тил форс тилидан устун бўлса устунки, сира кам жойи йўқлигини исботлаш устида борар эди. Мана шу мақсаддан келиб чиқиб, Навоий эски ўзбек тилида, унинг кўплаб шеваларида мавжуд жамики сўзлар, жумладан, “тиш қирчиллатмоқ” каби “арузга тушмайдиган” жумлалар, “сўкунч” каби “дағал” сўзлар ҳам бетакрор байт битиш учун яроқли бўла олишини амалда исботлади.

Юқоридаги каби оригинал *тажнис*ли байт бунинг яна бир далили бўлиб, у фақат Навоий ғазалиётига хос, дейилса, хато бўлмайди. Зотан, бу байтдан яна бир неча сўз санъати ўрин олган: аҳд сўзининг такрори (*такрир*), **халос** ва **мубтало** сўзларидаги “ало” ҳарфларининг такрори (*издивож*), **бўлсам – бўлмай** (*тавод*), биринчи мисра “бадъаҳддан халос бўлсам” жумласи икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “бадъаҳд ёрдан кутулсам” (сиртки талқин, Навоий бундай истак тилаши мумкин эмас эди); 2) “ёна-ёна бу дунё ҳою-ҳавасларининг рамзи бўлган ёрнинг ёноғи (ташқи қиёфаси)га ошиқликдан халос бўлсам, яъни дунёвий ишқдан поклансам, қолган умримни ҳақиқий ишққа бағишласам” (*ийҳомнинг мураккаб варианты*).

У·л_ой бу | телба била |ё·р_му | экин, оё?
Замири | ичра ғамим | бо·р_му | экин, оё?

Оё – гапга сўрок, таажжуб, эҳтимол, умидворлик маънолари-ни берувчи кўмакчи сўз. Кўпинча *тажсоҳули орифона* – била туриб, ўзини билмасликка солиш санъатига аломат бўлади. Биринчи мисрадаги **ой** сўзи билан тажнис ҳосил қилган айнан шу сўз ғазалга юмор руҳини киритмоқда.

Боши·нг_ол, кет | ўз пайи вақтингға, эй шайдо кў·нгул
Ким, эмассен | хаста жоннинг | ҳе·ч дарди'ға даво.

Ўз пайи вақти – кеч бўлмасидан, иззатингнинг борида.

Илоҳи, ул | шафе·ъ_ўл·ған'да, эл журмин'ки аф·в_эткунг,
Навоийни | дағи навми'д қилма но'ғаҳон анда.

“Хазойину_л-маъоний” девонлари таркибида, шарқ шеърияти анъанасига кўра, албатта, Аллоҳ таоло шаънига ҳамд-ғазаллар, унга

муурожаат этилган муножот-ғазаллар, Расулуллох таърифига бағишланган наът-ғазаллар алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, бошқа тоифадаги ғазал таркибида ҳам ҳамд, муножот ёки наът мазмунли байт учрайди.

Мавзунинг моҳиятига кўра бундай ғазал ва байтлар юмордан холи бўлиши табиий. Фақат... Навоий барибир Навоий-да.

Юқоридаги байт – “анда” радифли ҳамд-ғазалнинг сўнгги байти, мазмунига кўра эса муножотдир:

Илоҳи, ул шафёъ ўлғанда,	Эй Танграм! Расулуллох қиёмат куни Сендан ўз умматига шафоат сўраган чоғда,
эл журминким авф эткунг,	бандаларингнинг гунохидан ўтар экансан,
Навоийни доғи новмид қилма ногаҳон анда	ногаҳон Навоий эсингдан чиқиб қолмасин – уни ноумид қилиб, шафоатдан бебаҳра қолдирма.

Муножотдан мутойиба нафаси яққол уфуриб турибди. Бу жиҳатдан у “Лисону_т-тайр” достонининг 131-бобидаги ҳикояни эслатади. Шу билан бирга байтда Яратган қаршисида ҳам, пиру устозларига нисбаган ҳам, замондошу ҳамма даврдаги ўқувчилари олдида ҳам Навоий ўзини нақадар хоксор ва мискин тутиши акс этган. Бу нуқтаи назардан байт ўқиган ўқувчида мутойиба эмас, балки хижолат ва тазарру туйғусини уйғотса ажаб эмас.

Оёгинг туф!рағи_н_ўп_сам | басдур,
Бер оёгинг'ни десам – тар'ки адаб.

Сенди_н_ул | ко_м хаёл | этмамишам, | кунглмаким,
Қилса_м_из'хо_р ҳа_м_ўл'ғай демаки | тарки адаб.

Ком – ният, мақсад; ул ком – бу ерда: бўса истаги.

Ё_р кўп қил'са жафо, кам | қил, Навоий, | нолаким,
Гулга булбул | ўргата ол'мас вафо, аф'ғон қилиб.

“Ул кўзи кофир сари бор’ма”, де-б_эр-дим, эй кўнгул,
Пан-д_э-шитмай, нақди иймонингни олду’рдунг бориб.

Кофир – инкор этувчи, иймонсиз, кўчма маънода: бераҳм, бирор илтимосга кўниш учун ниҳоятда оғир, бажариш мумкин бўлмаган талаб қўювчи.

“Ки, эй зори! балокаш о’шиқим, менсиз! нечуктурсен?”
Ме-н_ул-дум ло’лу айта ол’мадим майли! жаво-б_ай-лаб.

Жону кўнглум’ни бир_ўпмоқ’қа тиларсен, унамон,
Орту-қ_ай-ла! ададин, йўқ’са баҳосин! ўқсут.

“Битта бўсага ҳам жонимни, ҳам кўнглимни сўрайсанми? Бундай савдога унамайман – ё сонини кўпайтир, ё баҳосини тушир”.
Ҳазрат бозорга бориб ўзи савдо-сотик қилганини билмаймиз, аммо бу ишдан яхшигина хабардор бўлгани кўриниб турибди.

Хал-қ-дин ҳар! ярамас кел’са, ху-ш_ул-ким,! Ҳақ’га
Дёса бўлмас:! “Мёни-нг_ў-чун! яна бир хал’қ ярат”.

“Одамлардан турли ярамас ишлар содир бўлса, начора – ахир Худодан “бу халққа чидаб бўлмайди, бошқа халқ яратиб бер” деб сўраш ножоиз-ку”. Бошқа бир ғазалда сўраганлар!

“Бир ҳадисинг’ни эшиткум’дур”, дединг, ич’канда май
Сарху-ш_ўл-дунг,! мас-т ҳам, эй! аҳди ёлғо’ним, эшит.

Ҳадис – сўз, нимадир дейиш.

Деди-м:_ “Эй гул’рух, Навоий’га наво ет’кур”. Деди:
“Ким кўрубтур! кўрганин бул’бул наво’га! эҳтиёж?”

Байт ийҳом ва тажнис санъатларининг синтезидан иборат: **наво** – 1) садо, овоз, сўзлаш қобилияти, 2) куй, мусиқа, 3) “Наво” (мақом), 4) баҳра (наво етказмоқ – меҳр-эътибордан баҳраманд этмоқ).

Мутойиба – мутойиба билан, лекин... Махбуба шоир илтимосини рад этмоқда, аммо қай йўсинда? “Булбул ҳам навога эҳтиёжманд бўладими?” – дея!

Навоий кимлиги биз учун ҳамон номаълум қолаётган махбуба тилидан ўз ижодий кудратига баҳо бермоқда (фахрия санъати).

Дёма: “Бир ўпмак не эркин | лаълидин жо‘нонға нарх?”
– Нё сўрарсен? Англа, бир мисқоли юз минг | жонға нарх.

Ко·м пинҳон оғзидин топмоққа кўп сўрманг баҳо:
Кимса таъ·йин айламайдур жавҳари пинҳонга нарх.

Жавҳари пинҳон – яширин жавоҳир, топилмаган хазина.

Эй Навоий, | ул қуёш қурси баҳосин | сўрмағил,
Сен гадоға | авло ул бўлғайки, сўрсанг | нонға нарх.

Қуёш – бу ерда: гўзал маъшуқа (истиора); **курс** – қанд, ширинлик, қанд-курс.

Бир табассумға лабидин | жонни бердим | су·д_у·чун,
Жони·м_олиб, лаъли онинг | бўлмади хан‘дон, не суд?

Суд – 1) савдо-сотикдан олинадиган нафъ, фойда, дивиденд; 2) баҳра олиш.

Кўйида эрди Навоийю кўрунмас | эмди,
Иш·қ_и·ла дард_о·ни, билмон‘ки, қаён айладилар?

“Навоий ёрнинг кўчасида (ишкида) юрар эди, кўринмай қолди? Ишқ билан дард нима қилишди, қаёққа олиб кетишди – билмайман”.

Белию | оғзи кўрар!–кўрмасда чун | пинҳон эрур,
Бас муни | қучмоқ, ани | ўпмак қачон | имкон эрур?

Кеча бадмас‘т_ўл·ғанимдин | инфилолим | бо_р_дур,
Майни эмди | оғзима олмас хаёлим | бо_р_дур.

Инфиол – уят. Юмор: май ичмаслик – ҳозирча фақат хаёлда, амалда бу қарорга амал қилишига лирик қаҳрамоннинг ишончи суст.

Бу матла билан бошланган ғазал тўлиқ мутойиба руҳида. Ундан ина бир байт:

“Зухду истиғному яхши,¹ йўқса исёну ниёз?” –
Шаҳ-р шайхи¹дин бу янглиғ¹ бир саволим¹ бордур.

Ой санга ўх¹шар ва лекин¹ ул совуғдур,¹ сен малих,
Фар-қ кўптур¹ нечаким бўл¹са мушобиҳ¹ тузу муз.

Малих – малоҳатли, ёқимли; **бўлса мушобиҳ** – ўхшатилса. Навоий Ойнинг совуқ эканлигини ҳам билган.

Эй Навоий,¹ не ажаб сол¹са чучук жо¹нимға сўз,
Чунки бо-р_ул¹ нў-ш-лабнинг¹ шаккаристо¹нида туз.

Сўз – ўт, қуйдириш; **нўшлаб=нўшинлаб** – лаби ширин, кўчма маънода – сўзи, тили ширин.

Навоий даврида (яқингача ҳам) барча кристалсимон моддалар туз дейилган. Олдинги байтда туз сўзи ижобий маънода бўлса (ош тузи), кейинги байтда уни аччиқтош (сульфат тузи) деб тушуниш тўғрироқ бўлади.

Тенгри бермиш¹ул парий пай¹карга андоғ¹ то-р_о-ғиз
Ким, киши бил¹маски, анда¹ йўқмудур ё¹ бо-р_о-ғиз.

Суртарим туф¹роққа юз ҳиж¹ронда зойиъ¹ бўлмағай,
Сурта-р_ўл-сак¹ вас-л_а-ро бир¹ – бирга жонон¹ бирла юз.

Ўзбек тили тузилишига кўра гапда сўзларнинг ўрнини бемалол алмаштириш мумкин – бундан маънога путур етмайди. Инверсия деб аталадиган бу омил аруздай қатъий вазнда шеър битишда қулайлик туғдирган. Келтирилган байтда бу яққол кўринади:

Ҳижронда юзимни тупрокқа суртишим зойе кетмайди.

ва шеърда:

Суртарим туфроққа юз ҳижронда зойиъ бўлмағай.

Айрим ҳолларда инверсия нафақат бир мисра ичида, балки мисралараро ҳам рўй бериб, шеър мазмунини англашни мураккаб-лаштиради. Ғазалларни ўқиганда бунга диққат қилиш керак, албатта.

Жонси-з_имко'ни нафас йўқ¹ кишига, ваҳ'ки, манга
Нё учун тинма-с_э-кин бир¹ нафа-с_аф-ғон¹ сенсиз?

Чар-х ҳажринг'да яқиндур¹ бошимâ ем'рулғай,
Кўр, нелар кел'турадур бошима даврон¹ сенсиз.¹

Якин – аниқ, муқаррар. Сўз санъатлари: **чарх** – даврон; **боши-ма** – 1) бошим устига, 2) пешонамга.

“Эйки, – дерсен'ким, – менинг хус'нумму ортуқ¹ ё куёш?”
Соғинурсен'ким, Навоий¹ буйла беид'ро-қ_э-миш?

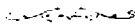
“Наҳотки бу саволга қандай жавоб беришга Навоийнинг идроки етмайди, деб ўйлайсан?”

Саволга савол билан жавоб бериш намунаси.

Де-р_эр-дилар'ки, аж-з_аҳ-ли¹ ниёзи но'занинларнинг
Қилур нози'ни кам, ул му'жиби туғё'ни но-з_эр-миш.

Ажз аҳли – ожизлар, кўчма маънода: ошиқлар; **ниёз** – ёлбо-риш, илтимос; **мужиби туғёни ноз** – нози туғён қилишига сабаб.

¹ Бу байтда **бошима** сўзининг учинчи бўғини бир ўринда чўзик, иккинчи ўринда қисқа хижо ҳосил қилмоқда. Маълумки, туркий тилларда унлиларнинг чўзик-қисқалиги билаи боғлиқ лингвистик ҳодиса мавжуд эмас – сўзда унли қисқа ёки чўзик талаффуз этилиши, араб ва форс тилларидан фарқли, сўз маъно-сига таъсир этмайди. Бу эса ўзбек тилида арузий шеър битишни қулайлаштиради. Навоий буни “Мезону_л-авзон” асарида қайд этган ва ундан ўз ижодида унумли фойдаланган.

Ёзуқсиз, жур'м-сиз бедо'д_э-тар фош
Манга ул сур'масиз кўз, вўсмасиз қош.

Ёзук, журм – айб, гуноҳ; бедод – зулм.

Ҳамоно қол'мас ўз ҳоли'да ран-ги
Сизарда сур'атингни кўр'са наққош.

“Агар рассом сенинг суратингга кўзи тушиб қолса, рангида ранг қолмас эди”. Бу ерда **сурат** сўзи жамол маъносида ҳам келади.

Навоий зуҳ'д харфан тав'ба қилса, эй ! риё аҳли,
Анга келмас ! ўлум, бир ҳар'зани гар ай'т-миш-тонмиш.

Харфан – эсини еб, болалик қилиб; **риё аҳли** – тили бошқа, дили бошқалар; **харза** – тасодифан янглиш айтилган, оғиздан чиқиб кетган сўз.

Дёма: “Рухсо'рим нечук вас'ф_ай-лагунг?”
Кўйки, бир дам ! яхши айлай ! эҳтиёт.

Бир дам – бир сафар. Аввал шоирнинг оғзи куйган, чамаси.

Ху-р ҳусни'ни қизикроқ ! деди ул юз'дин шайх,
Сурмагай буй'ла совуғлуқ ! била инсон ! алфоз.

Қизик – бу ерда: чиройли, жозибали; **ул юз** – бу ерда: ёр юзи; **алфоз** – лафзлар, сўзлар, нутқ.

Бир-ики лаф'з дедим иш'қидин, ўлтур'ди мени,
Мага-р_эмди ! дегамен ҳаш'р-да қолгон ! алфоз.

Ҳашр – қиёмат куни; **қолган алфоз** – сўзларнинг қолганини.

Уйла фоний ! бўлки, доман'гири-нг им-кон ! бўлмагай,
Ким, этак мав'жу-д_а-гар йўқ'тур, нени тут'кай илик'!

Домангир – этагидан тутувчи, кўчма маънода: таъма қилиш, кимдандир умидворлик.

Байт юморли бўлса-да, унда тасаввуф принципларидан бири ифода этилгани билан эътиборли: агар этак сўзи объектга – бошқа одамларга нисбатан қўлланса, байтдан “бирорта одамдан ҳам умидвор бўлмайдиган ҳаёт тарзига ўт”, деган маъно англашилади, агар бу сўз субъект (шоирнинг ўз) этагини билдирса, “ҳар қандай кибору хаво, манманликдан, умуман ўзлигингдан кеч, яъни этак силки” деган маъно келиб чиқади.

Яна бир тўлик мутойиба ғазалдан бир неча байт:

Майда бўлса | ма·нга ул лаъ·ли шакархан'д газак,
Заҳ·р бўлсун, | тила·р_ўл·сам | шакару қан'д газак.

Майда – май учун.

Ёпишур лаъ·ли·нга чун ет'са газак, ваҳ, | не ажаб,
Сўрса·м_о·ни·ки·м, | эрур жо'нима пайван'д газак.

Эй Навоий, | ма·й_агар заҳ·р олуд, ич'са бўлур,
Кимсаға гар | бўлу·р_ул лаъ·ли шакархан'д газак.

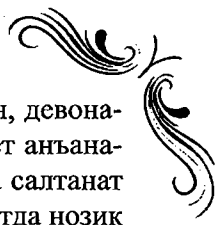
Ўлди меҳринг'дин Навоий, | бевафо деб'сен ани,
Эртаги но'зук мизожи | бадгумоним | сен менинг.

Эртаги – эски, аввалдан, аввал бошдан.

Дарди ҳажринг'дин Навоий | телбарабдур, | эй парий,
Гар эшитмак | истасанг де'вонаво·р_аб'ё·т, кел.

Телбарамоқ – телбаланмоқ, телба бўлмоқ; **абёт** – байтлар, бу ерда: ғазал, шеър.

Ҳақиқий ижод, том маънодаги назм – ғоят тилсимли, интим бир жараён. Шеър ёзиш асносида шоирнинг руҳияти бошқа пайтдагиларга нисбатан бутунлай ўзга ҳолатга киради. Мазкур байтда шоир ўз байтларини “девонавор” дея атамоқда экан, бу Навоийнинг шеър ёзиш пайтидаги руҳий ҳолатига бир ишорадир.

Шоир шеърларини “девоनावор” (девоналарча ёзилган, девоналарга хос) деб тавсифлаётганини шунчаки мумтоз адабиёт анъанаси, деб чеклаш тўғри бўлмайди. Буюк зотнинг ўз даврида салтанат ва жамиятда жуда юксак мавқеъ тутгани, таъби ҳам ниҳоятда нозик бўлгани яхши маълум. Бу тарихий фактни унинг ғазалиёти билан қиёсласак, айрим ҳоллар истисно қилинса, кўз олдимизда бутунлай бошқа сиймо – дарвиш қиёфаси гавдаланади.

Арбоб Навоий ва дарвиш Навоий.

Хўш, улардан қайси бир ҳақиқатга яқинроқ? Ҳеч шубҳасиз, кўнгил аҳли, ниёзу дард аҳлига мойил “девоनावор шоир” сиймоси.

Боғ_а_ро эр'дингмуким, бу | кеча гулбе'из_эс_ти ел,
Бода ичтинг'муки, беҳад | ишратан_ге'из_эс_ти ел?

Гулбоз – гул хиди анқийдиган; **ишратангез** – шодлик кўзғатувчи.

Дёма: “Жон бер'мак фанин ўрган, дағи вас'лимни топ”.
Сен висолинг | фикри_н_эт_гил'ким, эрур ул | худ фаним.

“Сен висолингдан баҳраманд этиш чорасини қил, менинг ҳаётдан ўрганганим эса шу – жон фидо этиш”.

Халойиқ кул'магин ўз ҳо'лима кўрган'да йиғлармен,
Жунун кўргил'ки, чун дардим'га йиғларлар |– келур кулгум.

Кулмагин – кулишини.

Фироқ тий'ғи ҳалоки'ди_н_онча эм'гандим
Ки, етса доғи ажал, ўл'мамакка ўр'гандим.

Эмганмак – қийналмоқ; **доғи** – бу ерда: агар; **ўлмамак** – ўлмаслик (“ўлмоқ” феълининг бўлишсизлик шакли).

Ё_р келгач, | менга душман | бўлури бил'мас эдим,
Йўқса тун_кун | тилабон вас'л, дуо қил'мас эдим.

Айрилиб кет'гунча ўлтур'макини бил'сам эди,
Ўлса_м_ан_дин | борури вақ'тида айрил'мас эдим.

Суб·х·дам дай·р_ич·ра маст_ўл·сам мене¹ муф¹лис не тонг –
Шай·х дасто¹рин кеча мас¹жидқа киргач¹ сирмадим.

Дайр – бу ерда: майхона; **муфлис** – қамбағал, синган (банкрот бўлган); **дастор** – салла; **не тонг** – ажабланманг; **сирмамоқ** – 1) юлиб олмоқ, 2) ўрамоқ, 3) ўмармоқ (қайси маънода ўқилишига қараб, байт турлича талқинга эга бўлади).

“Сен банкрот ичишга қайдан пул топдингки, каллаи саҳардан мастсан? – Хуфтон намозига борганда шайхнинг салласини ўмарган эдим, пулладим”. Биринчи мисра мазмуни шу қадар чуқурки, тавсифлашга сўз ожиз. Шу сабабдан мутойибадан завқланиш билан чекланамиз.

Ваҳки, эмди¹ тушга ҳам кир¹мас висолинг¹ негаким
Кўзди·н_ан·доқ¹ким, учар вас¹линг, ўчубтур¹ уйку ҳам.

Эй Навоий,¹ мен киму ул¹ ой висоли¹ базми, лек
Басду·р_ул дав¹латки, ўлтур¹сам йироқтин¹ ўтру ҳам.

Ёғлиғинг¹ илгимда – аш¹кимни равона¹ айларам,
Кўзга суртуб,¹ аш·к_а·ритмоғ¹ни баҳона¹ айларам.

Ёғлик – рўмолча, дастрўмол.

Ул кўзумга¹ чун етиб, тас¹кин топиб гир¹ёнлиғи,
Кўзди·н_ол·ғач,¹ ёна ашким¹ни равона¹ айларам.

¹Мене – “мен” сўзига “-э” юкласининг қўшилгани. Бу форсий юклама “Хазойину_л-маъоний”да кенг қўлланган. Масалан,

Ваҳки, диним кишварин торож қилди кофире,
Куфр элига ҳомий-э дин аҳлига яғмогаре.

(Яна китобга қўшимчада берилган мусаддасга қаранг).

Навоий, Бобур ғазалларининг нашрларида баъзан бош келишиқдаги “мене” сўзи тушум келишигидаги “мени” сўзи билан чалкаштирилган ҳолатлар оз эмас. Аксар ўринларда бу икки шаклни тегишли феъл тури билан аниқлаш мумкин: кўпинча бу сўз ўтимсиз феъл билан боғланиб келса, **мен-э = мене**, ўтимли феъл билан келганда эса **мени**. Масалан,

Оҳки, ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун кўйига савдо мени.

Ёна етқач,¹ кўзга ашким¹ турса олур¹мен ани,
Ёна борса,¹ чорасин бу¹ навъ ёна¹ айларам.

Ҳаж-р бийми¹ ичра бўлдум¹ пас-т, баским,¹ йиғладим,
Вас-л_у-миди¹ доғи топсам,¹ суустаюрмен¹ кулгудин.

Бийм – ваҳима, кўркув; **сустаймак** – сусаймоқ, бўшашмоқ, холсизланмоқ.

Нетиб ўпқай¹ме-н_ул чобук¹ аёғин?
Ўпа олмон¹ чу рахшининг¹ тувоғин.

Чобук – шўх; **рахш** – ўйноқи от; **тувоқ** – туёқ.

Буларни бўл¹маса ўпмак,¹ не имкон
Тахайюл бир¹ла ўпмак ҳам¹ дудоғин?

Тахайюл бирла – хаёлда, хаёлан.

Икки гул бир¹ кеча кулбам¹ни гулистон¹ айлабон,
Олдилар жо¹нимни бедо¹д_ул-ча имкон¹ айлабон, –

бу Навоийнинг яна бир машҳур ҳазил ғазали матласи. Ғазалнинг чиндан ҳам ҳазил эканлиги унинг мактасида ошқор бўлади:

Эй Навоий,¹ бу фасонанг¹ ё ту-ш_эр-кин,¹ ё хаёл,
Неча ло-ф_ур¹моқ ўзунга¹ мунча бўхтон¹ айлабон?!

Эй Навоий,¹ ёқмаса ул¹ ойға, бас қил¹дим наво,
Ле-к манъ_ай¹ларга ожиз¹мен кўнгул аф¹ғонидин.

Ё-р дер: “Кўз¹ни юзумдин¹ нега бо-т_ол¹массен?”
Дўс-т_лар, Тенг¹ри учун денг,¹ бу и-ш_о-сон¹му экин?

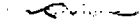
Уйга келмиш,¹ деб хабарлар¹ айтибон жо¹нонадин,
Мас-т элтур¹лар бу навъ_ал¹даб мени май¹хонадин.

«Майхонадан ҳали-вери кетмоқчи эмас эдим, “Ёринг сендан хабар олгани келаётган эмиш” деб алдаб, мени уйга элтдилар».

Кўнгул, қайғурмаким, дашти | фаноға борғудектурмен,
 Ҳам ўз-ни, ҳам | сени ҳажр_илгидин кутқорғудектурмен.

Байтда мутойиба – шоирнинг ўз кўнглини юпатиши. Лекин бу ерда чуқурроқ мулоҳаза талаб қиладиган ҳолат мавжуд: дашти фанога кетиш, яъни, фонийлик мақомига интилиш ҳажрдан – айриликдан кутқаради, чин ошиқни ҳақиқий висолга етказди.

Чун ўлармен, | чин дейин: | "Ишқи – бузуғ | кўнглумдадур",
 Мен ўлуб, ул | ган-ж бу | вайронда пинҳон қолмасун.

Куйидаги ғазалда шоир ўз кўнгли хусусида шабадага вазифа буюрадики, бу лирик мутойибанинг юксак намунасидир. Ундаги феълнинг махсус майли – ҳам буйруқ, ҳам илтимосни ифодаловчи шакли юморни кучайтиришга хизмат қилган. Ҳозир феълнинг бу шакли истеъмолдан чиққан: бору – борсанг-чи, бормайсанми, бориб кўр каби.

Эй сабо, оввора кўнглум | истаю ҳар | ён бору,
 Водию тоғу биёбонларни бир-бир | ахтору.

Топакўр о'ни, чу топсанг, | ҳар қаён о'зим эса,
 Бошига эврул қуюндек, | доғи алдаб | қайтору.

Озим – азм этучи, бу ерда: қаяққа боришга азм қилганидан қатъи назар.

Сай-ъ_э-тиб келтур менинг со'ри, вагар худ | келмаса,
 Оллида бе'диллигимнинг | до-с-тонин | ўтқару.

Айт-ғилким: | "Сен худ_ит-тинг, | жон дағи чиқмоқтадур»,
 Бошима етқур, вагар худ | келмас_ўл-са, | ёлбору.

Худ – биринчи мисрада: ўзбошимчалик билан, иккинчи мисрада: ўзича.

Олакел вар | бўлса Мажнун'шевао бе'ихтиёр,
 Қўймайн ўз | ихтиёриға, бу сори | бошқору.

Вар – ва агар.

Келтуруб, чо'к_ай_лабон кўк'сум, ани ўр'ниға сол,
Мени бедил'лик балою | меҳнатидин | кутқору.

Ушбу янглиғ | истагил до'им Навоий | кўнглини
Ким, га'р_ан_дин | етмаса, Ҳақ'дин санга ет'кай қору.

Қору – мукофот, тақдир.

Сабога Ҳақдан мукофот етиши...

Боғларнинг ифорини таратиш, гўзалларнинг сочини сийпалаб
ўйнаш, иссиқдан бўғриққан дехқонга дармон бўлиш, авлиёларнинг
кабрини зиёрат қилиш – сабо учун мукофот!

Чун Навоий вас'л_дин кеч'ти, ани ҳаж'р ў_тида
Ўртамай деб | айла_б_эр_динг | аҳду паймон, | ўртама.

Бир кичик ёш'лиғ нигоре | топмишам но'зуккина,
Секретурда | тавсанин май'дон аро чо'буккина.

Буни Навоийнинг ҳазил ғазалларидан энг машҳури, деса бўла-
ди. У тўлалигича проф. А.Абдуғафуров рисоласида таҳлил этилган.
Сўнгги байти:

Ҳар не дединг | бор эди ёл'фонгина бош'тин аёқ,
Эй Навоий, | мунча ёл'фон | дегуча бўл | шуккина.

Ул куёш ҳар | ёнки борса, | соя ҳамро'ҳи анинг,
Соядек бе'ҳо_л_ў_лурмен раш_к_дин ҳам'роҳиға.

Демангиз: “Ул'ким, севарсен, | нега қонинг'ни тўкар?”
Лут_ф ортуқ | кўргузур ор'туқсироқ сев'дурғали.

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки, боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати, –

бу яна бир машҳур мутойибали ғазал матласи. Аввал луғат келти-
райлик: **мараз** – касаллик, дард, иллат; **хирқат** – куйиш, ёниш; **барк**

– чакмоқ, яшин; тардоман – ҳўл этакли, кўчма маънода: уятсиз, шарманда; ваҳшат – йиртқичлик, даҳшат, кўрқинч; маҳваш – Ойдай, ой юзли; талъат – сайёранинг тикка келиши, кўчма маънода: гўзалликда тўлишган юз.

Мутойиба алоҳида байтларда сезилмаслиги мумкин, у бутун ғазалга яхлит сингдирилган:

Жонга чун дер'мен: “Не эрди
ўлмаким кай'фияти?”
Дерки, боис ' бўлди жис'м_ич-
ра маразнинг ' шиддати,

Жис'м'дин сўр'самки, бу заъ-
финга не эр'ди сабаб?
Дер: "а'нга бўл'ди сабаб ўт-
луқ бағирнинг ' ҳиркати”.

Чун бағирдин ' сўрду'м, айтур:
“Анди'н_ўт туш'ти манга
Ким, кўнгулга ' шуъла солди
иш'к барки ' офати”.

Кўнглума қил'сам ғазаб, ай-
турки, кўздин'дур гунаҳ,
Кўрмайин ул ' тушмади бизга
бу ишнинг тухмати.

Кўзга чун дер'менки, эй тар-
домани ю'зи қаро,
Сенди'н_ўл'миш ' телба кўнглум
нинг балою ' ваҳшати?

Йиғла' б_ай' тур ' кўзки, йўк эр-
ди манга ҳам ' ихтиёр
Ким, кўрунди ' ногаҳон ул шўхи
маҳваш ' талъати.

Эй Навоий, ' барча ўз уз-
рин деди, ўл'гунча куй
Ким, са'нга иш'к_ў'ти-ўк эр-
миш азалнинг ' қисмати.

Жонга таъна қилдим: нечун ме-
нинг ўлимимни тилаяпсан?

Жон деди: жисминг касал,
дардинг зўрайиб боряпти.

Жисмни сўроққа тутдим: Касалли-
гинг сабаби нима?
Жавоб бердики, сабаб – бағирдаги
ўтнинг олови.

Бағирдан сўрасам, ишқ чак-
моғи кўнгулга ўт туширди, деб
айбни унга ағдарди.

Айбдор сен экансан деб кўн-
гулга ғазаб қилсам, кўз назар сол-
маганда, мен бундай тухматга қол-
мас эдим, дея ўзини оқлади.

Кўзимни жавобгар қилдим:
“Кўнгул-ку телба, эй этаги ҳўл,
юзи қора, аслида ҳамма балолар
сендан экан-ку?”

Кўз бечора йиғлаб ўзини оқла-
ди: кутилмаганда бир шўх гўзал ол-
димдан куёшдай балкиб чикди, то
ўзимни олиб қочгунча унинг юзига
назар тушган бўлса, нима қилай?

Эй Навоий, ҳамма ўз узрини
айтди, то ҳаёт экансан, куявера-
сан, чунки бағрингдаги ўтнинг асл
сабаби – ишқ сенинг пешонангга
ёзилганидан.

Мухтарам ўқувчи! “Хазойину_л-маъоний” деб аталган тўрт уммоннинг мутойиба соҳилларига сафаримиз ҳам охирига яқинлашмоқда. Бир қанча байтларга имкондан келиб чиқиб шарху изоҳлар берилди. Навоий байтларини “гўштқиймалагич”дан чиқармай ҳам мутолаа қилиш мумкин, деган хулосага келган бўлсангиз муддаога етган бўламиз. Байтнинг нукталарини аниқлаш, уни сўз санъати нуктаи назаридан мустақил таҳлил этиш шеърдан олинадиган завқни бир неча баробар кучайтириши тайин. Шуни назарда тутиб, навбатдаги бир неча байтни шарҳсиз келтирамиз.

Гар парийдур¹ дилбарим, мен¹ ҳам жунундин¹ ваҳш¹а ро,
Уйла мен ваҳш¹атдаким, бўл¹мас демак ин¹сон мени.

Ёшурун май¹ тарки этмон,¹ гарчи шайхи¹ хонақах,
Эй Навоий,¹ сўфию зоҳид хаёл эт¹миш мени.

Десам: “Не учун соғари майдин топар эл жон?”
Дер: “Базмда бир қатла дудоғимга етишти”.¹

Қулни боштин¹ эзуру-б озо¹д э-тарлар,¹ ваҳ мени
Бошти-н¹э-вур,¹ ле-к озо¹д_эт-ма, жонинг¹ садқаси.

Яхшилиқ ёки ёмонлиқ¹ била жоним¹ олдинг –
Айладинг ях¹ши, булар бир¹ла ямон, дей¹му сени?!

Хус-н миръоти сену ноъзу латофат¹ шамъи,
Соддадил дей¹му сени, чар¹б-забон дей¹му сени?!

Миръот – кўзгу; **чарбзабон** – 1) тили ширин, ширинсўз; 2) сўзга уста, ширин сўз билан алдовчи.

Бўлди гум¹ оғзи сари¹ мойил бўлуб¹ кўнглум қуши,
Ваҳ, қаён¹ бордики-м,¹ул¹ чоҳи зақан¹га кирмади?

¹ Мураккаб вазнига ғазалдан байт. Рукнларга бир неча усулда бўлиниши мумкин. Масалан,

Десам: “Не¹ учун соғари майдин топар¹ эл жон?”
Дер: “Базм¹да бир¹ қатла¹ дудоғимга¹ етишти”.

Чохи зақан – иякдаги чукурча.

Жон ола келганда саюю ¹ изтиробингга ўлай,
Олмасанг ҳам, ¹ қай-т-қан чоғда шитобингга ўлай.

Изтироб – бу ерда: бетоқатлик; **шитоб** – тезлик, суръат билан

Гул уза шабнам сочибсен, ¹ кўргузуб сунбулда печ,
Хус-н_а-ро бу ¹ лут-ф бирла ¹ обу тобингга ўлай.

Печ – тўлганиш, эшилиш; **обу тоб** – етилиш, яшнаш.

Келганингда ¹ қаҳ-р и-ла қатлимга, жон айлай фидо,
Раҳ-м_э-тиб, қатлим қилурдин ¹ ижтинобингга ўлай.

Ижтиноб – ўзини тортиш, чекиниш.

Лаъли май еткач дудоғингга, бўлур оби ҳаёт,
Олло-ҳ_-Олло-ҳ, ¹ ул ики лаъли музобингга ўлай.

Лаъли музоб – кўчма маънода: ёқутранг май, бу ерда: намланган лаб.

Деб эмишсен: ¹ “Боғлағум боштин кесиб фитрокима”,
То тирикмен ¹ жон фидо айлаб рикобингга ўлай.

Фитрок – овни боғлаш учун эгардан осилиб турадиган тасма, илгак (карабин); **рикоб** – узанги.

Чун тирик сендин қутулмоқ ¹ бўлма-с, _эй умрум хуши,
Го-ҳ лутфунгга берай жон, ¹ гаҳ итобингга ўлай.

Итоб – ғазаб (лутфнинг зидди).

Чун дединг: “Ўлса Навоий, ¹ жон берур лаълим анга”.
Эй Масиҳим, ¹ ру-ҳ-парвар ¹ лаъли нобингга ўлай.

“Эй Масиҳим” – бу ерда: Ийсо нафас (истиора билан таш-биҳнинг синтезидан иборат сўз санъати, севгилига Лайлим, Зухром, Дилоромим, дея адабий асарлар қахрамонлари исмини айтиб мурожаат қилиш каби); **ноб** – тоза, яп-янги, соф, тиник (русча: свежий).

Ғазал радифи бўлган “ўлай” сўзи “қурбонинг бўлай”, яъни “ўзим ўргулай” маъносида келмоқда.

Кўшимча. НОДИР ТУРЛАРДАГИ ШЕЪРЛАРДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

“Ҳазойину_л-маъоний”га шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган ғазал, китъа ва рубоий каби турдаги шеърлардан ташқари, назмий амалиётда нисбатан кам қўлланган турдаги ижод намуналари ҳам киритилган. Китобнинг бу нашрига улардан айримларида кузатилган ҳазил-мутойибали бандларни қўшиш лозим топилди. Бу ўринда шуни қайд этиш лозим: Навоийнинг китъаларининг катта қисми, рубоийларидан ҳам бир талайи сатира ва юмор билан йўғрилган бўлиб, улар проф. Абдурашид Абдуғафуровнинг (Аллоҳ раҳмат қилсин) мазкур бўлган рисоласида махсус таҳлил этилган. Шунинг учун бу ерда бу турдаги шеърлар устида муқаддимада тўхталмаймиз.

“Ғаройибу_с-сиғар” девонидан ўрин олган мана бу мусаддас деярли бошдан-оёқ ҳазил-мутойибали бўлиб туюлади:

Субҳидам мах'му_р_лиқтин | тортибон дар'ди саре,
Азми дай_р_эт'тимки, ичгай'мен сабуҳий | соғаре.
Чиқти соғар | тўлдуруб ко'фирваши маҳ'пайкаре,
Нақди дй_н_о'либ ичимга | солди майдин | озаре –
Ваҳки, дйним | кишварин то'ро_ж қилди | кофаре,
Куф_р_элига | ҳомию ди'н_аҳлиға яғ'могаре.

Демаким, нев'чун ҳаётинг'дин се_нга йўқ | ҳосиле,
Иш_қ_дин ол'лингда ҳар дам | мушки_л_узра | мушкиле,
Чун билурсен, | невчу_н_айлаб'сен ўзингни | қотиле,
Чобуке, раъ'ноқаде, нўшинлабе, хо'родиле,
Маҳваше, нас'ринъузоре, | гулрухе, сий'минбаре.

Дўс_т_лар, гар' хал_қ_аро йўқ' мен киби де'вонае,
Айламанг кўп | ай_б_ким, ё'нимдадур май'хонае.
Анда шўхе'ким тутар ҳар | дам тўла пай'монае,

Қайси шўхе, | боданўше, | кўзлари мас'тонае,
Жон берурда | лаълидин Ий'сосифат жо'нонае,
Кўн-гу.л_олур'да юзидин | Юсуфойин | дилбаре.

Ул қуёш иш'қидаким кўн'глумга йўқтур | тоқате,
Шоми зулфи'дин агар жо'нимға етса | меҳнате,
Оразин меҳ'риға қилсам | май·л, эрмас | ҳайрате,
Ким эрур ҳар | кимсаким, наз'зора қилса | соате,
Зулфи кўзлар'ни қаро қил'моққа шоми | фурқате,
Шоми фурқат | даф'ъиға рух'сори меҳри | анваре¹.

Май·л қилмон | бо·ғ_аро, гар | бўлса гул ё | сунбуле,
Ёки гулдек | юзда сунбул'дек сочилғон | кокуле,
Улки, андин | ҳар да·м_айлар'мен фиғону | гулғуле,
Гулъузоре'дур, вале сав'ти нечукким | булбуле,
Ҳам гулистон | базми ичра | сар·в қомат'лиғ гуле,
Ҳам шабистон | базми ихё'сида шамъи | анваре¹.

...

Кўҳи дардинг | заъ·ф·лиқ тан | бирла чектим | муддате,
Ким висо.л_ум'мидидин кўн'глумда эрди | қуввате.
Эмди раҳ·м_эт'килки, юзлан'миш ажойиб | ҳолате:
Не кў·нгулда | қуввате қол'миш, не танда | сихҳате,
Не қарору, | сабру не то'бу тавон, не | тоқате,
Не кў·нгул, не | жону не ру'ҳу равон, не | пайкаре.

...

О·ш·нолиғ | тар·к_этиб, чун | ё·р_этар белгоналиғ,
Мен қила ол'мон саломат | кўйида фар'зоналиғ,
Айлайн дай'ри фано аҳ'ли била ҳам'хоналиғ,
Ким маломат | жомидин ҳо'сил этай мас'тоналиғ,
То бўлуб бел'худ Навоий'дек қилай де'воналиғ,
Ким тараҳҳум | қилмаса, қил'ғай тамошо | ул пари.

“Наводиру_ш-шабоб” девонидаги мана бу мутойибали байтларга эътиборимизни Навоий меросининг жонкуяр тарғиботчиси шоир Эркин Воҳидов қаратдилар:

¹ Мумтоз шеърятда қофия бу тарзда такрорланиши ножоиз. Асл матнда бошқа қофиядош турган, албатта.

Кўқда ҳар ой | бир ҳило-л, _ул | маш-қ-дурким, | килки сунъ
Айламиш сизғонда ул икки муқаввас | қо-ш-ни

Келди Чин наққоши ул юз | нақшини қилмоққа тарҳ,
Чехра очиб, |нақши дево'р_айладинг наққо-ш-ни.

Бу девонда берилган мустаъзоднинг сўнги байти ҳам мутойи-
бали:

Ул шў-х: “Навоийни, – дедиқим, – қилайин қатл
бир-кў-з_учи бирла!”
Эй во-й-ки, бир | ҳам а-нга кўз | солмади, э вой,
қат-л_ушбудур, ушбу.

“Бадойиъу_л-васат” девонидан Навоийнинг она тилида ёзил-
ган ягона қасидаси ўрин олган. У Султон Хусайн Хуросон тахти-
га ўтириб, дўстини ўз ҳузурига чорлаган вақтда битилган ва унга
бағишланган. Қасида бу вақтдаёқ Навоийнинг шоир сифатидаги са-
лоҳияти нақадар юксак бўлганини, хусусан, сўз бойлиги, аруз тех-
никаси, араб тили каби илмларни мукаммал эгаллаганини намоён
қилади. Қасиданинг бадиий хусусиятлари Н.Маллаев, А.Ҳайитме-
тов, О.Носиров ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

Султон Абусаид даврида анча заҳмат чеккан Навоийнинг дўсти
тахтга чиққанидан кувончи қасидада ёрқин акс этган. Бундай олиб
қараганда, қасидада ҳазил-мутойибага ўрин йўқдек. Лекин шоир
барибир шоир – илҳом “шоирдан сўраб ўтирмайдик”, фалсафий
юмор билан йўғрилган байтлар туғилиши мумкин. Қасидадаги

Токи байрам | шом сав-м_аҳли талаб қилгай ҳилол –
Рўза нийят | айламай қилмоқ ма-й_ичмак | нийятин.

байтини бунинг намунаси деса бўлади: рамазон кунлари шом тушгач,
эртанги рўзани тутиш нияти билан банд бўлиш ўрнига, майхўрлик
нияти билан, “янги ой чиқмадимикин?” осмонга термулганлари каби.

Бу девондан мумтоз шеъриятда жуда ҳам кам учрайдиган тас-
дис (ғазалга боғланган мусаддас) намунаси ўрин олган – бири Лут-
фий ғазалига, яна бири – Хусайний ғазалига. Темурийзода шоҳ ва
шоир ғазалининг мақтаси:

Эй Хусайний, | салтанатдин | онча фахрим | йўқтурур
Ким, дегайлар | кўйининг хайли гадосидин мени, –

Хуросон мулкининг султони лутф қиладики, «салтанат соҳиби эканлигимдан фахр қиламан, лекин “ёр эшиги тагида бирор эҳсон умидвор бўлиб ётган гадолардан бири” дейишса, бундан ифтихорим анча юксак бўлар эди».

Байтда Султон Хусайн ўзига-ўзи мурожаат этмоқда. Алишер Навоий байтни тўрт мисрага орғитириб экан, мурожаат тарзини ўзгартириб юборган:

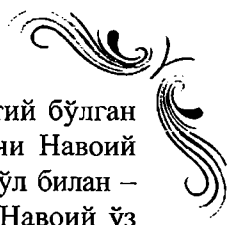
Чун Навоий | жонини май | о-р-зуси | куйдурур,
Йўқ гадоликқа ажаб майхоналарда | гар юрур.
Журъае дайр_аҳли бергунча замоне | телмурур.
Шо-х_агар мундоқ гадони | салтанатга | еткурур,
Эй Хусайний, | салтанатдин | онча фахрим | йўқтурур
Ким, дегайлар: | “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Хусайний ғазали ҳижрон ва ишқ-муҳаббат мавзусида. Навоий мусаддаснинг олдинги байтларида бу мавзуга амал қилган. Аммо сўнгги бандда мавзунини тасаввуф томон буриб юборган – маъшукани эмас, ваҳдат майини соғинувчи гадони лирик қаҳрамонга айлантирган – у ўзини майхонада (ўқинг: сўфийлар даврасида) “майхўрлик (яъни суҳбат) қилаётганлар бир қултум тутармикан? (даврасининг пойига таклид қилармикан?)” деган умид билан остонада телмуруб турган гадога қиёслаган.

Тўртинчи мисра эса икки йўсинда талқин этилиши жоиз: биринчи талқин: агар шоҳ мундоқ (нафақат ҳеч вақоси йўқ, яна бутун хаёли – бир қултум шаробда бўлган) гадони салтанатга етказгудай бўлса (бирор мансаб, бойлик билан сийласа), буюк файласуф-шоир шоҳга мурожаат қилиб дейдики,

Эй Хусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур
Ким, дегайлар: “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Иккинчи талқин сўфий-шоир ниятига мувофиқ: “Агар лозим топиб, шоҳ мендек гадони мундоқ салтанатга етказса, яъни, бир қултум ичирса, бунинг учун шоҳдан салтанатга соҳиб қилганидан ҳам кўпроқ ифтихор қилар эдим” (валлоҳу аълам).

Хуллас, Султон Хусайннинг шарқ шеърлятида одатий бўлган ўзига ўзининг мурожаатини – “Эй Хусайний” нидосини Навоий ўзининг дўстига мурожаатига айлантириб юборган. Шу йўл билан – шоҳнинг ғазалига мусаддас боғлаш баҳонасида балки Навоий ўз қалбининг тубидаги армонини ифода этгандир: “Эй дўстим Хусайн, ҳикмат аҳли суҳбатидан озгина бўлса ҳам баҳрамандликни салтанатдаги юксак лавозимлардан афзал кўраман”.

Мусаддасни ўқиб, Султон Хусайн ҳам нашъа билан кулган бўлса ажаб эмас.

“Фавойиду л-кибар” девонига кирган мустазод юмордан узоқ байт билан бошланган:

Бордим бу саҳар | дайри фано | сори уриб гом,
махмури шабона,
 Тортар эди ҳар | лаҳза сабуҳ | аҳли ичиб жом,
ноқуси муғона...

Сўнги байтдан аввалгисигача шу руҳ устувор:

Мен телбани бир | жо м била | айладилар маст,
не мас т ки, беҳуш,
 Андин бери бўлдум бу куҳан | дайрида бадном,
иш қ ичра фасона.

Аmmo шеър очик-ойдин мутойибали мақтаъ билан тугаган:

Иш өтти чу бу | ерга, Навоий, яна зинҳор
дам урма вараъдин,
 Ошиқ десалар, | ун бер-у май | тутсала р ол ком,
кўп қилма баҳона.

(Аҳволинг шу даражага – бадномликка етган экан, сени ошиқ дея иззат қилиб, май тутсалар, “май ичиш – гуноҳ” деб ўтирма, “ҳа, ошиқман” дегин-у, мурудингга ет).

Бу девондаги иккинчи мухаммасда бошқа бир ҳолатга дуч келамиз. Бандлардан бирининг дастлабки тўрт мисраси Шарқ шеърляти анъанасига мувофиқ:

Юз тазаллум ' айладим – ул ' шўхи мавзун ' қилди зулм,
Меҳнату дар'дим киби ҳар ' дам дигаргун ' қилди зулм.
Арзи ҳолим ' кўнглума қил'дим баён, чун ' “Қилди зулм”.
Эй кўнгул, ҳо'лимни қилдинг ' арз-у афзун ' қилди зулм.

Яъни,

зулмидан юз марта шикоят қилдим, у шўхнинг қомати мавзун
(хушбичим) бўлса ҳам, феъли мавзун (адолатли) эмаски, жавобан
яна зулм қилди,

қилганда ҳам, чекаётган машаққат ва тортаётган дардларим
каби ҳар лаҳза зулмининг янгисини қилди.

Унинг устидан кўнглимга шикоят қилдим: “Зулм қиялпти!”

Кўнглум ҳолимни ёрга арз қилган эди, у зулмини бадтарроқ
орттирди.

Банд навоиёна мутойибали мисра билан яқунланган:

Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Яъни, “Эй кўнглим, арз қилишни билмадингми ё билиб, яхши
адо қила олмадингми?”

Мумтоз адабиётда тажохули орифона (билиб, ўзини билмас-
ликка олиш) деб аталадиган санъат бор. У одатда мутойибали бўла-
ди. Юқоридаги байтда бу санъатнинг нозик ва нафис намунаси
муҷассам. Шоирнинг кўнгли қандай қилиб унинг аҳволини ёрга
етказиши мумкин?

Эй сабо, ҳо'лим бориб сар'ви дилоро'мимга айт,

байтида ана шундай юмуш тонг шабадасига буюрилганки, бу ан-
глашимли, аммо кўнгил сабодай ҳаракат қила олмайди-ку? Аслида,
шоир кўнгли унинг шеърда акс этади. Шеър эса ёрга етказилиши
ёки унинг қулоғига етиб бориши мумкин. Шеър адресатга ёқса,
шоир ҳолини арз қилишни уддалаган бўлади, акс холда... Демак,
Навоий ўз кўнглига таъна қилмоқдаки, “ёрга ёқадиган шеър ёзишни
билмадингми ёки билсанг ҳам бу сафар эплай олмадингми?”

Ҳазил-мутойибали байт бундан ортиқ бўлиши мумкинми:

Эй кўнгул ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм.
Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Ўқувчи диққатини яна бир нуктага (нуктага деса ҳам бўлади)
тортамиз – бу вергул қандай қўйилиши билан боғлиқ:

Эй кўнгул, ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм, –
кўнгулга унинг нўноқлигидан таъна,

Эй! Кўнгул! Ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм. –
кўнгулнинг нўноқлигидан ҳафсала пир бўлиши.

Шеър банди бошқа руҳда бошланиб, мутойиба билан тугаши-
ни бу девон таркибига кирган мусаддас ва мусамманда ҳам кўра-
миз. Мусаддаснинг учинчи бандининг дастлабки тўрт мисрасида
маъшуканинг хусну жамоли таърифланар экан, қомати қуйидагича
мадҳ этилади:

Сарв_в_анингдек ¹ қоматинг ҳай'ронидурким, ¹ бошига
Қилди қушлар ¹ ошиён, ан'доқки Мажнун ¹ устина. –

сарв қоматингнинг чиройлигидан шу қадар ҳайратга тушдики,
Мажнуннинг бошига ин қургани каби, сарвнинг учини қушлар ошиён
қилди – тухум қўйиб, бола очди. (Сарвнинг учи ингичка бўлиб, сал-
гина шамолда ҳам тебраниб туради. Ёр қоматини кўрган сарв эса,
“Шунақа ҳам гўзал қомат бўладими?” дея ҳайратдан қотиб қолган.)

Мусамман бошдан-оёқ шоирнинг ўз кўнглига мурожаатидан
иборат. Олтинчи бандда у кўнглига сафарга чиққан ёрга эргашиб,
пайт топиб “унинг ҳузурига киришни тайинлайди”.

Бундай – саккиз мисрали банднинг орасида нуктасиз, бир жум-
ла тарзида ёзилиши сўз маҳоратининг юксак намунасидир:

Ул мусофир ¹ хайлини ит'дек эришсанг ¹ хору зор,
Ран·ж·дин жо'нинг наҳифу ¹ то·ш·дин жис'минг фигур,
Қайси мавзеъ'ники манзил ¹ айласа ул ¹ шаҳсувор,
Кеча тонг от'қунча қилсанг ¹ по·с·бонлиқ ¹ ихтиёр,

Солса-нг_ўзни | ичкари, гар | ғойи-б_ўлса | пардадор,
Қовса, чиқсанг, | қовмаса, дар!ғаҳ аро тут'санг қарор,
Ногаҳоне | гар бўлуб то!лиъ мусоъид, | бах-т – ёр:
Топса-нг_ул ой | бирла сўзлаш!гунча миқдо | р,_эй кў-нгул.

“Эй кўнгул (шеърда бу хитоб банднинг охирида келмоқда), ул мусофир (сафарга чиққан ёр) гурухига хору зор, йўл укубатидан чўпдай озиб, жисминг афгор бўлиб эса-да, етсанг ва у шахсувор (шоҳона от минган чавандоз) бирор манзилга кўнса, чодирининг ёнида тонг откунча пойлаб ёт-у, посбонлари чалғиши билан ўзингни ичкарига ур: агар қувиб чиқарса, майли, ноилож қайт, мабодо толеинг кулиб, бахтга ёр бўлиш насиб этса – қувиб чиқармаса, шояд ул ой билан сўзлашишга мадор топсанг”.

Бундай бандларни ёзганда Навоий ҳазратларининг ўзи ҳам мийиғида кулиб қўйган бўлсалар керак.

Девондан ўрин олган, мумтоз шеърятнинг энг қийин шеър турларидан бири бўлмиш таржибанднинг мазмуни яна ҳам салобатли. У шундай байтлар билан бошланади:

(фоъилотун фаъилотун фаълун/фаъилун)

То харобот_ора мен дур!дошом,
Мас-т-лиғ бир!ла ишим ай!ш мудом.

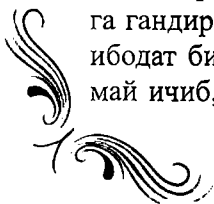
Ким агар со!қийи маҳваш | тутса
Май қуёши!ни, тўла ай!лаб жом.

Мени бу куф!р тарийқи!да билиб,
Келдилар бо!шима аҳли | ислом...

Мана шундай руҳда бошланган шеърнинг биринчи ғазали қуйидаги мактаъ билан яқунланган:

Хонақоҳда | ёшурун бо!да ичиб,
Айладим дай!р сари мас!т хиром.

Дайр – майхонада май ичиб, кайф бўлгач, мастликда масжидга гандираклаб кириб борувчилар бўлган. Бу ерда эса шоир тоатибодат билан шуғулланишга мўлжалланган “хонақоҳда яширинча май ичиб, майхонага йўл олдим” демоқда. Умуман бу шеър, хусу-

сан, ундаги бода, дайр, маст, хонақах каби сўзлар мажозий маънода эканлигини эслатишга ҳожат йўқ. Шунга қарамай байтда навоийона мутойиба ҳам очиқ-ойдин.

“Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами”нинг тўртинчи жилдига Шоирнинг “Хазойину л-маъоний” девонларига кирмаган (улар тартиб бериб бўлганидан кейин ёзилган) ғазаллари дан бир қисми илова қилинган. (Бундай ғазаллар аслида нечта экани номаълум. Навоийнинг “кун бор эдиким бир ғазалу икки ғазал, / уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал” деганига кўра улар яна бир девонга етиб ортадиган миқдорда бўлиши истисно эмас). Ана шу ғазаллардан мутойибали байт намуналари:

Ўз ичган соғарингнинг журъасин оғзимға куйдунг,
Газак ҳам яхши бўлғай берсанг, эй жону жаҳон, тишлаб.

Гамингдин то кўнгул тўлди, фиғон чекмас жафо бирла
Ки, тўлган жом аро ҳар нечаким қоқсанг, садо чиқмас.

Етишса гар малаки қатл хур шакли била,
Назарға келмагай ул шўхи тундхў янглиғ.

Эй Навоий, бир кўруб бўлдинг ани расвойи халқ,
Тебрагил бот, йўқса юз мунча бўлур расволиғ.

Дема: – “Пинҳон тут оғзим сиррини”, невчунки, ўргатмак
Гадоға ҳожат эрмас хурдасин элдин ёшурмоғни.

ХОТИМА ЎРНИДА

Навоий ўлса, ёдин қилмағилким,
Ўлар эл ҳам, десанг андин фасона.

Яна ўлим хусусида мутойиба: “Навоий ўлса, ёдингга ола кўрма, чунки агар унинг ҳаётидан ҳикоя қиладиган бўлсанг, чидай олмаганидан эшитганларнинг жони чиқиши мумкин”.

Тарих шохидлик беришича, умрини пок ниятлар билан яшаб ўтган, фақат хайрли ишларга сарфлаган, шохга бўлсин, гадога бўлсин – фақат эзгуликни тилаган жаннати зотлар ўлимдан кўркмаган, аксинча, ўлимни фоний дунёни тарк этиб, боқий дунёга етиш йўлидаги бир эшик деб билишган. Шунинг учун Шарқнинг буюк мутафаккирлари ўлимни хурсандлик билан қаршилашга тайёр турганлар. Бундай кишилар тўғрисида “тириклигадаёқ Худога етишиб қолган” ҳам дейилади.

Низомиддин Алишер Навоий ҳам, ҳеч шубҳасиз, ана шу сафнинг пешқадамлардан бири бўлганки, ўлим устидан қадрдонлардай мутойиба қила олган.

Илова. АРУЗ ВАЗНИДАГИ ШЕЪРЛАРНИ
ЎҚИШ ТЎҒРИСИДА

Навоий шеърлари аруз вазнида битилган. Шунинг учун улар ўз вазнига мувофиқ ўқилиши керак. Аруз вазни бармоқ вазнидан бир қатор хусусиятлар билан фарқланади. **Бириичидан**, аруз вазнида мисра узунлиги бўғинлар эмас, ҳижола сони билан ўлчанади. Масалан, бир ғазалдан олинган

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға,

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр,
Ёр ким кўрди бу янглиғ зулм қилғай ёрға,

байтларда мисралар 15, 14, 13, 12 бўғинли:

Туз-ма о-йи-ни му-ҳаб-бат эл би-ла гар ис-та-санг
Ким, ў-зунг-ни сол-ма-ғай-сен ранж и-ла о-зор-ға,

Эй На-во-ий, ёр-дин ағ-ёр май-ли қил-ди ёр,
Ёр ким кўр-ди бу янғ-лиғ зулм қил-ғай ёр-ға.

Кўриниб турибдики, бармоқ вазни нуқтаи назаридан байтлар мутлақо вазнсиз. Аруз нуқтаи назаридан эса шеърнинг ҳамма жиҳати идеал даражада: узок мушоҳада талаб этадиган мазмун, санаб адоғига етиш мушкул шеърый санъатлар, равон оҳангдорлик ва албатта, мукамал вазн – ҳар бир мисра бекаму кўст 15 ҳижоли – бу куйирокда ойдинлаштирилади.

Иккинчидан, бармоқ вазнида узун мисралар туроқланиши лозим, бунда мисра туроқ паузаси билан икки, уч қисмга бўлиб ўқилади; аруз вазнида эса туроқ бўлмайди.

Арузда мисра рукнларга бўлинади. Мисранинг узунлигига қараб, у тўрт ё уч, камдан-кам ҳолда икки рукнли бўлади. Бундан

ташқари, туроқдан фарқли рукнлар чегараси сўз ўртасига ҳам тушаверади. Ҳатто икки ҳарфли бўғиннинг биринчи ҳарфи бир рукнга, иккинчиси эса эса кейинги рукнга тўғри келиши мумкин. Шунинг учун аруз вазнидаги шеърларни мисра ўртасида пауза билан ўқиб бўлмайди, шеърга ўхшамай қолади. Ҳазални рукнлараро ун билан қуйлагандай, ўзига хос қироат билан ўқиш керак (Бундай қироат аруз замзамаси ҳам дейилиб, **мустафъилун-мафъил-мустафъилун-мафъил** каби парадигмаларга солиб ўқилади).

Учинчидан, бармоқ вазнида бир шеърнинг бир банди бир вазнда, бошқа вазни бошқа вазнда бўлиши мумкин, ҳатто бир банднинг мисралари ҳам турли вазнда келишига йўл қўйилади. Аруз вазнида рубоий мисраларида бироз эркинлик бор, аммо ғазал, қасида, маснавий, ҳатто минглаб байтли дoston бошдан охир бир вазнда ёзилади.

Ниҳоят, арузга ўзига хос колорит, нафосат берадиган **тўртинчи** хусусият – ҳижоларнинг узун-қисқалиги. Бармоқ вазнида умуман олганда, бўғинлар вазн ҳисобида бир-биридан фарқ қилмайди, арузда эса ҳижоларнинг узун-қисқалиги ва мисрадаги тартиби вазн ҳосил қилувчи асосий омиллардир (Одатда, чўзиқ ҳижо тахминан бир сония, қисқа ҳижо ярим сония давомида талаффуз қилинади).

Масалан, юқоридаги байтларда узун (белгиси –), қисқа (белгиси v) ҳижолар тартиби ва рукнлар қуйидагича:

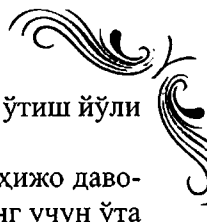
Туз-ма о-йи'ни му-ҳаб-бат¹ эл би-ла гар¹ ис-та-санг

—v — —|—v — —|—v — — |—v —

Бу мисрада ҳижолар бўғинлар билан устма-уст тушмоқда. Уч ўриндан иккитасида рукн чегараси сўзлар орасига тўғри келган, лекин мисра барибир бармоқ вазнидан фарқли оҳангда ўқилиши лозим. Кейинли мисраларда эса фарқ яна ҳам яққолроқ намоён бўлади. Чунки уларда ўта чўзиқ ҳижолар эвазига ҳижолар бўғинлардан кўпроқ.

Ўта чўзиқ ҳижо – арузни бармоқ вазнидан фарқовчи ғоят муҳим унсур. Бунда бир бўғин иккита – битта чўзиқ ва битта қисқа ҳижо ташкил қилади. Талаффузда ўта чўзиқ ҳижонинг биринчи чўзиқ ҳижосини яна ҳам чўзиброқ ўқиш керак (кўп ҳолларда қанча чўзиб ўқилса, ғазал оҳангдорлиги шунча ортади), қисқа иккинчи ҳижоси эса доим атиги битта ундош товушдан иборат бўлади¹ ва

¹ Хусусан, “ъ” ҳарфи (арабча “айн” ёки “хамза”) дан иборат бўлиши мумкин, яъни бу ҳарф бекаму кўст ундош сифатида қаралиши лозим.

шунинг учун қисқа ҳижодан ҳам қисқароқ, енгил тўхтаб ўтиш йўли билан талаффуз қилиниши лозим.

Юқоридаги шартли келишувга мувофиқ, ўта чузиқ ҳижо давомийлиги $1 + 1/2 =$ бир ярим сония бўлиши керак. Шунинг учун ўта чўзиқ ҳижонинг чўзиқ ҳижосини шартли равишда $1 \frac{1}{4}$ сония, қисқа ҳижосини эса $1/4$ сония деб баҳолаш мақсадга мувофиқ. Бу қондани қисқача “ўта чўзиқ ҳижо – биру чорак ва чорак” деб атаймиз¹.

Тажрибали ғазалхон учун арузий шеърнинг вазнига риюя қилиб ўқиш автоматизм даражасига етади. Бу китобда тажрибаси етарли бўлмаган ўқувчиларни назарда тутиб, ана шу юмушни енгиллаштирувчи белгилардан фойдаланамиз:

- ˆ – рукн чегараси;
- – ҳижоларни ажратиш;
- ˘ – ҳижо охиридаги ундошнинг талаффузда кейинги ҳижога ўтиши;

â, ê, ô, û, ÿ, ÿ̂, – унлининг чўзиқлиги.

Байтларга қайтайлик:

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға.

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр,
Ёр ким кўрди бу янглиг зулм қилғай ёрға, –

ўта чўзиқ ҳижолар остига чизиб ажратилди. Уларнинг ҳар бири икки ҳижоли: **ран·ж** = ранж, **озор** = о·зо·р, **ёр** = ё·р, **ағёр** = ағ·ё·р, **зулм** = зул·м. Чўзиқ ва қисқа ҳижолар ажратилар экан, қуйидаги икки ҳолат ҳисобга олиниши лозим:

ранж ҳижосининг сўнгги ҳарфи “ж” унли билан бошланаётган кейинги **ила** сўзининг биринчи ҳижосига ўтиб, оддий чўзиқ ҳижога айланади: **ран·ж_и·ла**;

ўта чўзиқ ҳижо мисра охирида келганда битта ҳижога юради: ...майли қилди **ёр**.

¹ Батафсилроқ маълумот учун: А.Аъзамов. Аруз, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006; Бобур. Девон. Назм маҳорати. Тошкент, “Тафаккур”, 2014.

Энди вазнини кўрсата оламиз (бу жараён шеър тактиси деб ата-лади):

Тузма о-йи'ни му·ҳаб·бат | эл би·ла гар | ис·та·санг
 Ким, ў·зун·гни | сол·ма·ғай·сен | ран·ж_и·ла о'зо·р·ға,
 Эй На·во-ий, | ё·р·дин ағ'ё·р майли | қил·ди ёр,
 Ё·р ким кўр'дў бу янг·лиғ | зул·м қил·ғай | ё·р·ға.

(Чўзиқ хижолардаги “и” ва “а” унлилари таъкидланди, қисқа хижолар эса курсив билан ажратилди.)

Аруз вазни нақадар мукаммал эканлиги, айниқса, мана бундай жадвалда яққол кўринади:

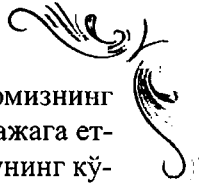
1-рукн				2-рукн				3-рукн				4-рукн			
фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун			
Туз	ма	о	йи	ни	му	ҳаб	бат	эл	би	ла	гар	ис	та	санг	
Ким	ў	зунг	ни	сол	ма	ғай	сен	ран	и_жс	ла	о	зо	р	ға,	
Эй	На	во	ий	ё	р	лин	ағ	ё	р	май	ли	қил	ди	ёр,	
Ё	р	ким	кўр	ди	бу	янг	лиғ	зул	м	қил	ғай	ё	р	ға	

Жадвал яққол бўлгани билан, у фақат назарий аҳамиятга мо-лик, холос. Юқоридаги каби барча талаффуз белгилари кўйиб чиқи-лиши ҳам дуруст эмас. Шу боис китобда вазн белгиларини зарур ўринлардагина қўллаш принципига амал қилинди. Бунга мувофик юқоридаги байтлар мана бундай кўринишда бўлади:

Тузма ойи'ни муҳаббат | эл била гар | истасанг
 Ким, ўзунгни | солмағайсен | ран·ж_и·ла о'зо·р·ға,

Эй Навоий, | ё·р·дин ағ'ёр майли | қилди ёр,
 Ё·р ким кўр'ки бу янглиғ | зул·м қилғай | ё·р·ға,

Шундай қилиб, Навоий шеърларида вазн идеал даражада му-камалдир. Фақат бугина эмас. Мумтоз адабиётимиз вакиллари аруз талабларига қатъий амал қилиб ижод қилган, Алишер Навоий эса аруз вазнининг виртуози бўлган – ушбу китобда бунинг дали-

ли етарли. Образли қилиб айтганда, аруз вазни буюк бобомизнинг қон-қонига сингиб кетган. Ижодида аруз маҳорати шу даражага етганки, шоирнинг қалами учун асло “юк” бўлмаган, балки унинг кўзини қувонтирган ҳар бир тимсолни, дилидан кечган ҳар бир фикрни, қалбини тўлқинлантирган ҳар қандай туйғу ва кечинмани, инжа қўнғилнинг энг нозик наволарини юксак назм тарзида ифодалаш имконини берган.

Навоийнинг ижодий мероси нақадар буюклиги яхши маълум, маънавий мероси эса яна ҳам улуғворроқ бўлиб, оламшумул аҳамиятга моликдир. Ана шу меросдан баҳраманд бўлиш – улуғ неъмат. Ундан баҳраманд бўлиш учун фақат ғазалларга битилган кўшиқларни тинглашнинг ўзи кифоя эмас, навоийхонлик анъаналари тикланиши лозим. Ушбу китоб мавзуси – “Ҳазойину л-маъоний” девонларидаги мутойиба – ана шу мақсад йўлида бир баҳона, дея баҳоланса тўғри бўлади. Асл мақсад эса ўқувчини навоийхонликка ундаш эди. Аллоҳ мададкор бўлсин.

—*—*—

Китобни нашрга тайёрлашда кўрсатган мадад ва ёрдамлари учун муаллиф А.Рустамов (Аллоҳ раҳмат қилсин), В. Раҳмонов, Л.Тангриев, Ш.Сариков, О.Мамадалиев, Р.Худайберганов, Д.Муҳидинов, И.Зойиров, Ў.Йўлдошев, И.Йўлдошев, Ю.Исломовларга миннатдорлик билдиради.

Тошкент ш., 2001–2008, 2015 й.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
“Ғаройибу_с-сиғар” девонидан мутойиба байтлар.....	12
“Наводиру_ш-шабоб” девонидан мутойиба байтлар.....	81
“Бадойиъу_л-васат” девонидан мутойиба байтлар.....	113
“Фавойиду_л-кибар” девонидан мутойиба байтлар.....	133
Қўшимча. Нодир турлардаги шеърларда ҳазил-мутойиба.....	143
Хотима ўрнида.....	152
<i>Илова.</i> Аруз вазнидаги шеърларни ўқиш тўғрисида.....	153

Адабий-бадиий нашр

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА
ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА**

(Тўлдирилган иккинчи нашри)

Мухаррир: *Ўткир Йўлдошев*

Мусаввир: *Иззатжон Йўлдошев*

Бадий муҳаррир: *Шухрат Мирфаёзов*

Техник муҳаррир: *Екатерина Корягина*

Компьютерда саҳифаловчилар: *Юсуф Исломов,
Зилола Алиева*